Népképviselet és a népi akarat képviselete

BEVEZETŐ

Jelen számunkban olyan írásokat adunk közre, amelyek a népszuverenitás, illetve a népi akarat politikában való megjelenítésének kérdéseit elemzik. Az újkori politikai gondolkodókat az igazságosabb társadalom megteremtése érdekében különösképpen foglalkoztatta az uralkodói hatalom korlátozásának kérdése. Kidolgozták a társadalmi szerződés koncepcióját, meghatározták, hogy milyen tényezők teszik legitimmé a hatalmat, melyek a törvényes politikai hatalom határvonalai, és milyen jogai vannak a polgároknak. A 18. században kimunkálták a hatalmi ágak elválasztásának elméletét, majd fokozatosan formálódott az emberi jogok köre is. A francia forradalom idején, 1789. augusztus 26-án az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elfogadta az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*t, amely azonkívül, hogy deklarálta: „minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad", felsorolta az emberi jogokat, megfogalmazta a népszuverenitás, valamint a népképviselet elvét is. Ezeket az elveket és jogokat az 1791. szeptember 3-án elfogadott francia alkotmányba is belefoglalták, egyúttal meghatározták az államhatalom gyakorlásának legfőbb szabályait; ezzel a Francia Királyság nagy lépést tett az abszolutizmusból az alkotmányos monarchia irányába. Az uralkodó elmenekülése és az Első Köztársaság kikiáltása (1792. szeptember 21.) szükségessé tette egy új alkotmány megszövegezését.

Balázs Gábor az 1793. évi, a politikai helyzet miatt csupán néhány hónapot megélt francia alkotmány létrejöttét és tartalmát elemzi. Megállapítása szerint a konstitúció tartalmát és elfogadásának módját a politikai harcok határozták meg, ugyanakkor éles politikaelméleti küzdelmek is kísérték. Egy sorsdöntő pillanatban tették fel újra az alapvető kérdést, hogy mit jelent a gyakorlatban a nemzet szuverenitása, vagyis milyen formákat kell kialakítani a népi participáció intézményesítésére, azaz a nép bekapcsolására a politikába. A korabeli viták azt célozták, hogy megtalálják a képviseleti kormányzás és a nép által közvetlenül gyakorolt szuverenitás összeegyeztetésének módját.

Az alkotmányt népszavazással fogadták el. A népszavazás az ország egységét kívánta kifejezni. Politikai szempontból nagyban hozzájárult a forradalom radikalizálódásához, egyúttal az alkotmány támogatottsága a forradalmi kormányzatot demokratikus legitimációval ruházta fel. Az okmány különös jelentősége, hogy először foglaltak konstitúcióba bizonyos szociális jogokat, például a munkához és a közsegélyezéshez, illetve az oktatáshoz való jogot. Ezek kiegészítették azokat az

VT_2022-4_KÖNYV.indb 535 2022. 12. 01. 14:26:39

alapvető jogokat, amelyek az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*ban szerepelnek. Az írás behatóan foglalkozik az alkotmány utóéletével is.

Az első világháborút követően az európai államok többségében a népképviselet biztosítására parlamentáris rendszerek jöttek lére. A korábbiakhoz képest egyre nagyobb tömegek vehettek részt a választásokon, jóllehet a mindenkire kiterjedő, titkos szavazati jogon alapuló választási rendszert korántsem mindenütt vezették be. A politikai instabilitás és a gazdasági nehézségek következtében a parlamentarizmus sok országban visszaszorult, és előretört a tekintélyelvűség. Számos jelentős európai országban a (szélső)jobboldal került hatalomra, amely a nemzet megújítását és újfajta (érdek)képviseleti rendszerek kialakítását tűzte ki célul. A népnek a politikában való részvételére vonatkozóan is eddig ismeretlen elképzelések láttak napvilágot, és szokatlan módszereket kíséreltek meg bevetni a tömegek támogatásának megnyerésére.

Lajkó Ádám historiográfiai tanulmánya a két világháború közötti szélsőjobboldal nyugat-európai interpretációit tekinti át. A kutatások közvetlenül a második világháborút követően megindultak, a feldolgozásokat ekkor főképpen még a háború előtti közéletből megörökölt értelmezések határozták meg. Az újabb, legkülönfélébb szempontú elemzések eredményei viszont rámutatnak a szélsőjobboldalinak tekintett rendszerek heterogenitására. Az írás a terminológiai nehézségek bemutatása után a totalitarizmuselméletekkel foglalkozik, majd a szociológiai-strukturális megközelítésekkel, az olyan értelmezésekkel, amelyek a szélsőjobboldali gondolatokat ellenfelvilágosodásként, a szélsőjobboldali rendszereket pedig modernizációs ideológiaként értékelik. Végül a korabeli eszmei áramlatokat figyelembe véve megkísérli meghúzni a szélsőjobboldaliság határait. Konklúziója szerint „a jövőbeli kutatás feladata lesz egy olyan gyűjtőfogalom tartalmának a meghatározása, ami a helyi viszonyoktól függetlenül is alkalmazható, az új nemzetközi eredmények azonban elvezethetnek a fasizmus vagy a szélsőjobboldal kiterjesztett fogalmával való végleges szakításhoz is".

A lakosság akaratának sajátos kinyilvánítási formáját jelenti a népszavazás. Az első világháborút követő versailles-i békeszerződés előírta, hogy Németország néhány határvidékén népszavazást kell tartani arról, hogy az adott vegyes lakosságú terület melyik ország része legyen (Schleswig, Felső-Szilézia, Kelet- és Nyugat-Poroszország). A saint-germaini békeszerződés Karintia, valamint Sopron és környéke hovatartozásának kérdésében írt elő referendumot. Juhász Barnabás a felsőszileziai népszavazás előkészítését, az egyes felek szándékait és érdekeit elemzi. Az 1921. március 20-i szavazás csaknem teljes körű részvétellel zajlott. Annak ellenére, hogy a területen a lengyelek csekély mértékben többségben voltak, a Németország-pártiak kerültek többségbe, 59,6 százalékot értek el, szemben a Lengyelország-pártiak 40,4 százalékával. A népszavazás eredményét figyelembe véve hosszú diplomáciai tárgyalások kezdődtek a határ végleges meghúzásáról, a döntés jogát a Népszövetségnek adták át. Végül az 1922. május 15-én aláírt genfi egyezmény szabta meg a német–lengyel határt Felső-Sziléziában. A határ kijelölését követően, miképp várható volt, jelentős népességmozgás kezdődött. A felső-sziléziai népszavazás is bizonyítja, hogy a lakosság zöme a saját nemzete államához kívánt csatla-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 536 2022. 12. 01. 14:26:39

kozni, de mindig volt egy számottevő – akár a nemzetiség negyedét is kitevő – réteg, amely lokálpatriotizmusától vezetve, kapcsolatai, gazdasági beágyazódottsága, a változástól és az ismeretlentől való félelme miatt arra az országra szavazott, amelyben élt. Ezt mutatják a karintiai és a soproni népszavazás eredményei is.

Műhely rovatunkban a magyar–egyiptomi kapcsolatok egy kevéssé ismert epizódja tárul fel. A 19. század második felében és a 20. század első másfél évtizedében az egyiptomi osztrák–magyar kolónia több tagja is kapcsolatban állt a kairói udvarral. Az utolsó egyiptomi alkirály, II. Abbász Hilmi második felesége magyar származású volt. Török May grófnő a muszlim hitre való áttérése után a Dzsávidán Hánum nevet vette fel. A házasság számos találgatásra adott okot, és ellentmondásos információk, illetve tévhitek terjedtek a magyar származású asszonyról. Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar és Prantner Zoltán írása a fellelhető dokumentumok alapján nemcsak az asszony születésének körülményeit, de a titokban tartott vér szerinti apa személyét is feltárja. A II. Abbász Hilmivel kötött házasság nem bizonyult életre szólónak, a válás után Dzsávidán megtarthatta muszlim nevét, és Ausztriában, Német- és Franciaországban élt. Az egyiptomi tartózkodás azonban mély nyomokat hagyott benne: ott szerzett élményeit az 1930-ban kiadott, *Hárem* című önéletírásában foglalta össze. Művében leszámol azzal a korabeli tévképzettel, hogy a hárem „a boldogság háza", véleménye szerint a nőknek sokkal inkább „a hatalom és a terror helyét" jelenti.

Bíró László

POPULAR REPRESENTATION AND REPRESENTATION OF THE POPULAR WILL

The papers in the present issue explore questions that are related to the representation in politics of popular sovereignty and of popular will. In the debate over the 1793 French constitution, great emphasis was put on the institutionalisation of popular participation. After World War I, the majority of the European countries formed parliamentary regimes. In the right-wing regimes that assumed power, on the other hand, new ideas about the participation of the people in the political direction were formulated, and new methods were elaborated for winning the support of the masses. A special form for the manifestation of the popular will is the plebiscite. The Versailles Peace Treaty following World War I prescribed that in some border regions of Germany, such as, among others, in Upper Silesia, a plebiscite had to be held in order to decide the territorial belonging of the given region. In the Workshop column, an interesting episode of Hungarian–Egyptian relations is enlightened through the person of the Hungarian-born consort of the last Egyptian khedive.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 537 2022. 12. 01. 14:26:39

BALÁZS GÁBOR*

„A nép jó, a képviselői megvesztegethetőek"

Az 1793-as francia alkotmányról

Tisztában vagyunk azzal, hogy még történészek között is furcsának tűnik egy olyan alkotmányról hosszan értekezni, amelyet végeredményben sosem vezettek be. Ez bizony lehet nem teljesen téves megfontolás, de higgyenek nekünk: a dolog nem érdektelen, hiszen a nagy francia forradalom politikai gondolkodásának igazi kulcsmomentumát jelenti maga az 1793-as esztendő is, de az alkotmányról szóló viták különösképpen. Egy sorsdöntő pillanatban „gondolták el a forradalmat",[1] elsősorban azt az alapvető kérdést, hogy mit jelent a gyakorlatban a nemzet szuverenitása, és – az 1789-es *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* szavaival – hogy „a törvény az általános akarat kifejeződése".

Aligha van alkotmány, amelynek rosszabb lenne a „sajtója" (a történészi álláspontok jóval sokszínűbbek), mint az 1793-as, francia „jakobinus" alkotmányé.[2] Nem kevesen a sztálini alkotmány valamiféle előképének tartják: egy diktatúra hozta létre; olyan elvekre épült és olyan eljárásmódokat tartalmazott, amelyeket éppen a létrehozói vettek leginkább semmibe; az elfogadására kiírt népszavazás hatalmas manipuláció volt mindössze (maga a szinte egyöntetű elfogadása a legjobb bizonyíték minderre); ráadásul végeredményben be sem vezették és így tovább. Ennek sok tekintetben az is az oka, hogy a történelmi emlékezetben az egész korszak, a „jako-

* A szerző történész, a Centre Interuniversitaire d'Etudes Hongroises, Université Sorbonne Nouvelle – Paris III könyvtárosa (3 rue des Irlandais 75005 Paris).

1 Itt nem soroljuk fel a nagy francia forradalomról szóló klasszikus munkákat (melyeknek egy nem túl jelentős része magyarul is olvasható). Sajnos a bicentenárium körüli évek óta a magyar könyvkiadás érdeklődése nem túl erős új fordítások megjelentetésében, noha alapvető változások zajlottak le a historiográfiában. Nemcsak a „revizionista" iskola tündöklése és bukása zajlott le (dogmává meredése éppúgy elérte ezt az irányzatot is, mint előtte a „szociális" olvasatot, utóbbi azonban példátlan gazdagságú kutatási anyagot is hagyott maga után), hanem a historiográfia szerkezete is átalakult. Egyrészt vége a „szent referenciáknak", az *invocatio dei*nek és az ájult republikánus elragadtatásnak is. A történelem revansot vett a historiográfián: nem csupán interpretációkról van szó, hanem valódi, új kutatásokról, elképesztő metodológiai és megközelítésbeli sokféleséggel. Ennek negatív oldala a forradalom képének „balkanizálódása" (egy francia történész kifejezésével), azaz annyi anyag jött össze, annyi módszerrel, annyi tudományágból, hogy ezek szinte önmagukba záródtak, lehetetlen lett a történelmi esemény egyfajta globális képének felrajzolása, ami a régi, klasszikus munkák nagy vonzereje volt. Ez jellemző az általunk ajánlott újabb összefoglaló munkákra is (melyek „problémák" szerint tárgyalják a forradalom történetét és a historiográfia jelenlegi állását), mindenesetre talán ezek az „elengedhetetlen" művek a történészek számára: Martin, 2005; Biard–Dupuy, 2008; Biard, 2010; Lapied–Peyrad, 2017.

2 Az alkotmányról: Bourderon, 1995; Bart et al., 1997.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 539 2022. 12. 01. 14:26:39

binus diktatúra" címkéje alatt, egy blokként tűnik fel: a zabolázhatatlan *sans-culotte* népmozgalom, a törvényhozó hatalom szuverenitásának állandó megsértése, a maximum-törvények, a „Terror", Vendée, a Közüdvi Bizottság diktatúrája – ebben a történetben ez az őszintén szólva részleteiben amúgy is többé-kevésbé ismeretlen alkotmány legjobb esetben a jól ismert jakobinus „utópia" megnyilvánulási formája lett (Rousseau, a régiek antik szabadsága, mely a modern korban, egy nagy országban anakronisztikus őrület volt), rosszabb esetben egyszerű politikai machináció (sosem akarták bevezetni, senki sem gondolta komolyan a dolgot, a kiépülő diktatúra leplezésére szolgált csupán).

Jól tudjuk: a forradalom rögtön a legnehezebb feladatot szabta magának: egyszerre hozta el az egyének felszabadulásának és a társadalom önmaga feletti uralmának az igényét – ennek a példátlan kísérleti terepe volt, a népképviselet rendszere bolyongásának tíz esztendejéé. Elvek, ideák és teóriák sosem kerültek ilyen domináns helyzetbe, megvalósításuk sosem folyt ilyen őszinteséggel és intenzitással, a hozzájuk való rigorózus ragaszkodás sosem volt ily mértékben a politikai cselekvések alapvető motivációs ereje: ezért a forradalom nemcsak modell, inspirációs forrás, hanem „állatorvosi ló" is a modern politikai univerzum megértéséhez.

Másik oldalról az sem véletlen, hogy az alkotmányról szóló 1793. tavaszi vitákat nem is kevesen a forradalom talán leginnovatívabb korszakának tartják a politikai gondolkodás terén. Sőt még olyanok is akadnak, akik a modern kor legdemokratikusabb alkotmányának gondolják (és az első alkotmánynak, amely a teljes polgári egyenlőségen alapult). Máig ható nimbusza éppúgy magyarázatra szorul, mint megvető lekezelése és félrelökése.[3] Erre fogunk most kísérletet tenni.

Egy alkotmány végnapjai

Egy történelmi folyóiratban nem fogunk kitérni a francia forradalom közismert eseménytörténetére, de talán nem árt pár mondatban emlékeztetni a történelmi körülményekre az alkotmánnyal és a szuverenitással kapcsolatos problémák szemszögéből. A nagy kérdés 1789 júniusára (az ismert politikai harcok körülményei között) lényegében eldőlt. Amikor a rendi gyűlés átalakult Alkotmányozó Nemzetgyűléssé, akkor két dolog is világossá vált: egyrészt, hogy az ország nem az angol úton indul tovább, azaz történelmi alkotmány helyett írott, politikai elveken, nem hagyományokon alapuló alkotmánya lesz; másrészt mindezzel az is nyilvánvalóvá vált, hogy a szuverenitás birtokosa immár nem a király, hanem a nemzet.

3 Érdekes, hogy a francia klasszikus alkotmánytörténeti kézikönyvekben is ugyanez a kettős kép élt az alkotmányról. Az 1930-as évek klasszikusa, Maurice Deslandres, igaz, súlyos félreértésekkel (amerikai minta, a hatalmi ágak szigorú elválasztása és így tovább), csupán politikai manővernek látja, a jakobinus diktatúra alibijének, szinte oktrojált alkotmánynak. A másik nagy klasszikus, Raymond Carré de Malberg viszont Franciaország legdemokratikusabb alkotmányának találta, mivel a cél valóban az volt, hogy az általános akarat kormányozzon (azaz egy törvény csak akkor érvényes, ha a nép – akár hallgatólagosan – elfogadja), és egyedüli alkotmányként levonta a következtetéseket a Nyilatkozat 4. cikkelyéből *(la loi est l'expression libre de la volonté générale),* azaz az egyetlen, amely összhangban van azokkal az elvekkel, amelyek az alapját jelentik. Lásd erről: Bart–Clère–Courvoisier, 1997. 94–108.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 540 2022. 12. 01. 14:26:39

A helyzet még ennél is komplikáltabb volt: a király személyében megtestesült és reprezentált társadalom képletével való szakítás logikusan vezetett az ehhez a hatalomhoz mérhető ellensúly kialakításának igényéhez. Azaz a nemzet és a képviselet, az új társadalom és az új hatalom azonosításához – ennek az azonosításnak megtestesülése, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés példátlan jelenség volt: az egységes és oszthatatlan nemzet reprezentánsa, az általános akarat képviselője (innen a minden korporatív és partikuláris intézmény lebontásának sürgető akarata is). Az állampolgárok egyenlőségének deklarálásából és az általános akarat egységességének koncepciójából egészen kivételes súlyú törvényhozó hatalom jött létre (az Alkotmányozó Nemzetgyűlés saját maga állapította meg kompetenciájának határait), mindez több következménnyel is járt: egyrészt a lehető legbizonytalanabbá tette a vele szembeállítható végrehajtó hatalom valós súlyát, és persze a hatalommegosztás rendszerét igen relatívvá. Ebből következően más egyensúlyt kellett találni a „törvényhozó despotizmusa” nagyon is létező veszélyével szemben, másrészről a törvényhozó megfeleltetése a nemzetnek is ebbe az irányba mutatott: ez az ellensúly nem lehetett más, mint a nép szuverenitásának közvetlen gyakorlása (részvétel a törvényhozás folyamatában, vagy legalábbis a törvényhozó gyakorlatban is realizálható népi felügyelet). Innen ered az egész forradalom érdekes „rousseau-izmusa”: mindenki alapvetően hűséges volt *A társadalmi szerződéshez,* miközben a másik oldalról teljesen egyértelmű, hogy képviseleti rendszert hoztak létre: azonban ez a képviselet az egész egységes politikai test megtestesülése.

Akkoriban még az emberek, különösen az elit elitje, mely az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nagy gárdáját alkotta, tudták miről beszélnek: Franciaországban, az ország kiterjedése és népessége nagysága miatt, demokrácia (azaz népuralom, ahol a nép gyakorolja a szuverenitását) nem létezhet, azaz az egyetlen lehetséges megoldás, a képviseleti kormányzás *(gouvernement représentatif)* hangsúlyosan *nem* demokrácia.[4] A „képviseleti demokrácia”[5] nem a képviseleti elv kizárólagosságát jelentette egy olyan rendszerben, ahol általános választójog van (emlékezzünk Rousseau szavaira az angol nép négyévenkénti szabadságáról: a forradalom szereplőinek nagy része mélyen egyetértett ezzel), hanem a képviseleti rendszer és a demokrácia valamiféle szintézisét. A fentiekből következik, hogy a forradalom alatt igen anakronisztikusnak tűnik a képviseleti/közvetlen demokrácia duettjének

4 Sieyès, aki alighanem az egész forradalom legfontosabb alkotmányjogi gondolkodója volt (a maga ideológiai határai között). Victor Hugo lírikus szavaival: „Sieyès megállt a harmadik rendnél, a népig nem tudott felemelkedni (...) a filozófia nem bölcsességhez, hanem óvatossághoz vezette.” (Bart–Clère–Couvoisier, 1997. 245.) Azon kevesek közé tartozott, aki már a kezdetektől tisztán megértette a képviseleti rendszer lényegét. Nála ez a társadalmi munkamegosztás része volt (vannak olyan kompetens specialisták, akik a közügyekkel foglalkoznak ebben a rendszerben), de nem is ez volt a lényeg, hanem az, hogy végeredményben Sieyès-nek 1791-re sikerült az akaratát érvényre juttatnia az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben: egy tisztán képviseleti rendszer jött létre az alkotmánnyal, amelyre a demokrácia *ellenpontjaként* tekintettek maguk a törvényhozók is. Rosanvallon, 2003. 59.

5 Az eszmetörténészek között konszenzus van arról, hogy a fogalom 1777-ben, a híres *Federalist*ban jelenik meg először (itt is a képviseleti rendszer demokratizálása leírásaként). A forradalom alatt a Direktórium végnapjaiig (az úgynevezett neojakobinusokig) a használata a lehető legritkább: 1790-ben az első republikánusok, főleg Condorcet tollán tűnik fel, vagy Lavicomterie hasonló jelentésben *démocratie représentée*ről, képviselt demokráciáról beszélt. Monnier, 2001. 1–21.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 541 2022. 12. 01. 14:26:39

a használata: a képviseleti kormányzás és a „demokratikus köztársaság" koncepciójának hívei álltak egymással szemben – lényegében már 1791 tavaszától. A demokráciát (ma úgy mondanánk: a „közvetlen demokráciát", mintha lenne másmilyen is) éppúgy utópikusnak és archaikusnak gondolták, mint manapság; következményeiben pedig anarchikusnak, az utca, a tömeg uralmának. Ugyanakkor a tiszta képviseleti rendszerrel kapcsolatban is igen komoly fenntartásokkal éltek: a képviselet kizárólagosságára az *ancien régime* árnyéka vetült, a képviselő könnyen társadalmi privilégiumok megtestesítőjévé is válhat, ami révén valamiképpen új arisztokrácia jöhetne létre. Azaz a nagy kérdés továbbra is akut maradt: hogyan lehet megvalósítani a népszuverenitást a gyakorlatban?

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés határok nélküli hatalmának első kritikája a *Monarchiens* csoportjától érkezett: feltették a kérdést, hogy a rendi gyűlésből átalakult testület milyen felhatalmazással rendelkezik az egész állam- (és tulajdonképpen a társadalmi) rendszer átalakításához (hiszen a panaszfüzetek ilyet biztosan nem tartalmaztak). A „mandátum nélküli" forradalom kritikája kiegészült már az alkotmány körüli vitákban a törvényhozás hatalmának korlátok közé szorításával: a fenti csoport mindezt az abszolút királyi vétóval képzelte el, a patrióták felfüggesztő erejű királyi vétót javasoltak. Érdekes, és a későbbi események tükrében szinte hihetetlen, hogy számukra a király vétója tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy a törvényhozás által elfogadott törvény nem felel meg az általános akaratnak, azaz tulajdonképpen *appel au peuple,* azaz a néphez való fordulás.

Legkésőbb 1790 telétől vagy 1791 tavaszától mindez nemcsak az Alkotmányozó Nemzetgyűlés problémája maradt (ahol a szélsőbal, azaz Robespierre és Pétion vívta reménytelen küzdelmeit a cenzus, a „gazdagok országa" ellen és a legkiterjedtebb emberi jogok védelmében – Marcel Gauchet jegyzi meg remek Robespierre-könyvében, hogy ha Robespierre meghal 1791 végén, a legnagyobb liberálisok panteonjában lett volna a helye), hanem a felszabadult közvélemény, sajtó és az egyre terjedő népi társaságok országában társadalmi kérdés is lett belőle. A demokráciának (azaz a közvetlen népi hatalomgyakorlásnak) nincsenek ekkor sem hívei, a cenzus eltörlésének azonban annál inkább: „előírni az embereknek, hogy olyan törvényeknek engedelmeskedjenek, amelyekről nem kérdezték meg őket, éppen azokat rabszolgaságra ítélni, akik megdöntötték a despotizmust" – szól egy, még „cenzusos", párizsi szekció petíciója.[6] A legkézenfekvőbb megoldás, a kötött mandátum elve pedig alig merült fel (Pétiont és a párizsi körzeti önkormányzati szerveket leszámítva, de utóbbiak esetében is csak az önkormányzati képviselőkre vonatkoztatva),[7] aminek az oka az általános akarat koncepciójának uralma volt: a képviselő döntéseiben a véleménye szerinti általános akarat alapján dönt, nonszensz lenne, ha egy partikuláris akarat (választókörzete szavazói) írná elő számára a képviselt véleményét. Jellemző, hogy még a legforróbb *sans-culotte* időkben is igen ritkán tűnik fel a kötött mandátum követelése (akkor is inkább „számon-

6 Langlois, 1988. 384.

7 A párizsi körzetek, majd szekciók mozgalmáról (egészen 1789-től), a népi társaságokról igen alapos könyv: Genty, 1986.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 542 2022. 12. 01. 14:26:39

kéréséről” van szó, akár elmozdításról is, de távolról sem a képviselő szavazatának intézményes előírásáról) – és az elképzelés a törvényhozó legridegebb elutasításával találkozik.

Ám hogy valamilyen középút kell a tiszta képviseleti rendszer felügyeletére, ellenőrzésére, az a terjedő népi társaságok számára egyértelmű. A legkülönbözőbb utakat keresik erre, ekkor születik meg a közvélemény normatív kategóriája[8] elsősorban Condorcet tollán (a híres *Cercle social* társaságában leginkább). Mások, a korban kicsiny, ám egyre befolyásosabb republikánus körök vetik fel a végül nagy jövőt befutó fogalmat: a népi *sanction* (itt: jóváhagyás) intézményes kérdését a törvényhozás által elfogadott törvények felett, azaz annak népi szankcionálását, hogy a törvények megfelelnek-e az általános akaratnak. Ez a kérdés lesz az 1793-as alkotmány (és a megelőző tervezetek, mindenekelőtt Condorcet-é) központi gondja is. A későbbi girondi[9] Brissot az alkotmányozó és az alkotmányos hatalom megkülönböztetése mellett érvel (és az elsőben adna teret a népi döntéshozatalnak), főleg amerikai mintára konvenciók (azaz közvetlen népi fórumok) akár rendszeres összehívását javasolja az alkotmány megvitatására. Mások a népi társaságok, klubok (melyek már 1790-től tömegesen jönnek létre szerte az országban a lassan magába zárkózó és egyre konzervatívabb képviseleti kormányzás ellensúlyaként és kritikájaként), és a sajtó által befolyásolt és strukturált közvélemény „cenzúráját” kívánják érvényesíteni a törvényhozás felett.

Mondanunk sem kell: a forradalom óriási sodrásában ezek nem puszta teoretikus viták, hanem a legsúlyosabb politikai kérdések voltak. Ezen társaságok révén a népszuverenitás kérdései a gyakorlatban is jelentkeznek, a legélesebben *Varennes,* a király szökése után. Maga a szökés is sokat mondott egy francia alkotmányos monarchia lehetőségéről (amit maga a monarcha ellenzett: a király hátrahagyott deklarációjában lényegében mindent visszavont abból, amit 1789 júniusa után egy ilyen rendszer érdekében tett). A „republikánus pillanatot”[10] a hatalom represszió ja, a *petite terreur tricolore* eloszlatta, de lassan a végéhez közeledtek a nagy nemzeti föderáció felhőtlen napjai. A király szökése utáni időszak a politikai közvélemény igazi születése volt Franciaországban: petíciós mozgalmak, sajtókampányok, népi

8 A jelenség teoretizációjának nagy klasszikusa Jürgen Habermas. Egy írásában (Habermas, 1989) a francia forradalom példáján mutatja be, hogy az egyenlő és szabad aktorok kommunikatív cselekvése révén egyfajta kommunikatív hatalom jött létre. A forradalom dinamikája tulajdonképpen ennek és az adminisztratív hatalomnak a harca a dominanciáért. Ennek a teóriának komoly hatása volt a bicentenárium utáni historiográfiára (elsősorban a *Cordeliers* vagy tágabban a párizsi demokratikus politikai tér vizsgálatában), főleg Raymonde Monnier és Jacques Guilhaumou révén.

9 Kis János (Soboul híres könyvének fordítója) javasolja a visszatérést a „girondista” kifejezésről a patinásabb (még Lamartine művének első, 1865-ös fordításából származó), de mindenképpen pontosabb „girondi” kifejezésre, mivel a Gironde földrajzi név, a francia forma is *girondin(e),* nem *„girondiste”*. Szerintünk igaza van. Másik javaslata azonban, a „Közjóléti Bizottság” felváltása a „Közmegmentési Bizottság” kifejezéssel, véleményünk szerint éppoly pontatlan, mint a lecserélni vágyott, hiszen a *salut public* leginkább közüdv. Ezért (Ludassy Mária némely könyvéhez hasonlatosan, ő a „Közüdv Bizottság” formát használja) mi a „Közüdvi Bizottság” fordítást részesítjük előnyben.

10 Ennek a legjobb leírása még mindig Albert Mathiez szép könyve: Mathiez, 1910.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 543 2022. 12. 01. 14:26:39

társaságok vitatták a politikai kérdéseket,[11] ekkor született meg a francia republikanizmus is, ám a célkeresztben leginkább a konzervatív (és egyre konzervatívabb) alkotmány állt.

A megijedt Alkotmányozó Nemzetgyűlés válasza minderre a nemzet szuverenitásának deklarálása, majd a szuverenitás azonnali gyakorlati visszavétele volt. Paradox módon az ellenállás inkább a rendszer konzervatív fordulatát hozta el (vagy nem is annyira ellentmondásosan: a *Varennes* utáni népi mozgalom a lassan kirajzolódó igen konzervatív, tisztán képviseleti, vagyoni cenzuson alapuló alkotmányos monarchiának mindössze két elemét kérdőjelezte meg: a lassan megszülető alkotmányt és a monarchiát): tovább szűkítették elsősorban a megválaszthatóság vagyoni kritériumait és a lehetségességig megerősítették a végrehajtó hatalom, azaz a király jogköreit.

Ez a konzervatív fordulat együtt járt a fentebb említett népi társaságok, klubok lényegi neutralizálásával, azaz még a petíciós kollektív jogot is elvették tőlük (a hírhedt Le Chapelier-törvényből valójában kettő volt, a második tiltotta be a munkások egyesülési jogát, mint a céhrendszer, azaz a privilégiumok újjáéledésének veszélyét). Mindez egy igen súlyos ellentmondást hozott felszínre: a francia forradalom népi forradalom volt a kezdetektől, most viszont a nép körön kívül helyezésével kívánták „befejezni a forradalmat". Ráadásul igen drasztikus módon, nem véletlen, hogy a *loi martiale* (az ostromállapot törvénye) is kellett hozzá, és a Mars-mezei vérengzés. A törvényhozók mindent elleneztek, ami a tiszta képviseletet (azt is cenzusos formájában) akár csak árnyalta volna: a leghatározottabban voltak demokráciaellenesek, és ez bizony erősen rányomta a bélyegét az 1791. szeptemberi alkotmányra is.

Ez a végrehajtó hatalmat teljesen a király kezébe helyezte: a monarcha nevezte ki a minisztereket, akik nem lehettek a törvényhozó testület tagjai, és akik csak neki tartoztak felelősséggel. Az alkotmány elfogadása a törvényhozás, a rendi gyűlésből alakult, úgynevezett Alkotmányozó Nemzetgyűlés (tehát nem a nép) által történt – ebben az egy aktusban, azaz magában az alkotmány elfogadásában a királynak nem volt vétójoga, azonban minden más törvény esetében igen. Az ugyan nem abszolút, hanem felfüggesztő jellegű vétó volt, de abban a lehető legerősebb: minimum egy, de bizonyos esetekben három törvényhozási ciklusra (kétéves ciklusokat írt elő az alkotmány) halaszthatta el a törvények életbe lépését. Az alkotmány elfogadása után választásokat tartottak, ahol az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjai nem indulhattak el (egyébként Robespierre javaslatára, de később alkotmánytörténeti precedens is lett a dologból: akik részt vesznek az alkotmány

11 Raymonde Monnier a nagy klasszikusa ennek a talán még mindig kevésbé ismert, noha alapvető fontosságú mozgalomnak. Ezekből a körökből (*Cercle social,* Laurent Robert és a patrióta társaságok központi klubja, Condorcet köre, *Amis de la Vérité* társaság, Bonneville *La Bouche de fer* című lapja és így tovább) érkezik a „demokratikus köztársaság" gondolata, de még szélesebben a közvélemény hatalmának a gyakorlata és teoretikus megalapozása. Azaz a közvélemény *(opinion publique)* uralma egyszerre elengedhetetlen, hogy a népszuverenitás elve átkerüljön a gyakorlatba, de a felvilágosult elitek eszköze is, hogy ellenőrzésük alatt tartsák az anarchiát, azaz a nép közvetlen uralmát (ebben játszanak kulcsszerepet a népi társaságok). Lásd: Monnier, 1994.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 544 2022. 12. 01. 14:26:39

létrehozásában, azok nem lehetnek tagjai a már ezen alkotmány alapján felálló törvényhozásnak – ez garantálhatta az alkotmányt illető elfogulatlanságukat), így alakult meg a Törvényhozó Nemzetgyűlés (szintén cenzusos választójog alapján).

A választott alkotmányos megoldás (azaz együtt az általános akarat rousseau-iánus képlete és a képviseleti rendszer kizárólagossága) a lehető legbizonytalanabb megoldást jelentette, és óriási hatást gyakorolt a forradalom dinamikájára. A rendszer még egy „forradalmi királlyal” sem biztos, hogy működésképes lett volna (hiszen a népi részvétel minden formáját elutasította, noha ez volt a francia forradalom döntő jellegzetessége, és ez különböztette meg az angoltól vagy az amerikaitól),[12] de amikor maga a király került szembe a nép akaratával, nemcsak a király személye került veszélybe, hanem az egész alkotmányos berendezkedés. Jól tudjuk, végül a politikai helyzet buktatta meg az alkotmányt: a király a háborús körülmények között konkrét katonai-védelmi intézkedéseket vétózott meg (hogy XVI. Lajos „hazaáruló” volt, az a királlyal szemben egyébként inkább empatikus Jean Jaurès kutatásai óta nyilvánvaló tény),[13] melyekre nem lehetett kettő-hat évet várni. A jakobinusok baloldala (elsősorban Robespierre és köre) pedig lassan feladta alkotmányvédő álláspontját, és egyre nyíltabban beszélt a „törvényhozási despotizmust” megdöntő felkelésről.

A forradalom baloldala – mondanunk sem kell – nemcsak hogy osztozott a képviseleti rendszer tulajdonképpen a kezdetektől sokféle csoportra jellemző kritikájában, hanem a népakarat érvényesülésének minden jogi és politikai keretek közé szorításának legharcosabb ellensége is volt (kezdve már a cenzusos választójog visszautasításától a népi társaságok kollektív petíciós joga elvételének ellenzésén át a párizsi szekciók támogatásáig). Az igazán kiéleződött helyzetben, 1792 nyarán, amikor a törvényhozás a párizsi szekciók célkeresztjébe került, maga Robespierre állt csatasorba, hogy a leghangosabban bírálja a *despotisme législatif*ot: a haza veszélyben van, a törvényhozás nem képes vagy nem hajlandó cselekedni, az „egészségesebb része” (azaz a jakobinus képviselők, akiken ekkor főként a későbbi girondiakat kell érteni, hiszen a későbbi Hegypárt nagy nevei nem voltak tagjai a Törvényhozó Nemzetgyűlésnek) fordult magához a néphez segítségéért. Nem kétséges, hogy maga a képviseleti rendszer a probléma: a képviselői „korporáció”

12 A forradalom megértéséhez döntő kérdés ez: a példátlan egyéni és kollektív elköteleződés a forradalom mellett, amit maga a forradalom hívott életre, és ennek korlátok, intézményi keretek közé szorításának kísérletei, mivel ez az elköteleződés a konszolidációt veszélyeztette, vagy inkább tette lehetetlenné: „Le vaisseau de la République n’a pas à l’ancre” (ahogy egy lap írta, már 1792 decemberében). Idézi Bouloiseau, 1972. 88.

13 Jellemző a francia baloldalra (és a forradalom példátlan politikai súlyára az egész 19. században: nem egyszerűen hagyomány volt vagy példatár, hanem az egész század – a párizsi kommünig – a forradalom politikai harcainak újrajátszása más eszközökkel), hogy a 19. században nem egy jelentős képviselője, Louis Blanc, Cabet, Quinet, Lamartine a forradalom történésze is volt (sőt még a fiatal Marx is könyvet készült írni a Konventről). Éppen Jaurès volt ebben a hagyományban az utolsó, de még ő is a híres *Histoire socialiste*-sorozatát nagy ideáljára, a különböző szocialista iskolák egységesítésére is használta (a sorozatba írt egy-egy kötetet Viviani, Millerand, Andler, Lucien Herr, a guesdista Deville és a blanquista Dubreuilh is). Még Aulard is igen nagy történész volt, de azért inkább nagy republikánus, Aulard és Jaurès után lett igazán „szakma” a dologból (utóbbi indította el az első igazi kutatási programot), ahogy Furet írja szellemesen: „Danton és Robespierre nem példaképek voltak többé, hanem munkahelyek.”

VT_2022-4_KÖNYV.indb 545 2022. 12. 01. 14:26:39

került a vádlottak padjára, a képviselők függetlenné váltak a nép akaratától, a népszuverenitás jegyében nyerték hatalmukat, majd le is rombolták azt. Ugyanazt a finom retorikai csalást, amit az előző mondatunkban tettünk, követte el Robespierre is: hiszen nem mindegy, hogy maga a képviseleti rendszer ellentétes a népszuverenitással, vagy a probléma inkább egyszerűen az, hogy a képviselő döntéseiben független a néptől. Robespierre egyértelműen az utóbbit gondolta (és gondolta mindig: sosem volt a képviseleti rendszer ellensége, de azt sem gondolta egészen a forradalmi kormányzatig, hogy a nép csak a képviselet útján gyakorolhatná a szuverenitását), ekkor még nem világos, hogy mi lenne az eszköz a népi participáció intézményesítésére, ám ekkor születik meg (valamiféle „fordított Marsmező" keretében) a jakobinizmus és a nép találkozása.

A történetet nem meséljük el: egy ponton a párizsi szekciók, helyi önkormányzati testületek „visszaalakultak" úgynevezett elsőfokú választási gyűlésekké *(assemblées primaires),* azaz a szuverenitás birtokosaivá, majd – és ez a későbbiekre nézve is érdekes lesz – egyszerűen kijelentették, hogy a nép visszavette szuverenitását. Azaz az 1791-es alkotmány érvénytelen, XVI. Lajos többé nem a végrehajtó hatalom birtokosa – majd mindezt népfelkeléssel, a Tuileriák ostromával, a király bebörtönzésével tették egészen explicitté.

Egy alkotmány kezdetei

A Törvényhozó Nemzetgyűlés mindezt *ad acta* tette, a király helyett ideiglenes kormányt nevezett ki, ugyanakkor az alkotmányozást nem vállalta magára. A képviselők aligha tekinthettek el két olyan körülménytől, ami témánk szempontjából is alapvető jelentőségű: először fordult elő a forradalom történetében, hogy egy népfelkelés végeredményben a törvényhozás ellen fordult. A Tuileriák ostroma némiképpen elleplezte a tényt, hogy a célpont nemcsak a monarchia volt, de a „törvényhozási despotizmus" is: a nép – illetve egy része, a párizsi szekciók – valóban visszavette a szuverenitását a képviselőitől, majd aztán nagylelkűen visszaadta nekik, de ez az esemény jelentésén nem sokat változtatott. Másrészt a párizsi Községtanács (ugyanezen szekciók részvételével, a későbbi hegypártiak – mindenekelőtt éppen Robespierre – részvételével) nyílt ellensúlyt képezett a törvényhozással szemben. Utóbbi problémát végül „megoldotta", hogy ezek a hegypártiak párizsi Konvent-képviselők lettek (noha a párizsi Kommün továbbra is fenyegető maradt), de mindenki számára egyértelmű lehetett: a nép visszatért a politika porondjára, újra elsőrangú problémává lett a közvetlen népszuverenitás kérdése.[14]

14 Furet is ugyanezt állapítja meg: 1792-ben visszatért 1789 „szelleme", újra a párizsi utca döntött a politika kérdéseiben. És ő is ugyanazt a kérdést teszi fel, ami logikusan bárki eszébe juthat: így vajon nem inkább 1790 és 1791 volt a *dérapage* a forradalom történetében? (És késői munkájában nagyjában-egészében el is ismeri, igaz, alapvető ideológiai mondanivalóját fenntartva: de, igen.)

VT_2022-4_KÖNYV.indb 546 2022. 12. 01. 14:26:39

A képviselőknek mindenesetre aligha volt más választásuk, mint a „szuverénhez” való fordulás, azaz választások kiírása egy alkotmányozó konvenció[15] megalkotására – jellemzően nem a korábban fennálló alkotmányos szabályok, hanem immár (csak a férfiakra vonatkozó) általános választójog alapján.

A felálló Konvent azonnal deklarálta, hogy az új alkotmány csak népi beleegyezéssel jöhet létre, proklamálta a királyság végét, az „egységes és oszthatatlan francia köztársaságot”,[16] és egy bizottságot nevezett ki az új alkotmány megszövegezésére. A kilenctagú bizottságban hat girondit találunk (elég impozáns névsor egyébiránt: Condorcet, Brissot, Paine, Pétion, Vergniaud és Gensonné), Sieyès-t, az alkotmányos kérdések szakértőjét (aki azonban a tisztán képviseleti rendszert felvázoló elképzelése miatt – melyet a baloldal mindkét szárnya ellenzett[17] – marginális szerepet játszott ekkor) és két hegypártit, Dantont és Barère-t.

Azaz alig több mint egy hónap alatt a lehető leggyökeresebben változott meg a képlet: alkotmányozó Konvent és a születő alkotmány népi elfogadása. Majd tíz hónap telt el az igazi munka megkezdése előtt, de ez nem politikai machinációk eredménye volt, hanem a „dolgok erejéé”: a köztársaság (defenzív) háborúban áll minden szomszédjával, belső polgárháború dúlt (főleg Vendée-ban), valamint a legkeményebb politikai csatározások a Gironde és a Hegypárt között (kiegészítve a párizsi *sans-culotte* mozgalmakkal, melyek az árak maximalizálását, a *levée en masse*-t, azaz a teljes népi mozgósítást és egyre inkább a terrort követelték).

A kérdés a legsürgetőbb volt: hogyan lehetne a politikai szenvedélyeik és véleményeik révén végtelenül megosztott népnek valamiféle elfogadható közös intézményrendszert adni? A köztársaság a kezdetek kezdetétől a lehető legmélyebb válságban jött létre, maga az alapítása is igen delikát dolog volt. 1789, azaz a nemzet szuverenitásának deklarálása és 1792, a honpolgárok teljes politikai egyenlőségének kimondása példátlan sebességgel lökte a franciákat a politika univerzumába. Az 1793-as esztendőben aktív polgárrá válni nem egyszerű jogkiterjesztés volt csupán (és a választójoggal normális időkben való rendelkezés): mind a polgároknak, mind a kormányzóknak egy csapásra kellett olyan politikai kultúrára szert tenniük,

15 Az amerikai minta az elnevezésben nyilvánvaló volt (mint láthattuk, a dolog a levegőben is volt 1791-től). Érdekes, hogy magyarul a *Convention*t konvenciónak mondjuk, ha Amerikáról van szó, Konventnek, ha Franciaországról.

16 A köztársasággal kapcsolatban hasonló volt a korabeli álláspont, mint a demokráciával: úgy tartották (elsősorban Montesquieu klasszikusa hatására), hogy csak kis kiterjedésű országokban lehetséges. Deklarálása az ország szétéséséhez vezethetett, ennek elkerülésére alkották meg az egységéről és oszthatatlanságáról szóló alapelvet, amellyel mindenki egyetértett (a girondiak sem kívánták soha az ország föderalizálását, de még csak decentralizációját sem – éppen mert az egység alapelv volt, az ellenük felhozott „föderalista” vádpont, melyet egyébként, igaz, jóval kevéssé hatékonyan, ők is alkalmaztak a párizsi szekciók föderalizmusáról szólván, ellenforradalmisággal vádolva őket).

17 A Konvent-választásokon a (későbbi) girondi és hegypárti képviselők is „jakobinus” cégér alatt indultak, és nyertek többnyire mandátumot. A rendkívül alacsony, tíz százalék körüli részvételi arányok oda vezettek, hogy valamiféle egyensúly alakult ki: legtöbbször régi „patrióta”, az Alkotmányozó vagy a Törvényhozó Nemzetgyűlésben már szerepet játszó képviselőt választottak meg, kiegészítve a helyi klubok, népi társaságok, önkormányzati képviselők szintén patrióta reprezentánsával. Azaz a választásokon még alig látszottak az elkövetkezendő idők gyilkos politikai harcai: a Konventbe bekerült friss képviselők riadtan is vették szemügyre az egyre elfajuló szembenállást a Gironde és Hegypárt között.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 547 2022. 12. 01. 14:26:39

ami megalapítja, megmenti és működteti a köztársaságot. Mindenki egyetértett azzal, hogy nem egyszerűen egy új intézményrendszer létrehozásáról van szó, hanem a köztársaság valódi megalapításáról: republikánus erkölcsökre, politikai kultúrára is szükség van, nem egyszerűen jogszabályok elfogadására.[18]

A girondiak szemében a politikai megosztottság elkerülhetetlen volt egy szabad országban, a polgárok közéleti küzdelmeit nem felszámolni kell, hanem inkább olyan intézményes keretek közé terelni, amelyek megakadályozzák romboló következményeik kifejtését. Ezért a girondi képviselők sürgették az alkotmányozást, nemcsak politikai, hanem elvi okok miatt is: véget kívántak vetni az 1792 augusztusa óta[19] húzódó *de facto* rendkívüli állapotnak (nemcsak a politikai helyzet volt különleges, de az országnak nem volt alkotmánya sem), visszatérni a törvényes állapothoz, véget vetni a látens és nyílt polgárháborúnak, ahol minden véleménykülönbség autodaféhoz vezet. Emellett kívánságuk volt a véleménykülönbségek elismerése, de törvényes-alkotmányos keretbe helyezése a harcuknak, ezzel biztosítva a szabad kifejeződésüket és az együttélés lehetőségét is. Azaz a frakciók harcának megszelídítése, a polgárháború lezárása olyan alkotmányozás révén, amely kidolgozza annak szabályait, hogy az általános akarat a különböző procedúrák révén felszínre kerülhessen.

A jakobinusok, azaz a Hegypárt (ősszel váltak ki a girondiak a jakobinus klubból) éppen ellenkezőleg gondolták: előbb felszámolni kívánták a frakciók harcait (sőt magukat a frakciókat is), majd ezután létrehozni a köztársaság alkotmányát – azaz a köztársaság számukra a társadalom egyfajta formája és csak ebből következően politikai keret (míg a girondiak ezt éppen fordítva képzelték el). Robespierre hatalmas tekintélyre és lényegi politikai előnyre tett szert azzal, hogy meg is mondta, hogy mi ez a társadalmi forma, azaz tulajdonképpen a forradalom célja: az erény („az egyenlőség szeretete") uralma – de ennek leírása már túlmutatna mostani írásunk céljain (mint ahogy az is, hogy a köztársaság ezen formális, és nevezzük így, szubsztanciális megalapozása nem jelentett abszolút törésvonalat: a girondiak is, főleg a vitákban Vergniaud, meg voltak győződve arról, hogy az alkotmány célja olyan morális „intézmények" megalkotása is, melyek „korrigálhatják a nemzeti karakter hibáit"). Mindenesetre a jakobinusok hite az volt, hogy a köztársaság alapítása és egysége nem képzelhető el a társadalom egysége nélkül: előbb egységesíteni kell a társadalmat, hogy a politika ne legyen többé a frakciók vad harcának a prédája. Egy egységes társadalomban az általános érdek nem véleményütközések után alakul ki, hanem tulajdonképpen már létezik, és (erényes törvényhozók esetében)

18 Lásd minderről elsősorban Pierre Rosanvallon műveit. Rosanvallon, 1992, 1997, 2003.

19 A girondiak nem ellenezték ugyan a népfelkelést, de diadala igazi „rájuk erőszakolt győzelem" volt (hiszen végül is őket emelte hatalomba). Azaz a felkelés eredménye számukra annyiban pozitív, hogy elhozta a köztársaságot és a cenzus végét, de most már a cél az alkotmány, azaz a forradalom vége: „Alkossunk hát forradalmi törvényeket, hogy minél gyorsabban elérjük azt a pillanatot, amikor többé nem lesz szükség rájuk." A kontraszt aligha lehetne élesebb a Hegypárt oldaláról Robespierre ezerszer idézett szavaival az augusztus 10-i felkelésről: „Mindezek a dolgok törvénytelenek voltak, éppoly törvénytelenek, mint maga a forradalom, törvénytelenek, mint a Bastille lerombolása és a trón megdöntése, éppoly törvénytelenek, mint maga a szabadság. (...) Polgártársak, forradalmat akartok forradalom nélkül?" Lásd például: Pertué, 1985. 529–545.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 548 2022. 12. 01. 14:26:39

felfedeztetik a törvényhozásban – majd a nép, megfelelő eljárások révén, „szankcionálhatja”, hogy véleménye szerint az elfogadott törvények megfelelnek-e az általános akaratnak.

Mindezekből az következett, hogy ha a cél az erényes társadalom, akkor a politikai forma, azaz az alkotmány tulajdonképpen másodlagos kérdés; ha azonban a közös ügyek racionális megvitatása a prioritás, akkor ennek formája kulcsfontosságú. Első esetben az ember szabadságához a republikánus erkölcsök uralomra jutására van szükség a társadalomban, míg a másodikban az emberek szabadnak tételeződnek, racionális vitáikat kell megfelelő mederbe terelni csupán – mint látni fogjuk a köztársaság és az általános érdek eltérő (szubsztanciális és formális) felfogása közti különbség eltérő alkotmányos elképzelésekhez is vezetett: ezért nehéz egyetérteni azokkal az akár igen klasszikus (mint például Aulard) történészekkel is, akik a girondi és a hegypárti alkotmánytervezetek lényegi azonosságáról beszélnek, mivel alapvető konceptuális eltérés volt köztük.[20] És ez jóval lényegesebb kérdés volt, mint az alkotmányos rendelkezések összehasonlítása annak eldöntésére, hogy melyik alkotmánytervezet volt a demokratikusabb – alapvetően mindkettő képviseleti rendszerben gondolkodott, melyet a népszuverenitás közvetlen gyakorlásának pár elemével egészítettek ki, mint látni fogjuk.

Az alkotmány körüli vitákban négy tervezet került végül a Konvent elé: a girondi terv (a Condorcet-féle tervezet), Saint-Just alkotmányterve (ezekről a viták 1793 áprilisában zajlottak), már a Gironde bukása utáni, azaz tisztán hegypárti alkotmány-előkészítő bizottság munkája (ezt Hérault de Séchelles képviselte a törvényhozás előtt) és a végül elfogadott, végső változat.

Condorcet, az őszinte és bátor forradalmár, a tulajdonképpeni egyetlen élő kapocs a felvilágosodás filozófusainak közvetlen élvonala és a forradalom között (a *bon mot* szerint: „nem a felvilágosodás révén érthetjük meg a forradalmat, hanem a forradalom révén a felvilágosodást” – és ebben kétségtelenül van valami), az első francia republikánusok egyike, a híres *Cercle social* fontos tagja, amelynek alapvető célkitűzése nemcsak a nép politikai nevelése volt, hanem bekapcsolása is a politikába, a női egyenjogúság néhány konzvekvens (és eredménytelen) védelmezőjének egyike a törvényhozásokban, az alkotmány körüli vitákban lett a Gironde egyik szimbóluma (főleg a Saint-Justtel vívott csatájában). Condorcet célja egy olyan alkotmányos rendszer megvalósítása volt, ami egyszerre biztosítja az intézmények tartósságát, de nem számolja fel a népi forradalmi energiákat sem, azaz egyszerre állt élesen szemben a *sans-culotte* mozgalom permanens forradalmával, ám az 1791-es alkotmány híveivel is, akik ezt a stabilizációt a népi részvétel lehetetlenné tételével kívánták elérni.

Így Condorcet alkotmánytervezete a forradalom 1789 óta felmerült nagy problémáira keresett választ, elsősorban a népszuverenitás és a törvényhozás, azaz a demokrácia és a képviseleti rendszer problémájára (ami, mint említettük, nem a forradalom radikális korszakában került elő és nem is csak radikálisok esetében, hanem 1789-től komoly bizalmatlanság volt a legszélesebb körökben egy tiszta

20 Lásd minderről elsősorban Lucien Jaume műveit. Jaume, 1989, 1992.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 549 2022. 12. 01. 14:26:39

képviseleti rendszerrel szemben). Condorcet procedurális koncepciója és megoldása mindenképpen igen eredeti és alighanem a legdemokratikusabb a forradalom történetében, miközben a fenti problémákra nem a képviselők függetlenségének csorbításában látja a választ (azaz a sporadikus párizsi népfelkelésekben, melyek „visszavették" a szuverenitást a képviselőktől), hanem olyan procedurális-intézményes megoldásokat kívánt alkotmányba foglalni, melyek lehetővé teszik, hogy a közvélemény befolyással bírjon a törvényhozásra.

Hiszen nagyon is elképzelhető, hogy megszületnek szabályosan elfogadott, mindazonáltal igazságtalan törvények: a kérdés az, hogy ilyenkor mi a teendő. Felkelés, egy harcos kisebbség morális ítélete lehet a döntő, vagy éppen olyan intézményes megoldások kidolgozása, melyek a nép lehetségességig való teljessége kezébe helyezik ezen törvények „cenzúrázását"? A *censure du peuple,* a nép – régi jogi nyelven – „szankciója" (*sanction,* azaz vétó) utólagos korlátok közé szorítja a törvényhozást: nem egy újabb vagy (mivel mindig lesznek igazságtalan törvények) sok újabb augusztus tizedike, hanem a népi szankció törvényesítése, amelynek egyetlen intézménye lehet: a demokratikus elsőfokú gyűlések vétója.[21]

A dolog nyilvánvalóan nehezen választható el a konkrét politikai kontextustól,[22] de Condorcet esetében ez nem döntő körülmény: a párizsi szekciók egyszerűen nem a népszuverenitás birtokosai (hanem a párizsi önkormányzat közvetlen demokratikus szervei csupán), azok az egész ország választási gyűlései, melyek megfelelő procedurális szabályok mellett valódi népi ellenőrzést gyakorolhatnak a törvényhozás döntései felett (de nem az egyes képviselők, akik függetlenek és sérthetetlenek). Így ezek a népi demokratikus szocializáció (vagy ahogy újabban a francia történészek hívják, szerintünk joggal, ami a forradalom alatt történt több millió emberrel: akkulturáció)[23] elsődleges terepévé is válnak – szemben a harcos forradalmi avantgárd alkotta szekciókkal, népi társaságokkal, amelyeknek nincs demokratikus legitimációjuk a törvényhozó hatalom aktusainak megkérdőjelezésére.

21 A Condorcet által javasolt procedúra a következő volt: ha egy megyében az elsőfokú gyűlések többsége szabadságellenesnek ítél egy törvényt, akkor a törvényhozás kötelezően újratárgyalja azt (ráadásul meglehetősen szabad szabályokat javasol egy gyűlés összehívására, mindösszesen 50 állampolgár akarata elég ehhez). Ha ehhez a vétóhoz még egy megye többsége csatlakozik, akkor össze kell hívni az ország összes elsőfokú gyűlését, hogy döntsenek a törvény sorsáról. Ha a törvény ellen döntenek, akkor fel kell oszlatni a szabadságellenes törvényt elfogadó törvényhozást, új választást kell kiírni, melyen nem indulhatnak el azok a képviselők, akik az általános akarat ellen szavaztak. Bizony lehetnek kételyeink egy ilyen alkotmány gyakorlati működtetése kérdésében, mindenesetre tény, hogy ez (valószínűsíthetően) állandósította volna az elsőfokú gyűléseket, azaz a nép részvételét a törvényhozásban (a törvények utólagos szankcionálásában).

22 A párizsi *sans-culotte* szekciók állandó nyomás alatt tartották a törvényhozást: 1793 februárjától állandóan készen álltak egy felkelésre. A kialakult helyzetnek a szociális-politikai okai és autonómiája egyrészről létező tény, másrészről alig tagadhatóan a jakobinusok felhasználták azokat a Gironde ellen saját – ekkor még tisztán politikai, hiszen nem veszik át a szekciók céljainak részleges képviseletét sem – céljaikra. A hegypárti stratégia igen sikeres volt abban, hogy a szociális irányultságú mozgalmat politikai irányba fordítsa (ráadásul oly módon, hogy a rendszer alapvonásai ne változzanak). 1973 februárjában a párizsi nép még fűszerboltokat foszt ki, március elején már feldúlja a girondi lapok nyomdáit. Politikai-társadalmi kontextusba helyezett leírása: Viola, 1973; Boursier, 1972.

23 A nagy klasszikus leírása ennek a folyamatnak Michel Vovelle két könyve: Vovelle, 1985, 1993.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 550 2022. 12. 01. 14:26:40

És persze a legfontosabb: Condorcet (és az egész Gironde) számára az általános akarat nem valamiféle eredendően létező és csak felszínre hozandó, a népben gyökerező, mintegy csak „megismerhető” álláspont, hanem állandóan változó folyamat. Állandó interakció eredményeképpen jön létre nemcsak a nép tagjai, hanem a nép és a törvényhozás viszonyában is; utóbbi esetében nemcsak az alkotmányozás folyamatában, hanem a törvényalkotásban is. Az általános akarat az egyének racionális döntésének az eredménye, amely nagyon is lehetséges, hogy ellentétbe kerül a törvényhozó hatalom döntésével: nem felkelésekre van szükség, hanem intézményes eszközökre, hogy előbbi megakadályozhassa igazságtalan döntések létrejöttét. Condorcet (Pierre Rosanvallon találó kifejezésével *rousseauisme libéral*ja) a népszuverenitás gyakorlásának komplexitásával és temporalizációjával kívánta elérni a célt: a népszuverenitás gyakorlásának pluralizációját a demokrácia temporalizációja egészíti ki, így lehet (kiegészítve a közvélemény normatív hatalmának fokozott érvényesítésével) a népszuverenitás sokszínűsége révén igazi tartalmat adni neki.

Saint-Just Condorcet tervét illető kritikája inkább már a forradalmi kormányzat felé mutatott, mintsem procedurális, gyakorlati kérdésekben képviselt volna gyökeresen mást. Saint-Just két gyakorlati vádpontja Condorcet ellen (a „föderalizmus” és a „miniszterek diktatúrája” alighanem egymást is kizárta, de külön-külön is minimum igazságtalan volt)[24] inkább az elvi probléma eltakarását szolgálta: tudniillik Saint-Just a legkevésbé sem gondolta azt, mint Condorcet, hogy az általános akarat valamiféle racionális vitában jönne létre a nép tagjai, illetve a nép és képviselői között.

Beszédesek a szavai arról, hogy az ész, a spekuláció és az ízlések helyett a szív és az emberi természet a politikai döntéshozatal alapjai is, az általános akarat szubsztantív felfogásáról van szó. Az általános akarat magában a népben gyökerezik, egységes, átlátható, felszínre hozható[25] (végül is erre szolgál a törvényhozó megválasztása), a népszuverenitás nem racionális kérdés, hanem morális tartalom

24 Még Soboultól származó félreértés, hogy Condorcet megtartotta volna az 1791-es alkotmány kétlépcsős rendszerét (azaz hogy a képviselőket a megyei gyűlések elektorai választanák meg): ez nem így van, a választás kétfordulós, de az elsőfokú gyűlések választanak képviselőket – azaz a megyei „föderalizmus” vádja nem állhat meg. A minisztereket ebben a koncepcióban maga a nép választja, az kétségkívül erősebb legitimációt ad a végrehajtó hatalomnak, de Condorcet a lehető leghatározottabban a törvényhozó hatalom primátusának talaján állt. Condorcet még meg kívánja őrizni a végrehajtó hatalom különállását, azonban közvetlenül alávetve a népszuverenitásnak: a kormány tagjait maga a nép választja meg (a megyei elektorok révén, azaz közvetetten), a létrejövő, 24 tagú, kollegiális testület élén 15 naponként körbejáró elnöki poszttal.

25 Lucien Jaume, a jakobinus eszmerendszer kiváló liberális történésze egyenesen a zsinatokhoz hasonlítja ebben a koncepcióban a választásokat: a *corpus mysticum,* a nép lelke nyilvánul meg, a „szentlélek” (az általános akarat) felszínre hozása történik a választásokon. Ez talán túlzás, de kétségkívül valami ilyesmiről volt szó. Ugyanez a helyzet azzal a véleményével, hogy Saint-Just javaslatában, amely eltörölte volna a területi alapú megyéket, 85 azonos lakosságszámú adminisztratív egységet hozott volna létre (azaz csak a lakosság számít, nem a terület), Kleiszthenész felújított „85 törzs” koncepcióját látja meg. Talán inkább politikai konjunktúráról volt szó, azaz a vidék ellenállásának megtöréséről Párizzsal szemben, de az is igaz, hogy Saint-Just ezzel minden történeti-kulturális kötelék félretételét is képviselte az egység és a testvériség érdekében: a népet csak a politikai kötelékei tartják össze, az emberek kölcsönös jogaik és kötelességeik által alkotnak egy társadalmat (és Saint-Just elég kevéssé félt a végletekig vinni az elveit: ez azt is jelenti, hogy a társadalmi szerződéssel egyesülő franciák bárhol is élnének, franciák maradnának). Ezekről a kérdésekről lásd még: Dominé, 1997. 226–233.; Pertué, 1994. 174–200.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 551 2022. 12. 01. 14:26:40

és mobilizációs erő egyszerre. Nem egyéni akaratok összessége csupán, más természettel bír: míg Condorcet az egyének, a politikai szubjektumok véleményét akarja felszínre hozni sokszínű eljárási módokkal, addig Saint-Just a nép egységét (ezért is nyílt szavazást javasol). Ennek értelmében Saint-Just az egész országot egy választókörzetként képzelte el (hiszen az általános akarat oszthatatlan, de *recensée dans les communes*), ahol az elsőfokú gyűlések egyidejű szavazata révén nyilvánul meg az általános akarat. Azzal vádolja Condorcet-t, hogy az valamiféle *patriarcat de renommés*-t akar létrehozni, azaz a megyei képviselők, kormánytagok uralmát (ez nem volt teljesen alaptalan: az általános akaratnak az észszerűségen alapuló felfogásából következett a műveltebbek privilegizálása – de a népszuverenitás keretei között), míg Saint-Just a választásokon az igazi forradalmárokat akarja kiválasztani, akik ez egységes nép *(peuple en corps)* autentikus képviselői lehetnek. Innen már csak egy lépés a Konvent és a nép egymásnak való megfeleltetése – és az alkotmány körüli viták már azt mutatták, hogy a hegypárti többség nagy léptekkel haladt ebbe az irányba.

A Condorcet-féle alkotmányt érintő kritikák nem voltak alaptalanok: a nép részvételének eljárási szabályai igen bonyolulttá tették a rendszert (talán megvalósíthatatlanná nem, ahogy az ellenfelei – és még a történészek velük szimpatizáló része is – tartotta) és bizonyos szempontból valóban „elitistává". Az elsőfokú gyűlések összehívása lehetőségének szélesre vont szabályai igen gyakorivá tehették volna őket (kvázi állandóvá), azaz leginkább a megfelelő mennyiségű szabadidővel és anyagi lehetőségekkel bíró állampolgárok terepévé. Másrészt a megyei, másodfokú gyűléseknek adott fontos jogok ugyanezzel a következménnyel járhattak volna: a forradalom alatt végig jellemző volt, hogy az elektorok igen gyakran jóval magasabb társadalmi osztályú polgárok, sokszor egyébként önkormányzati képviselők voltak (azaz a *censure du peuple* sok tekintetben a „vidék vétója" lett volna Párizzsal szemben). Az is kétségtelen tény, hogy ezek a következmények aligha lettek volna Condorcet és a girondisták ellenére. A tervezet tehát, bármilyen furcsán hangozzék is, de túl demokratikus és túl elitista volt – egyszerre.

A forradalom „organikus alaptörvénye"

Végül a Gironde bukása gyorsította fel az eseményeket: a már a Hegypárt által dominált Konvent két hét vita után elfogadta az alkotmány (és egy új emberi jogi nyilatkozat) szövegét, melyet aztán népszavazásra bocsátott. A folyamat hirtelen felgyorsulásának okait jól ismerjük: a Gironde képviselőinek eltávolítása a törvényhozásból kiváltotta az úgynevezett föderalista lázadást az ország nagyjából harmadában (miközben a fentebb említett, enyhén szólva is különleges körülmények továbbra is fennálltak), az alkotmány célja a helyzet pacifikálása volt, az igazi polgárháború elkerülése. Ilyen értelemben nem is maga az alkotmány szövege volt igazán fontos, hanem a nép általi elfogadása.

A kissé sematikus történelemkönyvek a „jakobinus" diktatúra valamiféle természetes és igen gyors kialakulásáról beszélnek a girondiak bukása után – ennek

VT_2022-4_KÖNYV.indb 552 2022. 12. 01. 14:26:40

éppen az ellenkezője volt igaz. A már mintegy száz képviselőjétől megfosztott (a 29 letartóztatott girondi mellett 73 az ellen tiltakozó képviselőtől is elvették a mandátumát) Konventben az 1792 szeptembere óta kormányzó Síkság–Gironde-koalíciót valóban felváltotta a Síkság–Hegypárt-szövetség[26] (majd júliusban került be a Közüdvi Bizottságba Couthon, Saint-Just és végül Robespierre), de távolról sem diktatúráról volt még szó, hanem éppen ellenkezőleg: romokban heverő szuverenitásról.

A Konvent tekintélyének finoman szólva sem tettek jót a párizsi szekciók rá irányuló ágyúi, de a Konvent, a két bizottság és a minisztériumok viszonya is a lehető legkevésbé volt tisztázott (az hébert-isták például a befolyásuk alatt tartották a hadügyminisztériumot), a Kommün egyszerre volt a törvényhozó veszélyes vetélytársa, miközben maga sem irányította az őt alkotó szekciókat. A szekciókon belül egészen őszig változó kimenetelű harcok dúltak a mérsékeltek és a radikálisok között (melyekbe igen gyakran avatkoztak bele más szekciók a „fraternalizálás” jegyében, elsősorban a radikálisok oldalán), sőt elindultak a később a lehető legerőteljesebbé váló küzdelmek a szekciók közgyűlései *(assemblées générales)* és felügyelő bizottságai *(comités de surveillances)* között a politikai hatalomért, amibe pedig a klubok és a népi társaságok folytak bele, gyakran dominálva a döntéseket.

Vidéken sem volt jobb a helyzet: inkább a Gironde felé hajló megyék és az inkább hegypárti körzetek *(districts)* álltak egymással szemben, szekciók és klubok csatáztak az egyes önkormányzatok irányításáért a megválasztott helyi vezetőkkel, a Konvent biztosai pedig folyamatos összeütközésben voltak a helyi adminisztrációval, de gyakran a kormány küldötteivel is (ezekben a vitákban a biztosok, a helyi adminisztráció és a küldöttek politikai színezete sem volt jelentéktelen). Mindebbe belerobbant az úgynevezett föderalista lázadás, amely már nemcsak a különböző testületek legitimációs és hatalmi harcáról szólt, hanem egészen nyíltan a Konvent (és helyi biztosai, a hatalmát támogató klubok és népi társaságok) legitimitását kérdőjelezte meg: mintegy harminc megyében megyei közüdvi bizottságok alakultak, azaz nyíltan hadat üzentek a központ közigazgatási (és rendőri-represszív) hatalmának is.

A *sans-culotte* mozgalom nagy korszaka (amely 1792 nyarától 1793 decemberéig tartott) iránt érzett minden szimpátiánk ellenére sem hallgathatjuk el véle-

26 Nem lehetséges itt kitérnünk a Gironde–Hegypárt-harc részleteire, de egy eleme a küzdelemnek témánk szempontjából is fontos. A Konvent-választások utáni, fentebb leírt egyensúly mindenhol jellemző volt – kivéve Párizsban, ahol csak a Hegypárt jelöltjei (ez sem volt kevésbé impozáns névsor: Robespierre, Danton, Saint-Just, Couthon, Marat, Billaud-Varenne, Collot d’Herbois, Desmoulins...) jutottak mandátumhoz. Ez állandó zsarolási potenciált jelentett számukra a Konvent felett (kiegészítve a Kommün nyomásával, a Konvent karzatával, az említett felkelésekkel, a *L’Ami du peuple*-lel és a *Le Père Duchêne*-nel) és egy olyan kép kialakítását, hogy „a párizsi nép mellettük áll”. Az egyre romló külső és belső helyzetben a Hegypárt lassan meggyőzte a Síkság képviselőit, hogy a *vote utile* az ő programjuk: a forradalom megmentése nem lehetséges csak a néppel való szövetségben (azaz bizonyos követeléseinek kielégítésével, de egyben féken tartásával is). A Gironde szövetségi politikája a volt *Feuillants* (sőt royalista) rétegekkel a rend, a társadalmi konzervativizmus nevében egyszerűen illúzióvá vált a Síkság számára is. Ebben az értelemben Mathiez sokat kárhoztatott felfogása a Gironde és a Hegypárt „osztályharcáról” nem volt tévedés. Másrészről persze igen: nem „képviselt” a két csoport más osztályokat, és alapvetően a politikai-gazdasági nézeteik sem igen tértek el egymástól (a stratégiájuk annál inkább). Még a képviselők pontos „frakcióba sorolása” is igen problémás, a történetírás erre való kísérleteinek összefoglalása: Pertué, 1981.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 553 2022. 12. 01. 14:26:40

ményünket: aligha volt igaza Soboulnak és előtte Kropotkinnak vagy Guérinnek,[27] akik a *sans-culotte* mozgalom esetében a közvetlen demokrácia modelljéről beszéltek a hegypártiak képviseleti rendszerével szemben. Az utóbbi nagyon is létezett, az előbbi nemigen: ez a népi demokrácia nem egy rendszer volt, hanem leginkább rendszertelenség, a szuverenitás nem a nép kezében volt, hanem leginkább senkiében, márpedig ha a szuverenitás kérdése nincs pontosan rendezve egy társadalomban, akkor a szuverenitás egyszerűen nem létezik. Tulajdonképpen a szuverenitás egyetlen hordozója a közvélemény volt: ez igen élővé tette a folyamatokat, de teljesen kontrollálhatatlanná is. Nem a lázadás jogáról volt szó, a képviselők ellenőrzéséről, akár visszahívásáról és így tovább, hanem a szabályok hiányáról – nem „közvetlen demokrácia" volt ez, hanem inkább permanens forradalom, amelyről 1793 nyarára világossá vált, hogy minden stabilizálódást lehetetlenné tesz. A magunk részéről szomorúan, de meg kell állapítanunk: a *sans-culotte* politikai gyakorlat lassan az egész politikai társadalom szétverésével fenyegetett.

Nem a diktatúra kezdete volt ez tehát – hanem igazi káosz. Kevésbé a nép szuverenitásának közvetlen gyakorlásáról volt szó, mint inkább a politika intézménytelenedéséről: senki sem tudta pontosan megmondani, hogy ki, miben rendelkezik döntési jogkörrel, és paradox módon ez egyre inkább csökkentette a nép hatalmát. Az alkotmányos rendkívüli állapot már 1792 augusztusa óta fennállt, és alapvető problémája sem változott: hogyan lehetne a forró időkön (azaz a nyílt felkeléseken) kívül is intézményesíteni a nép hatalmát? Erre volt válasz az 1793-as alkotmány.

A már a Gironde bukása után létrejött hegypárti alkotmány-előkészítő bizottság Hérault de Séchelles által benyújtott tervezete is erre kereste a választ, miközben meg akarta őrizni az akkor még mindenki által vallott alapelvet: a cél a képviseleti kormányzás és a nép által közvetlenül gyakorolt szuverenitás összeegyeztetése, intézményes megoldások keresése annak érdekében, hogy a nép (előzetesen vagy utólag) „cenzúrával" éljen a törvények felett. A társadalmi szerződés koncepciója ekkor már a Konvent alapvetése volt: „az általános akaratot nem lehet képviselni" – miközben mindenki alapvetően képviseleti rendszerben gondolkodott... Ez néhol tulajdonképpen csak a retorikában öltött testet, ilyen volt annak ezerszeri leszögezése, hogy a törvényhozás tagjai nem képviselők *(représentants),* hanem csak a nép mandátumával *(mandataires)* bírók, de azt nehéz volt megmondani, hogy ennek mi is a jelentősége a gyakorlatban.

Az elfogadott alkotmány szándékosan a lehető legideologikusabb (ellenfelei szerint utópikus: „cél a közös boldogság" – szól az alkotmány sokat idézett első mondata)[28] megfogalmazásokat kereste, az idea valóban egy „társadalmi szerződés" létrehozása volt – miközben bizonyos megoldások aligha voltak függetlenek a politikai helyzettől (bár alighanem minden alkotmánnyal ez lehet a helyzet). Elsősorban a népi részvétel kérdéseire gondolhatunk itt, ahol az alkotmány erősen inga-

27 Vö. Soboul, 1968, 1983; Kropotkine, 1909; Guérin, 1947.

28 Vö. Robespierre talán legszebb beszédével (pedig őszintén szólva, igen magas a mérce): „Az ember boldogságra és szabadságra született, és mindenütt rabszolga és szerencsétlen. A társadalom célja megőrizni az emberi jogokat és kifejlődésüket elősegíteni, mégis mindenütt elnyomják és lealacsonyítják őket." (*A képviseleti kormányzásról,* 1793. május 10.)

VT_2022-4_KÖNYV.indb 554 2022. 12. 01. 14:26:40

dozott elvek, teóriák és igen gyakorlati politikai kérdések (elsősorban a föderalista lázadás kontextusáról volt szó: vajon a nép közvetlen részvétele nem jár-e a girondiak – vagy egyenesen az ellenforradalom – visszatérésével), azaz tartós megoldások és efemer félelmek között.

Ez egyébként bizonyíték lehet arra is, hogy az alkotmány távolról sem volt csupán valamiféle politikai machináció vagy egy meglehetősen cinikus hegypárti stratégia része: elfogadásakor nagyon is számoltak a bevezetésével, hónapok teltek el politikai vitákkal és harcokkal (melyekről még szólni fogunk), míg végül az alkotmány életbe lépésének felfüggesztéséről döntöttek.

Az 1793-as alkotmány talán leghíresebb kitételei az emberi jogok „szociálisabb” megközelítéséről szólnak. Mindezek alapját Robespierre javaslata jelentette (ezeket „enyhítették” és valamiféle kompromisszum keretében közelítették az 1789-es nyilatkozathoz). Robespierre nem készített saját alkotmánytervezetet, ellenben az emberi jogokról szóló beszéde (*A tulajdonról és az emberi és polgári jogok deklarációjáról,* 1793. április 24.) a forradalom leghíresebb szónoklatai közé tartozik. Robespierre emberi jogi nyilatkozata így kezdődött: „A társadalom célja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak és minden képessége kifejlődésének biztosítása.” A Robespierre-féle új emberi jogok nyilatkozata a szabadsággal egyenértékű természeti joggá tette az egyenlőséget, sőt az élethez, a megélhetéshez való jogot is. Még közismertebb talán, hogy a tulajdonhoz való jog kikerült a természeti jogok köréből, és társadalmi-történelmi intézmény lett belőle, melyet az elsődleges jogok (elsősorban mások élethez való joga) korlátozhatnak.[29] „Mi hát a társadalom legelső célja? Hogy megvalósítsa és betartsa az ember elévülhetetlen jogait. Melyik ezek közül a legelső? A létezés és a megélhetés joga. A társadalom legfőbb törvénye tehát az, amelyik a társadalom minden tagjának biztosítja a megélhetés jogát; az összes többi ennek van alárendelve; a tulajdon csak arra való és azért van biztosítva, hogy megszilárdítsa az előbbi jogot.” Az érvelés is klasszikussá vált mára: „Amikor meghatároztátok a szabadságot, az ember elsődleges, legszentebb természetes jogát, joggal mondtátok, hogy korlátja a másik ember szabadsága; miért nem alkalmazzátok ezt az elvet a tulajdonra, ami társadalmi intézmény? (...) A ti deklarációtok nem az emberek, hanem a gazdagok jogainak kinyilatkoztatása.” Azaz a Robespierre-féle nyilatkozat nyelvén: „A tulajdonhoz való jog, mint minden más jog, határa mások jogai tiszteletben tartásának kötelessége, azaz ez a jog sem sértheti embertársaink biztonsághoz, szabadsághoz, az élethez vagy a tulajdonhoz való jogát.”

Az alkotmány sokat engedett ebből a későbbi századokra oly nagy hatást tett nyilatkozatból: a tulajdon újra elidegeníthetetlen természeti jog lett. A jogok közé bekerült azonban az egyenlőség is, amely az 1789-es nyilatkozatból még hiányzott (a sorrend a felsorolásban azért sokatmondó: egyenlőség, szabadság, biztonság, tulajdon). Azaz a tulajdon továbbra sem egyszerűen társadalmi-történeti intéz-

29 Egy másik híres beszédében Robespierre még tovább megy: „Minden olyan kereskedelmi spekuláció, amely embertársaim életét teszi kockára, nem kereskedelem, hanem útonállás és testvérgyilkosság.” (*A közellátásról,* 1792. december 2.) Ezekről a kérdésekről lásd: Bart–Clère–Courvoisier, 1997. 220–271.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 555 2022. 12. 01. 14:26:40

mény, mint Robespierre-nél – erre utal az is, hogy a biztonsághoz fűződő jog érinti mindenki szabadságának, jogainak és tulajdonának a sérthetetlenségét is. Ezzel ellentétben az alkotmány szó szerint veszi át a Robespierre-féle tervezetből a munkához vagy munka nélkül a közsegélyhez való jogot (és a társadalom kötelezettségét): „A közsegélyezés szent kötelesség. A társadalom köteles biztosítani valamenynyi tagjának létfenntartását, akár úgy, hogy munkát ad nekik, akár úgy, hogy ellátja a létfenntartás eszközeivel azokat, akik nem tudnak dolgozni." Sőt, a történelemben először történik meg bizonyos szociális jogok alkotmányba foglalása is: „Az oktatás mindenki szükséglete. A társadalomnak minden erejével elő kell segíteni a közismeretek fejlődését és az oktatást mindenki számára elérhetővé tenni. (...) A társadalom garantálja jogai élvezetének és megőrzésének lehetőségét mindenki számára, ennek biztosítása a nemzet szuverenitásán alapul."[30]

A végrehajtó hatalom iránti, az egész forradalomra (tulajdonképpen még a Direktóriumra is) jellemző mély bizalmatlanság a hegypártiak szemében már nemcsak a királyra vonatkozott, hanem a végrehajtó hatalom különállásának bármilyen formájára.[31] A girondiakra kevésbé volt jellemző ez a bizalmatlanság, ők inkább a háború különleges körülményei miatt támogatták a jól ismert megoldást: a végrehajtó hatalom olyannyira a törvényhozás alárendeltjévé vált, hogy tulajdonképpen magának a törvényhozásnak egy (havonta megújított) bizottsága vette át a szerepét, amely teljes alárendeltségben tartotta a minisztériumokat. Ez volt a híres Közüdvi Bizottság (amely már 1793 áprilisában, azaz a Gironde bukása előtt létrejött).

Az alkotmányt érintő kritikák (az alkalmazhatatlanságán, előkészítetlenségén és utópikusságán kívül)[32] legélesebben éppen ez ügyben fogalmaztak: az utókor gyakran *monstre acéphale*-nak (fej nélküli szörnyetegnek) nevezte. Az alkotmány végül is nem tette meg a döntő lépést a végrehajtó hatalom lényegi megszüntetésére, de kikerült belőle a végrehajtó hatalom közvetlenül a nép általi választása (ami Condorcet-nak az utókor által legtöbbet kritizált ideája volt, annak nehézkes megvalósíthatósága miatt): a 85 megye választási gyűlései (azaz a másodfokú, elektori gyűlések) prezentálnak egy-egy jelöltet, közülük a törvényhozás választja ki a 24 tagú Végrehajtó Tanács *(Conseil exécutif)* tagjait.[33] Már ezek a rendelkezések is kizárták valamiféle homogén, egységes politikai akarat köré szerveződő végrehajtó hatalom kialakulását. Ráadásul évenként, tehát törvényhozási ciklusonként a Tanács fele kötelezően megújult. Az, hogy a végrehajtó hatalom élén egy személy álljon (egy miniszterelnök vagy köztársasági elnök) a forradalmárok rémálmainak

30 Az emberi jogok nyilatkozata és az alkotmány szövege (egy rövid bevezetővel): Godechot, 1993. 69–92.

31 A legtisztábban, mint mindig, Robespierre: „A társadalom bajai sosem a néptől származnak, mindig csak a kormányától. A nép érdeke közérdek, a kormányon levők érdeke magánérdek. (...) Vegyék szemügyre azt a vitathatatlan alaptételt: a nép jó, a képviselői megvesztegethetőek, a nép erényében és szuverenitásában kell keresnünk az ellenszert a kormányzat bűneivel és despotizmusával szemben." Vagy: „Minden alkotmány, amely nem feltételezi, hogy a nép jó és a kormány megvesztegethető: tévedés." (*A képviseleti kormányzásról,* 1793. május 10.) Minderről lásd: Biard–Serna, 2003. 1–15.

32 Az utókor ezen toposzai leginkább a girondiaktól eredtek: *squellette, pancarte,* vagy Sièyes: *table des matières.* Langlois, 1988. 374.

33 A Saint-Just-féle tervezet még minden megyének adott volna egy-egy helyet, azaz a Tanács 85 tagból állt volna, ez minden kollektív fellépést illuzórikussá tett volna – és éppen ez volt a cél.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 556 2022. 12. 01. 14:26:40

a része volt, egyébként is az 1791-es alkotmány meglehetősen csúfos bukása mindenki számára egyértelművé tette: a törvényhozás a népi legitimáció hordozója, a végrehajtó hatalom a monarchikus elvé. Az *ancien régime* másik démonja a kétkamarás törvényhozás volt – mindkét jelenség ellentmondana az egyenlőségnek, hiszen többletjogokat adna egy embernek vagy emberek csoportjának, azaz a cél nem a kompromisszum volt a két hatalmi ág között (mint 1791-ben), hanem a végrehajtó hatalom teljes alárendelése a törvényhozásnak.

Az alkotmány központi ideája a miniszterek és a Végrehajtó Tanács elválasztása volt egymástól, így a miniszterek nem alkothattak kollegiális testületet, a Tanács szerepe pedig az volt, hogy közvetítsen a törvényhozás és a miniszterek között. Ez a Végrehajtó Tanács olyannyira alárendelt a törvényhozásnak, hogy az alkotmányjogászok a hatalommegosztás elve egyenes cáfolatának tartják az alkotmányos megoldást: lényegében arról van szó, hogy a Tanács szolgaian végrehajtja a törvényhozás által alkotott törvényeket (maga semmiféle törvényhozási aktust nem kezdeményezhet, tehát még rendeletet sem), és felügyeli a minisztereket, akik nemcsak hogy nem alkothatnak testületet (azaz a gyakorlatban valóban nincs „kormány”), hanem tulajdonképpen az adminisztráció legfelső tisztviselői csupán (a nevük sem miniszter, hanem *agent en chef*). Őket ugyan a Tanács nevezi ki, de jogkörükről a törvényhozás dönt. A végrehajtó hatalom ilyen mérvű alkotmányos lefokozása azonban nemcsak a törvényhozás dominanciájának elismerésével történt, hanem a nép felemelésével is.

Sajnálatosan kevésszer emlegetett tény az alkotmánnyal kapcsolatban, hogy általa először esett a gyakorlatban is egybe a (férfi) franciák közössége a citoyenekével: az alkotmány megtiltotta a rabszolgaságot (majd később a Konvent foglalja mindezt törvénybe), mindösszesen egy év helyben lakást írt elő az állampolgári jogok gyakorlásához, és végre megadta a politikai jogokat a cselédeknek *(domestiques)* is, akiket még az 1792. augusztusi, a cenzust eltörlő rendeletek is kizártak a *citoyen*ek köréből. Az alkotmány demokratikus irányultsága nehezen lehetne világosabb: a nemzet és az aktív polgárok helyett a szuverenitás birtokosa a nép, amelynek minden állampolgár automatikusan tagja („a szuverén nép a francia *citoyen*ek univerzalitása”). Nemcsak deklarációról van szó, hanem a nép szuverenitása közvetlen gyakorlásának lehetőségéről is, annak leszögezéséről, miszerint a kijelentésnek, hogy „minden hatalom a néptől ered”, nagyon is vannak következményei. Ennek elsődleges kifejeződési formái a kantononként felálló elsőfokú választási gyűlések, melyek 200–600, választójoggal bíró állampolgárból állnak: ezek a népszuverenitás elsőrendű intézményei, ahol a nép gyűléseken, azaz kollektíven gyakorolja a szuverenitását.

A második elem maga a törvényhozás: megválasztása immár közvetlenül történik a fenti gyűléseken, 40 ezer lakosra jut egy képviselő. Az 1793-as alkotmány „találta fel” Franciaországban a választási körzet fogalmát (addig listás szavazás volt) – a közvetlen, de kétfordulós választási rendszer (ahol a második fordulóba a két legtöbb szavazatot szerzett jelölt kerül be) is maradandónak bizonyult az ország alkotmányos rendszerében. Az egyéves mandátumra megválasztott törvényhozó hatalmat *(Corps législatif)* illetően az alkotmány aligha hagy kétséget. Barère,

VT_2022-4_KÖNYV.indb 557 2022. 12. 01. 14:26:40

a vitában elmondott szavaival: „Csak egy hatalom létezik, a nemzet hatalma, amely a törvényhozó testületben ölt testet." A törvényhozás javasol törvényeket és rendeleteket, illetve ellenőrzi a Végrehajtó Tanácsot. A Konvent, a törvényhozás mindenhatósága sok tekintetben a forradalom általános tendenciája volt, 1793-ban a kérdés nem a hatalmi ágak megosztása volt (az egyébként szintén a nép által választott igazságszolgáltatási hatalmi „ág" tagjai egyszerű hivatalnokok voltak, minden népképviselői karakter nélkül: ez utóbbi státuszt explicite is megtagadta tőlük az alkotmány), hanem a népi szuverenitás közvetlen gyakorlásának problémája.

A harmadik elem egyrészről magának az alkotmánynak a népi elfogadása és az alkotmány revíziójának kizárólagos népi lehetősége: azaz a törvényhozás nem kezdeményezhet, csak maguk az elsőfokú gyűlések. Ezt nem is kötötték különösebben restriktív szabályokhoz. A megyéknek legalább a felében a gyűlések tizede (azaz összességében a gyűlések öt százaléka) javaslatára megindulhatott a folyamat: a Konvent összehívja az összes elsőfokú gyűlést, ha ezek többsége egyetért a revízióval, akkor összehívnak egy alkotmányozó gyűlést (a törvényhozási választások szabályai szerint), amely dönthet a revízió sorsáról.

A legfontosabb és legeredetibb (mármint a mai „képviseleti demokráciák" szempontjából, hiszen mint láthattuk, 1789 óta a levegőben – és a politikai gyakorlatban – volt a probléma): a nép közvetlen részvétele a törvényhozási folyamatban. A képviselők csupán „javasolják" a törvényeket, a törvényhozás aktusát azonban együtt gyakorolják a néppel: ennek komoly korlátja volt, hogy mindez csak a törvényekre volt igaz (melyek körét egyébként igen szélesen szabta meg az alkotmány),[34] a rendeletekre ez a népi „vétó" nem vonatkozott. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az elsőfokú gyűléseknek 40 napja volt egy törvény törvényhozási elfogadása után, hogy vétóval éljenek: egy-egy elsőfokú gyűlés összehívásához a tagok ötödének aláírására volt szükség, de a határozathozatalhoz már a tagok többségére. Ha az elsőfokú gyűlések legalább egytizede a megyék felében kifogást emel a törvény ellen, akkor össze kell hívni az ország összes elsőfokú gyűlését a törvény megítéléséhez (ha ez a folyamat nem indul el, akkor a törvény automatikusan életbe lép, azaz a nép „hallgatólagosan" elfogadta).

Ez nehezen tagadhatóan, a gyakorlatban meglehetősen valószínűtlenné tehette a nép *a posteriori* szankciós jogát a törvényeket illetően: az elsőfokú gyűlések összehívásának szabályait erősen szigorították, a 40 napos határidő a korabeli híráramlási és közlekedési viszonyok között igen szűknek számított. Egyszóval, komoly kételyeket vetett fel a dolog azt illetően, hogy az alkotmányozók valóban úgy gondolták-e: az utólagos népi „cenzúra" (legalábbis rendszerszerű) működtetése kívánatos volna. Arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a girondi alkotmány az elsőfokú gyűlések kvázi állandó üzemelésével számolt, azaz a népi cenzúra valódi fennállásával.

A későbbi fejleményeket illetően szintén beszédes volt, hogy az alkotmány szinte semmit sem tartalmazott a népi társaságok és a klubok tárgyában (mint jól

34 Csak törvényekkel lehetett szabályozni az egyéni jogokat és szabadságokat, továbbá a költségvetési, a pénzgazdálkodási, a háborúval összefüggő és a közoktatást érintő kérdéseket.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 558 2022. 12. 01. 14:26:40

tudjuk, a hegypárti kormányzás számolta fel azokat, leszámítva a jakobinus klubot). Kétségtelenül először az 1793-as alkotmány ismerte el alkotmányos jognak a népi társaságok alakítását és kollektív petíciós jogukat, de ezen kívül semmilyen szerepet sem szánt nekik a demokratikus akaratformálásban – noha jól tudjuk, hogy ezek voltak a népi mozgalom legfontosabb szereplői 1790 óta. Ha ezt kiegészítjük az elsőfokú gyűlések összehívásának elég szigorú szabályaival (a párizsi szekciók igen gyakran üléseztek, de egészen biztosan nem kellett a potenciális résztvevők felének jelen lennie határozathozatalaikhoz), akkor talán nem elsietett a megállapításunk, hogy az alkotmányozó képviselők nem nagyon vették tekintetbe a népi mozgalom valóságát, inkább semlegesíteni, mint egyszerűen intézményesíteni kívánták azt. A már bujkáló Condorcet szavaiban sok volt ugyan a túlzás, de nem kevés az igazság sem: „A nép barátai milyen hamar a nép megvetőivé válnak, amint az csupán saját értelmének kíván engedelmeskedni. Szüntelenül a nép jogairól szónokolnak, de amint az egész nép igazi jogainak gyakorlásáról volna szó, meglepődve hallhatjuk az ajkukon a régi arisztokrácia indolens elveit.”

De talán inkább arról volt szó, hogy a hegypárti alkotmányozók egyre kevésbé feltételezték, hogy a törvényhozó hatalom is lehet elnyomó, nem csak a kormány. Az 1793 áprilisa és júniusa közti „elcsúszás” oka egyszerűen az volt, hogy a Hegypárt ellenzékből kormányra került... A népi részvételt illető restrikciók jól mutatják a hatalomra jutott Hegypárt demokratikus elkötelezettségének erős határait: a cél ekkor már a Konventre nehezedő népi nyomás csökkentése volt, amiben hajlottak kompromisszumokra (mivel távolról sem voltak biztosak benne, hogy bírják a nép bizalmát), de mindezek – Saint Just szavaival – a *rallier le souverain* (azaz a szuverén, a nép csatlakoztatása a Konventhez) politikájának eszközei voltak, nem a népszuverenitás közvetlen érvényesítésének őszinte óhajtásáé.

Lényegében a közvetlen népszuverenitást érintő minden kérdésben fokozatos visszalépés történt a Condorcet-féle tervezettől. Már a Bizottság tervezete is teljesen kiforgatja eredeti jelentéséből a „népi cenzúra” intézményét is: nem egy törvény népi szankcionálásáról van immár szó, hanem egyes képviselők személyéről (azaz valamiféle visszahívási jogról). A tervezetben ez talán a Gironde elleni fellépés utólagos törvényesítésére szolgált, az eljárás azonban nem egyszerűen szembement az 1789-es alapelvvel (azaz hogy a képviselők az egész nemzet képviselői, nem a választókörzetükéi), de lassan ráeszmélnek arra is, hogy a politikai valósággal és érdekekkel is. A föderatív lázadás körülményei között nagyon is könnyen elképzelhető volt, hogy az elsőfokú gyűlések igen sok helyen hegypárti Konvent-képviselőket fognak visszahívni. Végül Couthon javaslatára (beszédes indoklással: előfordulhat, hogy a többség maga *corrompu*...) ki is került a „népi cenzúra” intézménye az alkotmány végleges szövegéből. Ezzel nemcsak a népi ellenőrzés egy fontos eleme esett el, de az a régi hegypárti elv is, amelynek értelmében a népi szuverenitás gyakorlásának fontos feltétele, hogy a képviselők ne legyenek függetlenek teljesen a képviseltektől – azaz a képviselők teljes függetlenséget élveztek továbbra is.

A másik javaslat egy *jury national* létrehozását jelentette volna, azaz egy nép által (a törvényhozással egy időben) választott testületét, amely mintegy bíró-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 559 2022. 12. 01. 14:26:40

ságként működött volna a képviselők és az adminisztráció tagjai felett. A Konvent ezt is a lehető leghűvösebben fogadta: véleménye szerint ez is egy delegált hatalmat jelentene (azaz nem vinne közelebb a közvetlen népszuverenitáshoz), ráadásul a népszuverenitás legfontosabb szerve, azaz a törvényhozás fölé helyezne egy intézményt. Egyébként van már egy ilyen *jury national,* úgy hívják: közvélemény. Egyedül éppen Robespierre érvel (nem túl vehemensen) egy intézmény mellett, szerinte a törvényhozó despotikus hatalma ellen hatékony szerepet játszhatna, éppen a népi felkelések elkerülésében is. Végül ezt az intézményt is elvetette a Konvent. A „*sans-culotte* demokráciából" inkább kifelé mutatott az is, hogy az alkotmány minden szinten kötelezővé tette a titkos szavazást (noha az alkotmány elfogadásáról még sok helyen nyíltan szavaztak), ami ennek a demokráciának az egyik igen jellemző összetevője volt, elsősorban a párizsi szekciókban, de vidéken is.

Egyszóval, a Konvent szinte kizárólagos szuverenitása aligha lehetett kérdéses, bár talán Mathiez szavai kissé túlzóak (hiszen az igen rövid törvényhozási ciklusok, azaz az állandó választások, a választott adminisztráció igen széles köre, az utólagos népi referendum lehetősége azért árnyalják a kérdést): „minden a törvényhozás (és a törvényhozásban uralkodó párt) egyeduralma felé mutatott".

A népszuverenitás közvetlen gyakorlásának színtere a kanton, azaz az egy elsőfokú gyűléshez tartozó emberek közössége. Azért fogalmaztunk ilyen furcsán, mert az alkotmány ugyan megtartja az 1791-től létező hármas területi adminisztratív tagozódást (megye, körzet, település), de érdekes megoldással él, mivel ezen valójában nem a területi felosztást értették, hanem a nép „eloszlását" (azaz ennyi megmaradt Saint-Just „kleiszthenészi" javaslatából). A közigazgatás és az igazságszolgáltatás tagjai továbbra is választhatóak (előbbiek kétéves mandátumra, utóbbiak csak egy évre), de – elsősorban a föderalista lázadás körülményei között, ahol a helyi adminisztráció függetlenedett Párizstól – leszögezték, hogy ezek „semmiféle képviseleti jelleggel nem bírnak", azaz csupán választott hivatalnokok. Érdekes módon ezzel a girondiak is egyetértettek (akik távolról sem voltak „föderalisták").

A nagy viták inkább két kérdésben zajlottak a pártok között: a kommünök (a települések) egységes igazgatása, illetve a körzetek és a megyék közti viszony szabályozása ügyében. A Gironde célja a nagyobb kommünök (mindenekelőtt Párizs) adminisztratív felosztása volt, aminek politikai motivációja egyértelmű volt: a párizsi Kommün (azaz önkormányzat) a törvényhozás veszélyes vetélytársa volt.[35] A Gironde bukása leveszi a dolgot a napirendről, ahogy az alkotmány fogalmaz nem kevés idealizmussal: a kommün, a hely és intézmény: ahol *le peuple en famille qui régit ses affaires* (a nép családi körben intézi ügyeit), vagy az utánozhatatlan Saint-Just szavaival: *il ne faut pas diviser des amis.*

35 Lanjuinais: „Oszlassátok fel a nagy kommünöket, különösen Párizsét, különben nem lesz köztársaságunk!", vagy Buzot (Washington példájára hivatkozva): „Nem elpusztítani akarjuk Párizst, hanem megmenteni az anarchiától, Párizs túl nagy ahhoz, hogy egy kommün legyen, és veszélyes, hogy ott található a törvényhozás is". Collot d'Herbois válasza nem kevésbé politikailag motivált: „Ha feloszlatjátok a kommünöket, fel fogjátok darabolni a köztársaságot is" (a Gironde semmi ilyesmit nem akart). Dorigny, 1994. 221–235.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 560 2022. 12. 01. 14:26:40

A másik kérdés is inkább politikai volt: a megyei adminisztrációkban a girondiak befolyása érvényesült, a körzetekben inkább a Hegypárté. A girondiak javaslata *grandes communes*-ök létrehozása volt (és szóltak gyakorlati érvek is mellette),[36] ami szinte automatikusan együtt járt volna a körzetek rendszerének megszüntetésével. A föderalista lázadás során a konfliktus még inkább kiéleződött, hiszen főleg megyei adminisztrációk szálltak szembe a Konventtel. Végül az alkotmány meghagyta az eredeti megoldást, a megyékkel való politikai leszámolásra végül a forradalmi kormányzat létrejöttekor került sor, amikor az adminisztratív jogkörök nagy részét elvonták tőlük a körzetek és a kommünök javára.

Az 1793-as alkotmány létrehozásának pár hónapja visszahozta sok tekintetben 1789 szellemét: ugyanazok a forró szónoklatok hangzottak el a teoretikus útkeresés során, az új *cité,* az új ember megteremtésének igénye, a hit az emberi racionalitás, egy olyan képzeletvilág erejében, amely teljesen új társadalmi szerződést teremthet meg. Ebben a kontextusban az igazságszolgáltatás rendszerének elképzelése is 1789 közvetlen örököse: a lehető legnagyobb bizalmatlanság a bírák és a néptől elkülönült igazságszolgáltatás intézményeivel szemben – és a szinte vallásos hit a nép erényességében. Az alkotmány célja egy igen egyszerű és sematikus intézményrendszer létrehozása volt, ami a legjobban elősegíti a nép részvételét az igazságszolgáltatási rendszerben is – valamiféle „harmadik hatalmi ág” elképzelése fel sem merült.

Mint általában a korszakban, a szavak gyakran erősebbek, mint a valóság,[37] de a cél mindenképpen az volt, hogy civil, választott békebírák kezébe adjanak minden ügyet, ahol ez lehetséges; minél kevesebb perre kerüljön sor, ezzel is megőrizvén a társadalom egységét. Az igazságszolgáltatás tehát félúton áll a népi igazságszolgáltatás és egy elkülönült intézményes rendszer között. A megoldás: a bírák választása. A békebírákat az elsőfokú gyűlések választják meg, ahogy a másodfokú ítélkezés bíráit *(arbitres publics)* is, a büntetőügyek és a felsőbb bíróságok tagjait pedig a megyei elektorok.

A hadsereget illetően az alkotmány kettősségére lehetünk figyelmesek: miközben a hadsereg vezérkarát szigorúan a törvényhozás alá rendeli („a két kontinens hőse”, az osztrákok karjaiba futó La Fayette és Dumouriez árulása még mindenki emlékezetében ott élt), távolról sem a hadsereg depolitizálása a cél – éppen ellenkezőleg.[38] A hadsereg politizálása 1792-től nem veszély volt, hanem inkább követelmény: a *citoyen-soldat*-nak nemcsak hogy informáltnak kell lennie a közügyekben, hanem lehetőséget kell neki adni, hogy részt is vegyen azokban. A cél nem a katonák társadalomból való kizárása, hanem a republikánus morállal való átitatásuk: az 1793-as alkotmány ezért nemcsak a szavazati jogot biztosítja nekik,

36 A forradalom minden régi parókiából kommünt hozott létre, a girondiak az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ezen döntését *(préjugé gothique)* illető kritikája nem volt alaptalan: 40 ezer felett volt a kommünök száma 1790-ben (ezt később racionalizálták némileg, de napjainkban is 35 ezer körül van a számuk – igaz, nagyobb területen és a tengeren túli megyéket is beleértve).

37 Barère: „nem őrizhetünk meg az alkotmányban olyan *funeste ridicule* intézményt, mint a bíróságokat”, vagy Hérault de Séchelles szerint a bírák *insectes qui vivaient dans les plaies*. Bourderon, 1995. 124.

38 Dupuy, 2005. 102–124.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 561 2022. 12. 01. 14:26:40

hanem a népi társaságokban és klubokban való részvétel jogát is, politikai petíciókat is aláírhatnak mint egyének (azonban magában a hadseregben nem hozhatnak kollektív határozatokat).

Az alkotmány talán leghíresebb rendelkezése, a felkelés jogának kodifikálása[39] gyakorlati jelentőségénél jóval fontosabb volt szimbolikusan. Végeredményben a francia forradalom, mint forradalom, utólagos legitimációját jelentette: a Bastille elfoglalásáét, az „asszonyok menetéét", a második forradalomét és a júniusi népfelkelését is. Ennek jelentőségét nehéz volna túlbecsülni (az utókor nagyon is tisztában volt ezzel: minden valamirevaló forradalmár első számú hivatkozási pontjává lett), noha őszintén szólva a kor kontextusában inkább a forradalom népi szakaszának a lezárását jelentette. Hiszen túl azon, hogy éppen szembement azzal, amit Robespierre, még ellenzékben, képviselt („az elnyomásnak való ellenállást alávetni törvényekben meghatározott formáknak az önkényuralom utolsó csele"), a lehető legkevésbé volt jogilag kidolgozott – és nehezen rejthetjük el a meggyőződésünket, hogy ez nem volt véletlen.

Az ostromállapot törvényét, amit a baloldali ellenzék 1789 óta a legkeményebben ostorozott, valóban hatályon kívül helyezték (a törvényt még az októberi „asszonyok menete" után hozták meg, s első jele volt annak, hogy a törvényhozók komoly represszióval kívánják sújtani a népi mozgalom erőszakos kitöréseit), de az összes, minden képviseleti rendszerre jellemző, szokásos rendfenntartási szabályok életben maradtak. Szkepticizmusunk másik oka: mint láthattuk, az elsőfokú gyűléseket csak igen restriktív szabályok között lehetett immár összehívni (jóval szigorúbbak voltak, mint 1790 óta bármikor!) – noha ezek voltak a felkelések első számú szervezeti koordinálói (azaz a nagyvárosi szekciók, nemcsak Párizsban, hanem a két iskolapéldában, Lyonban és Marseille-ben is, ahol a szekciókat a föderalista felkelők használták a helyi klubok és a népi társaságok, azaz éppen a párizsi forradalom helyi hívei ellen). A szkepszis legfontosabb oka pedig: miután alkotmányba foglalták a felkelés jogát, egyetlen sikeres népfelkelés sem zajlott többé a forradalomban (az 1793. szeptemberi is legfeljebb fél siker volt, a későbbi – germinali, prairiali és vendémiaire-i – felkelések pedig véres kudarcok).[40]

Ilyen volt röviden az alkotmány, amelyről Barère szerényen így fogalmazott: „Íme az alkotmány, amelyért oly forrón fohászkodott népünk, amely, miként Mózes kőtáblái, a Szent Hegyről ereszkedett alá."

39 Az alkotmány szóról szóra átveszi a Robespierre-féle nyilatkozat megfogalmazását: „Az elnyomásnak való ellenszegülés következménye az emberi és polgári jogoknak. Az egész társadalmat sújtja az elnyomás, ha csak egy tagját is represszió éri. Ha a társadalom egészét elnyomják, elnyomják minden egyes tagját. Ha a kormány megsérti a nép jogait, a felkelés – az egész nép vagy a nép bármely része számára – a legszentebb jog és kötelesség." A bármely rész *(chaque portion du peuple)* nyilvánvalóan a párizsi népfelkelések utólagos legitimációját is szolgálta, azaz a nép egy része a felkelésben tulajdonképpen „helyettesíthette" a nép egészét.

40 Ezekről a legjobb könyv még mindig: Tonnanson, 1959. A népi felkelések természetrajzának két klasszikusa: Cobb, 1975; Rudé, 1982.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 562 2022. 12. 01. 14:26:40

Az alkotmány elfogadása

Az alkotmányt elfogadó népszavazás (amely mégiscsak az első modern népszavazás volt egy nagy országban) tárgyában a lehető legellentmondásosabb történészi véleményeket olvashatjuk. Vannak, akik elsősorban az alacsony részvételi arányt húzzák alá: a nagyjából hétmillió potenciális szavazóból (21 év feletti, állandó lakhellyel rendelkező, nem cselédstátuszban levő férfiakról volt szó) több mint egymilliónyolcszázezren szavaztak igennel (a nemek száma tizenkétezer volt). Ezzel kapcsolatban pár dolgot érdemes szemügyre vennünk: először is a relatív számok esetében mindez inkább az egész forradalomra jellemző folyamatok – időleges és nem túl nagy mértékű – visszafordítását jelentette. A részvételi arányok a csúcsot jelentő 1790-es önkormányzati választások (70 százalékos részvétel, igaz, csak az aktív polgárok között) óta egyre romlottak, a Konvent-választásokkal már talán tíz százalék körül jártak, azaz viszonylag sokan mentek el az alkotmányra szavazni, mindenesetre annyian bizonyosan, hogy nem csak a „szervezett militánsokról” beszélhetünk, a majdnem kétmillió ember már a nép egy részét jelentette.

Miért alakultak ilyen rosszul a forradalom alatt a részvételi arányok? Ennek magyarázatát elsősorban a választási struktúrában és a választások gyakoriságában leljük meg: 1790 óta a választáson való részvétel egyéni jog volt, de azt kollektíven gyakorolták, azaz választási gyűléseken. Az ezeken a gyűléseken való részvétel jóval nagyobb elköteleződést igényelt (a kanton központjába kellett utazni, a voksolás gyakran egy egész napot, sőt bizonyos helyzetekben több napot is igénybe vehetett), maga a választás is többlépcsős volt. A legalacsonyabb szinten, az elsőfokú választási gyűléseken *(assemblées primaires)* ekkor már mindenki részt vehetett, ezeken választották meg az úgynevezett választókat *(électeurs),* akik a megyeszékhelyeken egy újabb választási, másodfokú gyűlésen *(assemblées électorales)* gyűltek össze, hogy végül megválasszák a képviselőket (mint említettük, az 1793-as alkotmány eltörölte ezt a kétlépcsős választási modellt, a képviselőket közvetlenül választották az elsőfokú gyűlések). Az új, 1790-es önkormányzati törvénnyel teljessé vált rendszer minden funkciót választás útján töltött be: országos képviselők, a helyi politika és adminisztráció tagjai, a Nemzetőrség tisztjei, a papok, az igazságszolgáltatás bírái, a nagyobb városok szekciói adminisztrációjának tagjai. Félelmetes, de 1790-ben nagyjából egymillió választott tisztségviselő volt a 28 milliós országban! Egy példával élve: Toulon városában 1791-ben ötven választási nap volt, ami nem egyszerűen urnákhoz való járulást jelentett, hanem választási gyűléseket. Mintegy hárommillió ember vett részt az 1790-es években legalább elsőfokú választási gyűlésen: ez nem a demokrácia valamiféle prehistóriája volt, hanem példátlan *citoyen* aranykor – részvételi arányok ide vagy oda. Nemcsak a *citoyen* hozza létre a demokráciát, hanem a demokrácia is a *citoyen*t.

Másrészről, és ez adja meg a forradalom igen kevésszer említett, mindazonáltal alapvető jellegzetességét: ezek a választási gyűlések nemcsak abban különböztek a modern koriaktól, hogy a választás aktusa nem individuális, hanem kollektív volt, de abban is, hogy a választási gyűlések nemcsak képviselőket választottak, hanem határozatokat is hoztak, azaz üzeneteket küldtek a törvényhozásnak. Fél-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 563 2022. 12. 01. 14:26:40

úton voltak ezek a panaszfüzetek (a rendszert, azaz hogy a választás egyéni jog, de kollektív aktus, az *ancien régime*-től örökölte meg a forradalom: most már az egész népre kiterjesztve és nem társadalmi testek tagjaiként) és a petíciók között. E dokumentumok folyamatos vagy legalábbis igen sűrű, közvetlen kapcsolatot hoztak létre a nép és a törvényhozás között. Válságok idején pedig az elsőfokú gyűlések összehívása nem is a törvényhozó testület iránti bizalmatlanságot mutatta, hanem egyenesen a törvényhozó legitimációjának megszűnését hozhatta magával.

A forradalomban fel sem merült (Franciaországban egyébként egészen az 1880-as évekig ez volt a helyzet), hogy másképpen is lehetne szavazni, mint választási gyűléseken: elengedhetetlennek tartották ezeket a közös vélemény kialakításához, ám a mandátummal bírók ellenőrzéséhez is, éppen azáltal, hogy itt nemcsak szavazásra, de petíció, üzenet megfogalmazására is sort lehetett keríteni. Igazi összekötő láncszem volt az elsőfokú gyűlések intézménye a demokrácia és a képviseleti rendszer között azáltal is, hogy az összehívásuk elég laza szabályokhoz volt kötve: a 4000-nél kevesebb lakosú körzetekben a szavazati joggal rendelkezők egyhatodának ajánlására volt szükség, az ennél nagyobbakban 150 (kezdetben csak aktív) polgárra.

A történészek sokáig a választások „prehistóriájaként" kezelték a forradalom alatti voksolásokat (és igen kevés figyelemmel voltak irántuk),[41] mára jóval árnyaltabb a kép: inkább a demokrácia virágkorának tűnik az 1789 utáni évtized, az eljárási módszerek különböztek ugyan az individuális modern szokásoktól, de ezt előtörténetnek csak akkor tarthatjuk, ha igazi választásoknak csak a kortárs parlamenti voksolások mechanizmusát gondoljuk.

Ezek a gyűlések idővel a politikai élet szabályozott, begyakorolt részeivé váltak. Visszatérve az alkotmányhoz: az elsőfokú gyűlések intézményrendszere nemcsak a „közvetlen demokrácia" (azaz a demokrácia) utópiája volt az alkotmányról gondolkodók számára, hanem egy jól bejáratott eszköze annak, hogy a nép beleszólást kapjon a képviseleti kormányzás törvényhozásába. Igen nagy jelentőséggel bírt az is, hogy az alkotmány Konvent általi elfogadását követő határozatban nemcsak népszavazásra szólítottak fel, hanem az elfogadás után újra össze kívánták hívni az elsőfokú gyűléseket immár egy, az új alkotmány talaján álló törvényhozás megválasztására is. *Azaz az alkotmány elfogadása a Konvent feloszlatását is jelentette.*

És még egy szó az alkotmányra mondott igenek elsöprő többségének tényéről: valamiféle választási csalásról, vagy akár csak nyomásgyakorlásról nem rendelkezünk forrásokkal. Inkább arról lehet szó, hogy aki egyetértett talán nem egyszerűen az alkotmánnyal magával, hanem inkább a forradalom 1792. augusztus 10. utáni menetével, az elment szavazni (leszámítva azokat a területeket, ahol nem is

41 Ez őszintén szólva nem volt véletlen, és nem is teljesen alaptalan: a forradalom dinamikájában a választások nem azt a szerepet játszották, mint a későbbi képviseleti rendszerekben. Gyakran nem politikai folyamatokról döntöttek, hanem tulajdonképpen a már bekövetkezett események utólagos legitimációjaként szolgáltak (mint a „municipális forradalom" utáni 1790-es önkormányzati, vagy az augusztus 10-ét követő Konvent-választások). Sőt gyakran az igazi politikai küzdelem a választások *után* indult el a politikai legitimációért.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 564 2022. 12. 01. 14:26:40

volt voksolás a nyílt polgárháború miatt). Mert az igenek nemcsak a Hegypárt, egyébként országosan sem jelentéktelen bázisától jöttek (amely feltehetően egyetértett a girondiaknak a törvényhozásból való kizárásával is), hanem sok olyan „föderációs” országrészből is, ahol az alkotmány elfogadása éppen a törvényes állapotot jelentette (volna), azaz a „megtisztított” Konvent uralmának a végét és új választásokat.

Az elsőfokú gyűlések határozathozatali funkciója erre is lehetőséget adott: ezek a gyűlések sok helyen az alkotmány elfogadása mellett igen határozottan fejezték ki az ellenérzésüket a júniusi eseményekkel szemben is, tiltakoztak tehát az ellen, hogy a párizsi szekciók legitim törvényhozási képviselőket fosztottak meg mandátumuktól. Nagyjából az üzenetek tíz százaléka fogalmazott meg kimondottan „föderalista” ellenvetéseket a júniusi párizsi események vonatkozásában: pár helyen felállva tapsolták meg az alkotmány híres, az elnyomás ellen a felkelés kötelességéről szóló cikkelyét, de itt a Konvent despotizmusáról volt szó. Az üzenetek követelték az elsőfokú gyűlések mielőbbi összehívását egy új törvényhozás választására, ahol a Konvent tagjai (a polgárháborút elhozó pártharcok felelősei) nem lettek volna újraválaszthatóak. Párizs túlhatalma ellen megyei fegyveres erők felállítását követelték (sőt pár esetben a törvényhozás elköltöztetését Párizsból, a szekciók nyomásgyakorlása elől), a helyi, a lázadásban részt vevő szekciók, népi társaságok, helyi közüdvi bizottságok fenntartását és állandó ülésezését az új választásokig és így tovább. Ez azt jelenti, hogy az alkotmány elfogadását a „megtisztított” Konvent és a párizsi szekciók hatalmának végével kötötték össze és látták alkotmányosan is biztosítottnak.[42]

A jakobinusokkal és a népi mozgalommal nem szimpatizáló történészek[43] tovább árnyalják ezt a képet: egyrészről elismerik, hogy a népszavazáson való részvétel sok helyen inkább megfordította az 1790-től érvényesülő trendeket, mivel a megyék harmadában 30 százalékosnál is magasabb volt a részvételi arány (ez sok helyen meghaladta a Konvent-választások arányainak a kétszeresét). Másrészről felhívják a figyelmet arra, hogy ott igen gyengék a részvételi arányok (és ez sem kis területeket jelent: Nyugat-Franciaországot Bordeaux-tól Nantes-ig, Rennes-ig, Vendée-t, Bretagne, Normandia, Provence, Languedoc jó részét), ahol ellenállás volt a júniusi párizsi eseményekkel szemben – ezt más történészek erősen árnyalják[44] (ez el is vesz az érvelés értékéből nyilvánvalóan, de azért nem semmisíti meg azt), de nem is ez a lényeg. Inkább az, hogy a részvétel döntő faktora a helyi adminisztráció – ideértve a klubokat és a népi társaságokat is (melyek előbbiek komoly

42 Mindezekről a problémákról lásd: Crook, 2004. 124–148.; Aberdam, 1994a. 213–226.

43 Elsősorban Patrice Gueniffey-re gondolhatunk, aki főleg a forradalom alatti választásokról szóló, mára klasszikussá vált könyvében (Gueniffey, 1993) fejti ki álláspontját, mely szerint (némileg leegyszerűsítve) a forradalom alatti választások nem sokat mondanak a vélemények valós megoszlásáról az országban, mert azokat egy „harcos kisebbség” (azaz főleg a népi társaságok tagjai) a legtöbb helyen döntő befolyása alatt tartotta. Ezt az álláspontot nem kevesen vitatják, véleményünk szerint elég erős érvekkel. Erről a vitáról lásd például: Aberdam, 2004. 153–166.

44 Adatokkal is alátámasztják, hogy például Bordeaux-ban vagy Caenban igen magas volt a részvételi arány, noha ezek a föderalista lázadás központjai voltak. A dologra van logikus magyarázatunk: a fentebb már említett körülmény, azaz hogy az alkotmány elfogadása a Konvent feloszlatását is jelentette (volna). Erről: Crook, 1994. 78–92.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 565 2022. 12. 01. 14:26:40

vetélytársai, ha nem felváltói voltak) – „Konvent-pártisága" volt. Nem a népi lelkesedés döntött tehát, hanem inkább a helyiek szorgalma a mozgósításban: először fordult elő a forradalomban, hogy a központi hatalom igazi „szervezett választást" bonyolított le, elsősorban a helyi képviselők (a fentieken túl a Konvent biztosait is ideérthetjük) révén.

Ezzel a végkövetkeztetéssel nem könnyű egyetérteni, de azt is nehéz tagadni, hogy voltak ilyen elemei a dolognak. A népszavazást nem kevés helyen július 14-re időzítették, ami nyilvánvalóan elősegítette, hogy a voksolásból a *fraternité* kifejeződési módja legyen; a számok azt mutatják, hogy a legmagasabb részvételi arány a háborúval (vagy éppen a föderalista lázadással – ez azért nem ugyanarra utal a részvétel magyarázatában) közvetlen kapcsolatban álló megyékben volt, azaz valamiféle patrióta népszavazásról volt inkább szó a nemzet külső és belső ellenségeivel szemben. Felvethető az is, hogy az alkotmánnyal „együtt" került sor az új *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*ról való szavazásra, azaz egy elutasító voks könnyen ezeknek a jogoknak az elutasítását is magában foglalhatta implicite: ez igaz, de hát a nyilatkozat az alkotmány preambuluma volt (ahogy szokott lenni), sosem hallottunk még olyanról, hogy ezekről külön népszavazást tartottak volna.

Kétségtelen tény: „nemmel" szavazni nem volt, nem lett volna könnyű – de ebben nem a központi hatalom nyomásgyakorlása volt a döntő, hanem leginkább a politikai körülmények. A forradalom dinamikájában a Hegypárt éppúgy sodródott a népi mozgalommal való szövetség felé (amiből stratégiát is csinált), ahogy, ha nem is a Gironde (természetesen nem gondoljuk, hogy Brissot, Vergniaud vagy Condorcet ellenforradalmár lett volna), de a föderalista lázadás bizonyosan a royalista ellenforradalom irányába (ahová Toulonban vagy Lyonban meg is érkezett). Marat július közepi meggyilkolása (amely egészen elképesztő szimbolikus jelentőséggel bírt a korban) és gyilkosának személye (Charlotte Corday egyszerre volt nemes, royalista és a girondiak barátja) egészen nyilvánvalóvá tette a tényt: az ellenforradalom nem győzetett le. Igazolni látszott a girondiak elleni vádakat, sok tekintetben egységfrontot hozott létre a párizsi népi mozgalom és a Hegypárt között, és a kifulladó föderalista lázadás forradalmi hívei számára nem hagyott más lehetőséget, mint az alkotmány támogatását vagy a nyílt ellenforradalmat. Az alkotmány kifejezett fenntartásokkal való igenlését – erre pedig az elfogadás folyamata (mint fentebb hosszan szóltunk róla) komoly lehetőséget adott. Nem „szervezett szavazás" volt ez – hanem *la force des choses*.

Mi történt itt végeredményben? 1789 óta először nem egyszerű választásra került sor, hanem arról volt szó, hogy a nép demokratikus döntést hozott egy alapvető kérdésről. Nem tagadhatjuk: a folyamat ünnepélyes jellege, a szavazást övező patrióta ceremóniák, a forradalomra oly jellemző nyilvános, kollektív eskük az alkotmányról szóló döntés mellett egyfajta kollektív manifesztációk is voltak a nemzet egysége mellett. Mi úgy hisszük: alighanem ez is volt a cél. A szinte teljes egyhangúság az alkotmány mellett hozzájárult az „egységes nemzet" képének uralomra jutásához – és ez sem állt távol a Hegypárt céljaitól.

Az alkotmány elfogadásának utolsó aktusa nemcsak az ország egységét kívánta kifejezni (ez 1793 augusztusában már nem volt teljesen fiktív: az országos

VT_2022-4_KÖNYV.indb 566 2022. 12. 01. 14:26:40

gondot okozó föderalista lázadás véget ért, bár a teljes rendteremtésre – Marseille, Lyon és Toulon felkeléseinek felszámolására – csak ősszel került sor), hanem a közvetlen népszuverenitás és a képviseleti kormányzás sajátos elegyének a felvállalását is. Az elsőfokú gyűlések mintegy hétezer küldötte érkezett Párizsba, hogy az augusztus 10-i felkelés első évfordulóján, az új alkotmány elfogadására rendezett nagy ünnepségre elhozza a „szuverén” üzenetét.

Mint említettük: az alkotmány elfogadásának folyamata a konkrét politikai körülmények között talán fontosabb is volt, mint maga az alkotmány szövege. Ez a folyamat igen eredeti program volt, amilyenre nem is igen találunk példát a történelemben: az alkotmány szövegének törvényhozási elfogadása után körbeküldték az országban, az elsőfokú gyűlések nemcsak szavaztak, hanem véleményt is mondtak róla, sőt küldötteket választottak, akik ezeket az üzeneteket a törvényhozás elé vitték, majd mindezt egy grandiózus ünnepséggel pecsételték meg. Mindez igen sikeres volt, hiszen felszámolta a polgárháborút, ugyanakkor a népi szuverenitás közvetlen gyakorlásának ilyen gyakorlati és szimbolikus megerősítése és ünneplése alig tagadhatóan hozzá is járult a forradalom későbbi radikalizálódásához.

Az 1793. augusztus 10-i hatalmas párizsi ünnepség a forradalom nagy ünnepeihez képest (a föderáció ünnepe 1790-ben, majd a legfőbb lényé 1794-ben) kevésbé ismert, mindazonáltal nem kevésbé fontos. Akkor lett a *Réunion,* a regeneráció, az egység nagy, szimbolikus tanúságtétele, amikor úgy tűnt, hogy a külső és a belső bajok egyszerűen elsöprik a rendszert. A minta a föderáció nagy ünnepe volt, hasonlóan antikizáló jellege volt, mint a forrdalom minden nagy ünnepének, de itt a vidéki Nemzetőrség katonái helyett az elsőfokú gyűlések képviselői vonultak fel (a Konvent, a szekciók, a klubok, a nők 1789. október asszonyai szimbólumaként), akik magának a szuverénnek a küldöttei voltak és üzenetét hozták magukkal. Az ünnepen a forradalom eseményeit játszották el, mintegy az alkotmánnyal szimbolikusan beteljesítve azt: a népszuverenitás és képviselői egymásra találtak a forradalom radikális koncepciója (melyben immár a népi felkelések is polgárjogot nyertek) győzedelmével. Betetőzése volt ez „a második forradalomnak”, de egyben a legteljesebb szakítás is akár magának a forradalomnak az 1792 augusztusa előtti múltjával.[45] Az alkotmányt belehelyezték a Konvent pulpitusánál egy cédrusfa ládába – hogy többé ne kerüljön ki onnan.

Alkotmány és forradalom

A Hegypárt szimbolikusan is kezet nyújtott a forradalom legradikálisabb elemeinek, miközben a szuverén egész országból érkező küldöttei a föderalista lázadás végét is elhozták magukkal. Nemcsak a föderalista lázadásnak vetett véget az alkotmány elfogadása (vagy kicsivel tágabban: a Gironde bukása és a nagy szeptemberi intézkedések közti időszak), hanem sok tekintetben a Hegypárt baloldali kihívóit is véglegesen a politikai ellenzék szerepébe kényszerítette.

45 Lásd erről: Aberdam, 1994b. 148–191.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 567 2022. 12. 01. 14:26:40

Nemcsak vidéken volt a lehető legveszélyesebb a helyzet a Gironde bukása után, hanem alapvetően Párizsban is. Soboultól jól tudjuk, hogy a mérsékeltek kiszorítása a párizsi szekciókból a legkomolyabb, változó kimenetelű harcokkal járt együtt egészen szeptemberig. Másrészt a Konvent hatalma finoman szólva is megkérdőjeleződött a *sans-culotte*-ok radikálisai számára is: a „veszettek" valamiféle mozgalmával írják le azt sokan, noha a „veszettek" legfeljebb a mozgalom szószólói voltak, a párizsi nép egy része valóban éhezett, és egyre gyakrabban tette fel a kérdést: azt mondták nekünk, hogy a kenyér Versailles-ban van, a Tuileriákban, a Temple börtönében, de nem lehetetlen-e, hogy a Konventben kell keresnünk? A Hegypártnak még Párizsban sem volt vitathatatlan támogatása 1793 nyarán.

A *sans-culotte* mozgalom ezen radikális csoportját szimbolikusan az alkotmány, a gyakorlatban pedig a szeptemberi intézkedések kötötték (tulajdonképpen véglegesen) a jakobinusokhoz: nemcsak a „veszettek" vesztét hozták el igen gyorsan, hanem a jakobinusok igazi politikai ellenzéke, a Cordeliers klub (amely 1791-től jóval közelebb állt a néphez, mint a jakobinusok) népi támogatásának az elszívását is. A Cordeliers alighanem alapvetően itt veszítette el a játszmát a jakobinusokkal szemben: germinali tragédiájuk okai itt kereshetőek.[46]

Márpedig ebben az alkotmány alapvető szerepet játszott: megfigyelhető volt egy kollektív népi csatlakozás a szekciókban (főleg Párizsban, de országosan is) a jakobinus republikánus elképzelésekhez, valamiféle konszenzus a nép és a hegypárti Konvent között. Az alkotmány melletti *sans-culotte* tanúságtétel nem nagyon hagy efelől kérdéseket, Soboul valamiféle *unanimité factice*-ről beszél a szekciók alkotmányról szóló egyhangú támogatásával kapcsolatban, saját, briliáns logikával előadott eseménytörténetének is ellentmondva: 1793 nyarán ezek a szekciók ugyanis legkevésbé sem voltak még domesztikálva. A *sans-culotte* szekciók, melyek egyhangúlag és nyílt szavazással fogadták el ugyan az alkotmányt, de távolról sem vita nélkül, napokig tárgyaltak róla, és véleményezték azt, az alkotmányt valóban valamiféle *code de l'humanité*ként értékelték. Ellentmond az is a passzív, látszólagos, kényszer alatti elfogadás feltételezésének, hogy számtalan üzenet húzza alá: az alkotmány a népfelkelés, a nép jogai visszahódításának eredménye. A nép ezentúl valóban gyakorolni fogja a szuverenitását a felkelésen túl is. Sőt a szuverenitás gyakorlásának aláhúzásakor néha szinte a felkelések hangnemét használták a Konvent elé támogatásukat elhozó szekciók: „Képviselők, a nép felkelésének köszönhetitek, hogy megkaptátok azokat a jogokat, amelyeket most az alkotmány garantál számotokra, de csak a nép mandátumával rendelkezők vagytok, akik végrehajtják a nép parancsait." Sok respektussal ugyan, de leszögezték: a népszuverenitás közvetlen gyakorlása és a Konvent döntése együttesen adott törvényt a franciáknak, immár az alkotmány rendelkezései szerint is. Az alkotmány a természetjog republikanizmusán alapul, maga is az univerzális ész produktuma, a társadalmi szerződésé, mely ezentúl érvényben lesz.

46 Ezt az összefüggésrendszert Monnier, 1995. 249–260. meséli el nekünk igen szuggesztíven. Lásd még: Guilhaumou–Monnier, 1994. 200–213.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 568 2022. 12. 01. 14:26:40

Az elfogadás előtti hetekben alig hallunk a Cordeliers politikai jelszavairól (terror, politikai tisztogatások, totális népfelkelés a külső ellenség ellen), de az élelmezési gondokról sem – jól mutatja mindez a jakobinusok politikai stratégiájának nagy sikerét. A szekcióknak az alkotmányhoz fűzött üzenetei (mint említettük, a szekciók választási időszakban elsőfokú gyűlések) nagyon is figyelemre méltó dolgokat fogalmaznak meg a szegényházakról, a közműhelyekről, az öregségi ellátásról és leginkább a közoktatás-köznevelés elengedhetetlen voltáról, de mély meggyőződésük, hogy a köztársaságért vívott civilizatorikus harcban a nép a Konventbe helyezte a bizalmát. Az alkotmány egyszerűen olyan új viszonyt hozott létre a népszuverenitás és a törvény között (azaz a népi „szankció” révén egy valódi *arche sainte* jött létre a nép és a választott mandátummal rendelkezők között), amelyhez minden jó *citoyen* csatlakozhat. A francia nép feltalálta a *science de la liberté*t, a népszuverenitás közvetlen gyakorlásának elismerése olyan új társadalmi szerződést hozott létre, ahol a népi szuverenitás igénye találkozik a törvényhozó akaratával.

Egészen félelmetesen nagy taktikai siker volt az alkotmány elfogadása a Hegypárt számára – és nem kevésbé félelmetes stratégiai kihívásokat jelentett. A „jobboldali veszély” oly módon jelentkezett, hogy az alkotmány életbe léptetése a Konvent végét jelentette volna és egy új törvényhozás választását, azaz a hegypárti dominancia valószínű megkérdőjelezését. A föderalista lázadás leverésének fontos eszköze volt – miközben utat nyithatott a girondiak visszatérésének.

A „baloldali veszély” a *sans-culotte* követelések demokratikus legitimációját jelentette: a nép igényei immár a *salut public* progamjának elválaszthatatlan részét képezték, konszenzuális programot a nép és a Konvent között, ami a girondi időkben nagyon nem volt így (hozzátehetjük: akkoriban a Hegypárt is ellenezte ezeket). Az alkotmány elfogadása tehát nemcsak „országossá tette a párizsi forradalmat” (ahogy Jaurès vette éles szemmel észre), hanem a népet a hegypárti alkotmány köré sorakoztatta, közvetlen kapcsolatot hozott létre a népszuverenitás és a törvényhozás között, ám egyúttal mint valamiféle *code de bonheur* kiterjeszthető volt szociális területekre is, utat nyitott a nép hangjának a Konventben az élelmezés kérdésétől a létezéshez való jogig. A nép hangját képviselő baloldali politikai ellenzék (a Cordeliers klub) nem tudott többé versenyezni a Konvent morális erejével – de a Konvent sem maradhatott többé érzéketlen a nép iránt.

Párizsban is igen feszült volt a helyzet: az elsőfokú gyűlések képviselőinek érkezte implicite (maguk a küldöttek óvakodtak ennek kimondásától) komoly kihívást jelenthetett a Konvent számára, hiszen ők valóban a szuverén közvetlen képviselői voltak,[47] míg a törvényhozás mandátummal bíróit két lépcsőben, végered-

47 Nem sok vakfoltja van már a forradalom történetének, de erről a hétezer emberről alig tudunk valamit, noha ők voltak a forradalom által formált helyi elit igazi képviselői. Párizsba érkezvén részt vettek a politikai élet minden színpadán (gyakran a Konventben is), napi gyűléseket tartottak, tisztviselőket választottak. Szerepük nem volt pontosan tisztázott (nem voltak képviselők, mivel csak közvetítették az elsőfokú gyűlésük szavazatát és véleményét, de kétségkívül a szuverenitás birtokosának közvetlen küldöttei voltak). A Konvent érdeke nyilvánvalóan az volt, hogy minél korlátozottabb szerepben lássa őket, de beszédes volt Levasseur nyelvbotlása, amikor a Konvent nevében fogadta őket: „A szuverén, amelynek most megadom a szót (moraj a sorok között), akarom mondani, a szuverén tagjai...”

VT_2022-4_KÖNYV.indb 569 2022. 12. 01. 14:26:40

ményben az elektorok választották meg. A városban 1792 szeptemberének árnya kísértett, a népfelkelés tulajdonképpen állandóan napirenden volt, a Kommün a *sans-culotte* követeléseket támogatta, a terror, a népfelkelés és a szociális követelések napirendre kerültek. Közben egyre többen követelték a végrehajtó hatalom megszervezését az alkotmány rendelkezései értelmében, azaz az alkotmány bevezetését.

Ebben a helyzetben törvényhozási választásokat tartani (mint említettük, az alkotmány bevezetése ezzel is járt volna) alighanem a gyeplőnek a lovak közé dobását jelentette volna, magában Párizsban pedig a Hegypárt rémálmának a megvalósulását: a küldöttek, a „veszettek", az hébert-ista Kommün és a *sans-culotte* szekciók szövetségét immár a Konventtel szemben (vagy legalábbis azt a legszorosabb ellenőrzés alatt tartva). Ez majdnem bizonyosan sosem látott polgárháborúhoz vezetett volna, mivel ezt a szövetséget aligha fogadta volna el az ország többsége.

Végül a megoldás kettős volt: a *sans-culotte* gazdasági-szociális követelések teljesítése, egyben az alkotmány felfüggesztése (a küldötteket sikerült, főleg Dantonnak, hazaküldeni a teljes mozgósítás vidéki megszervezésének missziójával) – azaz a nép „győzött", de a Konvent megtartotta a legfontosabbat: a hatalmat és a tekintélyét. Kialakult a képlet, ami a decemberben létrejött forradalmi kormányzat hatalmának alapját jelentette: a kormányzat a Konventet a népi mozgalom fenyegetésével tartotta sakkban, a népi nyomást pedig a Konvent erejével és tekintélyével fékezte meg.

A népszuverenitásról vallott hegypárti koncepció ekkor lényegi változáson esett át: a probléma immár nem a közvetlen népuralom és a képviseleti rendszer intézményes összehangolása (ennek a klasszikusa nem Robespierre vagy Saint-Just, hanem Condorcet), hanem annak elismerése, hogy a nép immár kizárólag a mandátummal bírók révén gyakorolja szuverenitását. Itt már a nép és „egészséges" képviselői valamiféle identifikációjáról van szó (morális közösségről az egyenlőség posztulálása révén, aminek „garanciája az erény, szankciója a terror"), nem a népszuverenitás nép általi gyakorlásának intézményes-procedurális feltételeiről. Ez utóbbi koncepció az 1793-as alkotmánytervezeteknek és magának a végül elfogadott hegypárti alkotmánynak volt a fő kérdése (mint említettük, a hegypártiak folyamatosan hátráltak ki a girondiak tervezetének intézményi-procedurális megoldásai mögül: aligha kérdéses, Condorcet tervezete ebben az értelemben demokratikusabb volt, mint a jakobinus alkotmány), az előbbi pedig már az alkotmány felfüggesztésének és a forradalmi kormányzatnak jelentette elvi alapját.

A felfüggesztésről beszélő első hangok már közvetlenül az alkotmány elfogadása után hallhatóak voltak. Nem is akárki, Robespierre fogalmazott úgy (augusztus 11-én), hogy annyira rossz a külső és a belső politikai helyzet, hogy nem lehetséges feloszlatni a Konventet: a küldöttek követséget menesztettek a Konventbe ezt támogatandó, azaz valószínűsíthető volt, hogy hazatérve szintén ezt az álláspontot fogják képviselni. Ezek a hangok 1793. augusztus végén felerősödtek: „csak az ellenforradalmárok követelhetik az alkotmány bevezetését ilyen helyzetben", jelentette ki a hegypárti képviselő, François Chabot, de a klub többi szónoka (még a jakobinusoknak az hébert-istákhoz legközelebb álló szárnyához tartozó Léonard Bourdon vagy Claude Royer, a küldöttek talán legismertebb képviselője) is hason-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 570 2022. 12. 01. 14:26:40

lóan vélekedett, csak a haza ellenségei kívánhatják a mostani helyzetben a Konvent feloszlatását – sőt a jakobinus klub határozatot is hozott arról, hogy „a Hegypárt (!) nem oszlik fel addig, míg meg nem menti a köztársaságot”. A nagy szintetizáló, Barère mondta ki, amit ki kellett mondani: „A békés időkre szánt alkotmányos törvények betartása önmagában elegendő lehet, hogy az összeesküvők elveszejtsék Franciaországot.”

Láthatjuk, hogy a fordulat teljes volt nyár elejéhez képest, nincs már szó a Szent Hegyről leszálló mózesi táblákról, de arról sem, hogy az alkotmány révén lehetne biztos alapot adni a köztársaságnak. Inkább Robespierre alapvető gondolata lett a döntő a forradalmi és az alkotmányos hatalom megkülönböztetéséről[48] – és a Hegypárt képviselői szerint inkább forradalmi, mint alkotmányos időket éltek. Kevésbé fennkölten a döntő elem nyilvánvalóan a Konvent feloszlatásának elkerülése volt, ennek magától értetődő politikai okai voltak: a „föderalisták” valószínű választási győzelme talán nem is kevés helyen, az egyre feszültebb párizsi helyzet, a *sans-culotte* mozgalom újabb (szeptember eleji) kvázi felkelése, mely azzal fenyegetett, hogy a párizsi nép és a Kommün ugyanazt akarja megtenni a hegypárti Konventtel, mint amit a girondistával tett. Talán az utóbbi körülmény még nagyobb szerepet is játszott: a „veszettek” és Hébert (egymásra is licitálva a mozgalom vezetéséért folytatott harcban) egyre hangosabban követelték az alkotmány bevezetését (Leclerc szavaival, melyekben éppen annyi igazság, mint fenyegetés volt a képviselőknek: „A nép elfogadta az alkotmányt, ideje, hogy ti is elfogadjátok.”). Végül ez a közhangulat és a szeptemberi felkelés dönthette el a kérdést a sokáig hezitáló hegypártiak szemében: még meg kellett várni a küldöttek távozását Párizsból, a szeptemberi mozgalom domesztikálását (bizonyos követeléseik végrehajtásával) és a „veszettek” bukását (Hébert és vele a Kommün átállt a Konvent oldalára, ezzel bukásra ítélve a nagy riválisait a népi mozgalomban), hogy végül Saint-Just javaslatára október 10-én a Konvent határozatot hozzon az alkotmány *sine die* felfüggesztéséről, a forradalmi (tehát nem alkotmányos) kormányzat felállításáról és a hatalomban maradásáról a békekötésig.

A felfüggesztésben a politikai szempontok és körülmények döntő szerepet játszottak, de nemcsak ezekről volt szó, hanem a Hegypárt népszuverenitáskoncepciójának megváltozásáról is, vagy ha szigorúbbak vagyunk velük szemben: bizonyos álarcok lehullásáról 1793 tavasza és nyara között. Többé már nincs szó a szuverenitás közvetlen nép általi gyakorlásáról, hiszen a nép akkor szuverén, ha egyetlen más instancia sem határozhatja meg a szuverenitása határait – 1792 augusztusa és 1795 szeptembere (a III. év alkotmányának elfogadása) között valóban forradalmi volt a helyzet (azaz nem alkotmányos), ám a korlátlan szuverenitás nem a nép kezében volt, hanem a Konventében. Utóbbit semmilyen törvény nem szabályozta, csak amelyeket önmaga hozott meg; senki nem szabta meg a kompetenciáit, csak önmaga; maga a Konvent döntött arról is, hogy mikor gyakorolja a nép a szu-

48 Robespierre beszéde (*A forradalmi kormányzat elveiről,* 1793. december 25.) a különleges hatalom teoretikus megindoklása: „Az alkotmányos kormányzat célja a köztársaság megőrzése, a forradalmi kormányzaté a köztársaság megalapítása. A forradalom a szabadság küzdelme ellenségei ellen, az alkotmányosság a szabadság békés, diadalmas uralma.”

VT_2022-4_KÖNYV.indb 571 2022. 12. 01. 14:26:40

verenitását (1792. szeptember, az alkotmány elfogadása), és mikor nincs erre lehetősége (a király pere, a törvényhozási aktusok feletti népi szankció) – a szuverén nem a nép volt, hanem a Konvent: nem egyszerűen a szuverén mandátummal bíró gyakorlója, hanem valóban maga a szuverén.

Az alkotmány felfüggesztése a fentebb leírt szubsztantív köztársaság-felfogás diadalát jelentette a formális felett, a Hegypárt ebből 1793 nyarára kész teóriát kovácsolt (főleg Robespierre és Saint-Just,[49] de a forradalmi kormányzathoz, a Közüdvi Bizottsághoz ekkor csatlakozó, az hébert-istákhoz közel álló Collot d'Herbois és Billaud-Varenne – a csatlakozásuk a népi mozgalom domesztikálásának része volt – sem gondolt mást) a nép és képviselői egységéről, a nép által megalkotott Konvent és maga a nép alapvető azonosságáról, azaz a demokrácia és a képviseleti kormány közötti feszültséget végeredményben a nép és a képviselő fúziójával oldották fel. Ebben a teoretikus logikában a népakarat már inkább morális kategória, a közösség üdvének a kifejeződése, amit a mandátummal bíró képviselő reprezentál, aki immár a szó szoros értelmében inkább „kiválasztott", mint egyszerűen szavazatokkal felhatalmazott népképviselő. Többé nem a nép részvételéről van szó, hanem fúziójáról a képviselőivel (Rosanvallon találó kifejezésével: a konceptuális hiperdemokratizmust, azaz a felkelés jogának abszolutizálását kiegészíti a szociológiai hiperparlamentarizmus, azaz a képviselő mint a nép inkarnációja). A nép tulajdonképpen egy morális elv (az egyenlőség) megtestesülése, a demokrácia pedig erejét egyrészt a képviselők ehhez az elvhez való morális konverziójából nyeri, másrészt a nép regenerációjából, azaz abból, hogy a nép „felnő" az erény köztársaságához. Mindennek a végpontját maga Robespierre foglalta szavakba: a forradalmi körülmények között az erény szuverenitásának együttes hordozói a nép és a megtisztított Konvent, azaz a nép önmagát menti meg a Konvent által. Feloszlatni a Konventet annyit tenne, mint feloszlatni magát a szuverént: a rendkívüli időkben az alkotmány felfüggesztése a köz üdvét szolgálja, a nép csak egy módon élheti túl ezt a veszélyes korszakot, politikai kifejeződésére, a Konventre támaszkodva (amelynek a Közüdvi Bizottság és az egész forradalmi kormányzat tulajdonképpen csupán emanációja). Az alkotmány felfüggesztésétől tulajdonképpen már egyenes út vezetett a forradalmi kormányzat december elejei (a híres frimaire-i törvények általi) létrehozatalához – de ezt a történetet már nem fogjuk elmesélni.

Végül: „1793" nagy tanulsága az volt, hogy ha a köztársaság megalapítását az alkotmányos rend félretételével képzeljük el, akkor a dolog vagy egyszerűen befejezhetetlen (hiszen mindig lesznek „erkölcstelenek", azaz akik kívül állnak az egységes népen: Robespierre Thermidor környéki zsákutcája jól mutatta mindezt),

49 Mindketten utólagosan, amely körülmény szintén arra utal, hogy a „forradalmi kormányzat" nem kidolgozott teória alapján, hanem valóban a dolgok ereje révén jött létre (Robespierre gondolataiban ráadásul a legsúlyosabb ellentmondásokat fedezhetjük fel 1793 tavasza és ősze között). Robespierre az alkotmányos és a forradalmi hatalom megkülönböztetésével és az ideális demokráciához szükséges erkölcsi regeneráció felvázolásával (*A politikai erkölcs elveiről,* 1794. február 25.), Saint-Just a „köztársasági intézmények", azaz egy erényes demokrácia működési módjának elképzelésével, Billaud-Varenne pedig az „emberből megteremtett *citoyen* révén", azaz a cél olyan „nemzeti karakter" megalkotása, ahol „a nép egyre inkább hasonul alkotmányához".

VT_2022-4_KÖNYV.indb 572 2022. 12. 01. 14:26:40

vagy alapvetően lehetetlen (a legradikálisabb demokrácia inkább a politika intézménytelenítéséhez vezetett) – azaz mind a hegypárti, mind a *sans-culotte* modell kudarcot vallott. Némileg leegyszerűsítve a kérdést: az 1793-as alkotmány éppen ennek a két modellnek a valamiféle szintézise volt – kételyeink lehetnek elvi működőképességével, a konkrét körülmények közötti alkalmazhatóságával, az alkotmányozó valós szándékaival kapcsolatban (de véleményünk szerint nem gondolhatjuk egyszerűen, hogy az 1793-as alkotmány csak a politikai cinizmus eszköze lett volna: alapvetően politikai harcok és körülmények eredője volt, de éles teoretikus küzdelmeké is), ám innovatív erejét aligha tagadhatjuk.

Az alkotmány elfogadásának körülményei mindenesetre komoly következményekkel jártak: nagyban hozzájárultak a forradalom radikalizálódásához. Másrészről, és ez talán még lényegesebb, az alkotmányra mondott népi igen a forradalmi kormányzatot távolról sem jelentéktelen demokratikus legitimációval ruházta fel – ez nem jelentette a kortársak szemében (de egyébként a nem teljesen ellenséges történészek szemében sem) az 1793-as alkotmány és a forradalmi kormányzat azonosítását. S mégiscsak az 1793-as alkotmányból is következett, hogy a jakobinus diktatúrában a népszuverenitáshoz fűződő szálak sosem szakadtak el teljesen. Az 1793 decemberében létrejött forradalmi kormányzat sosem volt „tizenkét ember uralma” vagy a „terror rendszere”, de a totalitarizmus előképe sem. A népi forradalom lényegében ekkor valóban véget ért, a Konvent lett a népszuverenitás kizárólagos birtokosa, a népi részvételt formalizálták, a népszuverenitás közvetlen szervezeteit domesztikálták, bürokratizálták, bekapcsolták a centralizált államhatalom szervezeteibe. A Hegypárt baloldali ellenzéke a „jakobinus diktatúra” (melynek kezdeteit aligha lehet 1793 decemberénél korábbra helyezni) alatt folyamatosan követelte az alkotmány bevezetését, sőt a követelés a szekciókkal és a népi társaságokkal való jakobinus leszámolás idején az ellenállásuk egyik szimbóluma is lett.

Az alkotmány felfüggesztése így a forradalom „szokásos dinamikájának” eleme volt: mindig az a politikai erő került hatalomra, amelyik a népi részvétel erejére támaszkodott, majd megpróbálta domesztikálni azt, azaz „befejezni a forradalmat”. A jakobinus kísérlet talán a legeredetibb volt minden más próbálkozás között, a fenti teoretikus-ideologikus elemeken túl részét képezte számtalan normatív és nyelvi eszköz (leginkább a *peuple*-koncepciója, azaz a virtuális nép a valódi nép mozgalmának megfékezésére), végzete nem egy újabb népfelkelés lett, hanem éppen ellenkezőleg: a terror lecsapott a népi mozgalomra is, a spontaneitásától megfosztott népi részvétel konformizmusba, végső soron érdektelenségbe torkollott. Ahogy mondani szokás: a forradalom megfagyott.

Az alkotmány utóélete

A dolgok logikájából az következett, hogy Thermidor után, azaz a „jakobinus diktatúra” végével felmerült a demokratikus alkotmány bevezetésének gondolata – elsősorban a Konvent megmaradt hegypárti képviselői (akik, mint jól tudjuk, komoly szerepet játszottak Robespierre és a „nagy Bizottság” bukásában) részéről. A felve-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 573 2022. 12. 01. 14:26:40

tés nem nélkülözte a logikát, de mi sem felelt meg kevésbé a politikai realitásoknak: a thermidoriak nem siettek a „terror rendszerének" felszámolásával, hamar kiderült, hogy szó sincs valami kompromisszumról a volt „terroristákkal" (mint Barère, Collot d'Herbois, Lindet vagy Billaud-Varenne) vagy éppen a népi mozgalommal. Az alkotmány bevezetése valamiféle ilyesfajta kompromisszumot jelentett volna, de igen hamar világossá vált, hogy „Thermidor" nem csupán hatalmi váltást jelent a Konventben, hanem a forradalom folyamatának teljes megfordulását: az 1793-as alkotmány olyan tartalmat hordozott (a közvetlen népi demokrácia és bizonyos szociális jogok – vagy legalábbis ezek ígérete), amiről a thermidoriak bizonyosan nem akartak hallani.

A nagy problémát Thermidor után az jelentette, hogy az áttérés a forradalmi kormányzat rendszeréről (vagy még inkább: az 1792 augusztusától tartó permanens rendkívüli állapotról) egy alkotmányos berendezkedésre logikusan az 1793-as alkotmány bevezetését és a Konvent feloszlatását jelentette volna. Az utóbbi a lehető legkomolyabb veszélyeknek tehette volna ki a „királygyilkosokat" és a „terroristákat" (utóbbiak közül nem egy a thermidori rendszer első vonalába került, mint Fréron, Tallien vagy Fouché), az alkotmánnyal kapcsolatban pedig a thermidoriak a legkomolyabb kételyekkel éltek (nemcsak tartalmával, hanem realizálhatóságával kapcsolatban is). Mindenesetre problémát jelentett az is, hogy az 1793-as alkotmányt népszavazás révén fogadták el: végleges *ad acta* tétele vagy revíziója mindösszesen a Konvent révén igen delikát dolognak bizonyulhatott.

Innen adódik a hónapokig tartó mozdulatlanság az ügyben 1794 nyara után, azaz az alkotmányos rendkívüli helyzet fennmaradása (Bronisław Baczko híres könyvcímével: a lehetetlen szakítás a „terror rendszerével"). A rendszerrel szemben álló *sans-culotte* mozgalom egyre hangosabb kívánsága volt az alkotmány bevezetése (az egy ideig még létező jakobinusok inkább megosztottak voltak a kérdésben) – a hatalom oldaláról pedig hallani sem akartak ilyesmiről. Egy ideig az alkotmány bevezetésének további halasztgatása érdekében a Konvent elhatározta annak „végrehajthatóságának" vizsgálatát: ez már a korban is mindenki számára nyilvánvaló alibi volt az alkotmány végleges elsüllyesztésére.

Ha némely képviselőben kételyek is merülhettek fel, hogy minek a szimbóluma volt az alkotmány, akkor az 1795-ös prairiali, majd germinali népfelkelések ezeket gyorsan eloszlatták: a *sans-culotte* felkelők a képviselők számára a legroszszabb napokat idézve törtek be a Konventbe, hogy ott „kenyeret és a '93-as alkotmányt" követeljék.[50] Ez a két felkelés szükségtelenné is tette további alibik keresését: az 1793-as alkotmány „anarchisztikusnak" és „diktatórikusnak" értelmeződött

50 Jól tudjuk, hogy az egész forradalom igazi explozív elegye a népszuverenitás és a nagyvárosok (elsősorban Párizs) élelmiszer-ellátásának (az úgynevezett *subsistance* kérdése) az összefüggése volt, ami kihatott minden hatalom legitimitására is *(le salut du peuple est la loi suprême)*. Minél erősebb volt a népi részvétel, minél erősebb a népi szuverenitás igénye, annál több népi gazdasági, szociális és demokratikus követelést kellett kielégíteni. Azaz a néphatalom és a létezéshez való jog (ezzel a magántulajdon korlátozása) egymást feltételezte.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 574 2022. 12. 01. 14:26:40

(egyszerre!)[51] – bevezetése lekerült (örökre) a napirendről: megkezdődtek egy új alkotmány előkészítésének munkálatai.[52]

A Thermidor utáni év nagyjából meg is alapozta az alkotmány későbbi történelmi jelentését: szétválaszthatatlanul együtt a „népi részvétel” és a „szociális jogok”, a politikai és a szociális demokrácia, a tiszta demokrácia és az *économie morale* vagy egyszerűen a gazdagok elleni fellépés – az állam segítségével. Még közvetlenül a forradalom történetéhez tartozik, hogy a Babeuf-féle összeesküvésnek szintén az 1793-as alkotmány volt a „minimálprogramja” (tulajdonképpen az összeesküvés elsődleges célja, mint az első lépés, a szabadság palládiuma, ahol a nép közvetlenül dönt a törvényekről) – ugyanezeken az alapokon (és kiegészítve a felkelés „szent jogával”). A Direktórium rendszerének baloldali ellenzéke, az úgynevezett neojakobinusok, ugyan nem az 1793-as alkotmányra (amelynek *sans-culotte,* hegypárti híre volt, melyen a Babeuf-összeesküvés csak „rontott”) hivatkozva, hanem elfogadva az 1795-ös alkotmány játékszabályait, *démocratie représentative* koncepciója igen közel állt az 1793-as elképzelésekhez: a népi társaságok szabadságának visszaadása, köznevelés, közsegélyezés, egyenlő állampolgári jogok, az elsőfokú gyűlések évenkénti összehívása, fokozottabb állampolgári részvétel (kollektív petíciós jog, üzenetek a törvényhozásnak, referendumok). Alighanem ők voltak az elsők, akik „európai föderatív köztársaságról” beszéltek, azaz a „testvérköztársaságokkal” kiépítendő egyenlő viszonyról.[53] Valószínűleg 1793 tapasztalatai is komoly szerepet játszottak abban, hogy a hatalmon lévők (elsősorban Sieyès) ezt a programot „terroristának” és az anarchia felé vezető útnak tartották, és egy bizonyos Bonaparte nevű tábornokhoz fordultak inkább a végóráit élő rendszer stabilizációja érdekében.

A restauráció korában „1793” (így alkotmánya) még a köztársaságiak szemében is elvetendő példa volt, még a republikánusok sem kívántak tovább lépni „1792”-n, azaz a mérsékelt köztársaságon. A júliusi forradalom után éppen az 1793-as alkotmányra való hivatkozás lett a liberálisok fegyvere a köztársasági gondolattal szemben, míg a republikánusok mindent elkövettek, hogy „elválasszák egy-

51 Ma már közismert tény, hogy a nagybetűs „Terror” és rendszerének ideologikus megalkotására nem a jakobinus diktatúra alatt került sor, hanem Thermidor után és a thermidoriak révén. Ennek politikai motivációi nyilvánvalóak, de egyébként ez szolgált érvül az alkotmány eltemetésére is: Boissy d'Anglas (az új alkotmány legfontosabb létrehozója) az 1793-as alkotmányt nemcsak a zsarnokság művének festi le (*„Constitution decemvirale”*, „a terror által diktált és hatása alatt elfogadott alkotmány”, „a zsarnokok és tettestársaik műve, de a franciák most elítélik gyűlöletes rendszerüket, terveiket és törvényeiket”), hanem elsősorban mint az anarchiáét. A létrejött rendszer nem a „totalitarizmus előszobája”, hanem az anarchiáé és az ebből következő terroré. Az anarchia oka pedig az, hogy az alkotmány a semmittevőknek és a turbulenseknek, az anarchisztikus társaságaiknak és frakcióiknak adta át a hatalmat, ahol a nép állandóan gyűlésezett és határozatokat hozott, törvényeket szankcionált és felkeléseket szított (és az elsőfokú gyűlések szinte állandósításával intézményesítette is ezt az állapotot) – azaz konkurenciát jelentett a törvényhozásnak. Az alkotmány azért despotikus, mert anarchisztikus, azaz túl gyenge hatalmat hozott volna létre, nem túl erőset.

52 Minderről lásd: Monnier, 1997. 280–289.

53 Nagyon úgy tűnik egyébiránt, hogy a neojakobinusok indították útjára a 19. századi baloldali republikanizmus tradícióját, mely ezen a bázison (Claude Mazauric kifejezésével ez volt a *mythe républicaine populaire*) vívta a politikai harcait egészen a párizsi kommünig.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 575 2022. 12. 01. 14:26:40

mástól a forradalmat és a köztársaságot", ami értelemszerűen együtt járt 1793 szellemének elvetésével is. A forradalmat közvetlenül követő „utópista szocialisták" is igen kevéssé lelkesek az 1793-as alkotmányt illetően. Saint-Simon még börtönbe is került a jakobinus időkben, finoman szólva sem rajongott 1793-ért; Fourier a rabság korszakának tartotta, ahol szabadságról és egyenlőségről beszéltek, de még a nép élelmezését sem voltak képesek megoldani; Cabet híres *histoire populaire*-je némileg elnézőbb a korszakkal, főleg Proudhonhoz viszonyítva, aki híresen gyűlölt mindent, ami a jakobinizmushoz kapcsolódott, egyszerűen zsarnokságként kezelvén a korszakot.

Az utókornak Buonarroti, a Babeuf-összeesküvés résztvevője és nagy krónikása mentette át nemcsak az 1793-as alkotmányt, de sok tekintetben a hegypárti, jakobinus, robespierre-iánus hagyományt is, amely ugyan távol állt az összeesküvők valós céljaitól, de elsősorban az új, a tulajdont korlátozó emberi jogi nyilatkozata és szociális irányultsága révén progresszív jelenség volt. Mindenesetre Buonarroti könyve (és Babeuf összeesküvése, vagy legalábbis Buonarroti arról való interpretációja) révén lettek a jakobinusok a későbbi szocialista-kommunista mozgalmárok előfutárai, az államelvű francia szocialista tradíció előképei (ami Louis Blanc forradalomtörténete révén nyerte el végül sokáig domináns formáját): ebben az 1793-as alkotmány is, mint „az első demokratikus és szociális alkotmány", igen komoly szerepet játszott. A republikánusok táborában a radikálisok és a mérsékeltek között különösen az 1793-as emberi jogi nyilatkozat volt az egyik nagy vitakérdés, a két fél közti összecsapásra pedig 1848 februárjában, de különösen júniusában került sor.

Az 1848-as forradalom idején az „1793"-ról való gondolkodás igen ellentmondásos jelenség volt: a Robespierre-féle emberi jogok nyilatkozata igen népszerű volt a „munka köztársasága" idején, de ennek a forradalomnak az egyik nagy kérdése éppen „1793" negatív tapasztalatának a feldolgozása volt: hogyan lehetne köztársaságot létrehozni terror nélkül? De az igazi nagy változást Blanqui fellépése hozta el: nála jelenik meg először, hogy a képviseleti rendszer egyszerűen a nép vakítása, *foire* a *bétail* terelésére (ennek a rendszernek a politikája: termék – és Blanqui ezt nem pozitív értelemben használta). Nem intézményeket kell létrehozni, hanem azokat lerombolni: Robespierre egy parlamenti politikus volt, az 1793-as alkotmány hívei pedig továbbra is a „demokratikus illúzió" rabjai csupán.

A demokratikus illúzió rabjai (Ledru-Rollin, Arago, Louis Blanc, vagy éppen Marx és Engels tollán: Ruge és Mazzini) 1848 csalódása után a *gouvernement direct* koncepciójában elevenítik fel (legalábbis Ledru-Rollin és köre a londoni emigrációból) az 1793-as alkotmányt és Robespierre emberi jogi nyilatkozatát, de inkább egy megfagyott „1793-as" katekizmus képében: nincs igazi reflexió sem Robespierrenek a képviseleti rendszert illető gondolatainak súlyos ellentmondásosságáról, sem a korabeli vitákról. A népi szankcionálás bevezetéséről van szó a törvényeket illetően, míg a rendeletek és a törvényhozás részletkérdései megmaradnak a törvényhozó hatalom kompetenciájában. Marx (és Proudhon) kritikája közismert a dologról: ezek az „urak" megmaradtak a demokratikus fetisizmus keretei között, azaz a szocialista mozgalom szempontjából a dolognak nincs igazi jelentősége; a francia for-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 576 2022. 12. 01. 14:26:40

radalom polgári forradalom volt, amely egyszerűen elhozta a burzsoázia uralmát.[54] Marx forradalomolvasata teljes leszámolást jelentett a „jakobinus illúziókkal”: *social* és *politique* dialektikájában valóban 1793 volt az állampolgári emancipáció csúcspontja, de Thermidor a valósága, azaz az érdek és a pénz uralma.

Ettől még a *démoc-soc* áramlat a különleges francia körülmények között (ahol a párizsi kommünig a politika sok tekintetben a forradalom küzdelmeinek újrajátszása volt, bizony néha „másodszorra bohózat” képében) nem halt meg teljesen. A második császárság baloldali ellenzékében az úgynevezett neojakobinusok is fontos szerepet játszottak, ahogy a párizsi kommün eseményeiben is. De az „öreg szakállasok” „1793”, Robespierre, „a nagy Bizottság” iránti rajongása a korban már nemcsak a (maguk részéről az hébert-istákra esküvő) blanqui-isták dühét, hanem a libertárius kollektivisták (az ortodox marxisták aligha szándéktalan pontatlanságával: a „proudhonisták”) lenéző ellenérzését váltotta ki. A kommün alatt alig hallunk az 1793-as alkotmányról, utóbbiak számára elavult kacat lett „1793”, előbbiek pedig a jakobinus diktatúra egyik nem túl lényeges elemének gondolták csupán, melyet a népi mozgalom igazságának nevében harcosan elleneztek (a blanqui-istákat foglalkoztatta a forradalom újrajátszása, de inkább a *sans-culotte* pikák, mint a *citoyen*ek elsőfokú gyűlései érdekelték őket).[55]

A konzervatív-liberális III. Köztársaság tette először a hivatalos állami ideológia és önreprezentáció szereplőjévé a forradalmat (a rendszer a felvilágosodás és „1789” elveinek megtestesüléseként tekintett magára), de legkevésbé éppen a népi-jakobinus „1793”-at: az új nemzeti ünnep, július 14. „1789”-et jelentette; a „szabadság–egyenlőség–testvériség” mint állami jelmondat „1790”-et és a föderáció ünnepét; a *Marseillaise* mint állami himnusz Valmyt és „1792”-t; a III. Köztársaság alkotmányának az előképe pedig a thermidori alkotmány volt, azaz az 1793-as alkotmány ellenpontja. Az I. év szellemét inkább a radikális köztársaságiak őrizték, mint a szocialisták: utóbbiaknak ekkor már a jakobinus epizód is leginkább a polgári forradalom része volt (jellemző epizód, hogy a párizsi szocialisták a ma is álló Danton-szobor felállításának árát inkább a szegényeknek adták volna). Előbbiek számára azonban az 1793-as alkotmány leginkább valamiféle ideális köztársaság alapító dokumentumaként jelent meg, azaz a társadalomnak igenis van célja (a *bonheur commun*), melynek eléréséhez a kormány intézkedései hozzájárulhatnak. A cél a „burzsoá-orléanista” intézmények demokratikus és szociális reformja, amihez az 1793-as alkotmány volt az egyértelmű előkép.

---

54 A forradalom példátlan történelmi súlyát mutatja, hogy Marx a francia forradalmat elbeszélő 19. századi liberális történészektől vette át a „polgári forradalom” fogalmát, ahol a kapitalizmus és a burzsoázia osztályuralma azonosnak értékelődött (jól tudjuk, ez a *Kommunista kiáltvány* koncepciója). Noha Marx egész későbbi életműve alapjaiban cáfolta ezt a tézist, mégis óriási (lényegében: döntő) hatással volt a későbbi munkásmozgalomra. A „kapitalizmust elhozó burzsoá forradalom” elméletét ezernyi támadás érte azóta (nagy többségében joggal) szinte minden oldalról. Remek teoretikus összefoglalása a kérdésnek: Comninel, 1987. A „burzsoá forradalom” történeti kérdéseinek újabb tárgyalása, túl immár a szociális olvasat „polgári-kapitalista forradalom” és a revizionisták „egységes felvilágosult elit” koncepcióján (ez utóbbi szintén tarthatatlannak bizonyult): Jessenne, 2004.

55 Minderről hosszan írtunk könyvünkben: Balázs, 2020.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 577 2022. 12. 01. 14:26:40

Végül elsősorban Jaurès és az igen magával ragadó *Histoire socialiste* hozta el a szocialisták és a nagy forradalom megbékülését.[56] A mű nem hagy kételyt afelől, hogy Robespierre és a Hegypárt oldalán áll a Gironde-dal szemben (egyszerűen azért, mert ők testesítették meg leginkább a „forradalom szellemét"), de a tekintetben sem, hogy 1793 csodálatos demokratikus pillanat volt ugyan, de a szocialista gondolat a forradalom marginálisaitól ered (mint a „veszett" Roux, vagy Babeuf), nem a Hegypárttól. Azaz Jaurès számára a francia forradalom elsősorban a demokrácia és a népszuverenitás forradalma volt, a „permanens forradalom" második szakasza: a demokrácia végletekig vitele nem más, mint a szocializmus. A két forradalom így elválaszthatatlan egymástól – ez nagyjából az ellentéte annak, ahogy Marx beszélt a „burzsoá" francia forradalomról. Jaurès-nél a szocialista forradalom a nagy forradalom „effektív valósága", Marxnál ez a pénz és az érdek uralomra jutása, azaz „Thermidor". A forradalmi kormányzat, a terror, az erőszak „körülményekkel" való magyarázatának talán első nagy klasszikusa Jaurès. Robespierre egyszerűen a megfelelő ember a megfelelő helyen, a megfelelő pillanatban, aki megmentette a forradalmat, de a forradalom „organikus törvénye" éppen az 1793-as alkotmány, a korlátlan népszuverenitás, az általános akarat uralmának kodifikálása, az egyenlőség ígérete: „Az 1793-as alkotmány megfelelt a forradalom vitális érdekeinek, az új Franciaország politikai és társadalmi realitásának (...) ez a forradalom organikus alaptörvénye." Jaurès meg volt győződve arról, hogy a Közüdvi Bizottság politikájának a végcélja az alkotmány szerinti berendezkedés megvalósítása volt, azaz a célok szentesítették (volna) az eszközöket: Robespierre az alkotmány létrehozásával nemcsak kaput nyitott a jövőnek és mindenfajta szociális progressziónak, hanem megmentette a korabeli helyzetet is.[57]

A jakobinus-kommunista (itt: bolsevik) történelmi párhuzam közismert jelenség.[58] Különösképpen használt párhuzam volt a francia ortodox kommunisták esetében, de utóbbiak meglehetős érdektelensége a legkülönbözőbb alkotmányos kérdésekben szinte anekdotaszerűvé tette magának az 1793-as alkotmánynak a feltűnését bizonyos történelmi pillanatokban. Az 1946-os alkotmány vitájában van talán ennek némi nyoma a törvényhozás központi szerepének megerősítésében, vagy éppen a népszuverenitás gyakorlásának gazdasági és szociális területekre való kiszélesítésében.

Anacharsis Cloots, talán az első igazi világforradalmár jegyezte meg, hogy száz év kell majd ahhoz, hogy Franciaország magához térjen a forradalom sokkja után – egyébként igaza is lett, éppen a centenárium és a III. Köztársaság hozta el az ország hivatalos megbékélését is a forradalommal. Feltehetjük magunknak a kérdést: vajon mennyi idő kell még ahhoz, hogy a világ magához térjen „1793" tapasz-

56 Ez igen fontos esemény a francia baloldal történetében: ezzel egyrészt a forradalom visszanyerte kombattív karakterét a konzervatív hivatalosság reprezentációjától, másrészt a baloldal osztályjellegét gyakran felülírva egyfajta népi karakterre tett szert, aminek csúcspontja mindenképpen a Népfront (a Bastille terén a nagy demonstrációkon már megjelent Marat vagy Robespierre óriási portréja a szocializmus hősei mellett).

57 Jaurès igen érdekes forradalomolvasatáról könyve különböző kiadásainak előszavait ajánlhatjuk, illetve Antonini, 2004.

58 Igen alapos könyv erről: Kondratieva, 1989.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 578 2022. 12. 01. 14:26:40

talatából? Példátlan tapasztalatot jelentett a népi részvételre, nehéz is volt elfelejteni, nem véletlen, hogy még nyolcvan évvel később is a párizsi kommün utáni vérengzésre volt szükség, hogy kiverjék a nép fejéből a *sans-culotte* illúziókat. A nagy év alkotmányának a szívét a természetjogok gyakorlati megvalósulása jelentette, melyek érvényesülésének alá volt rendelve a törvényhozás, a végrehajtás; a pozitív jog is meghajolt a természetjogok humanista etikája, univerzalisztikus elvei és a közösségi demokrácia előtt. Nem is volt azóta ilyesmire példa, Daniel Bensaïd szép szavaival: „Kilencvenhárom nagyobb volt, mint egy évszázad.” Vagy éppen Saint-Just szavait parafrazeálva: nem csak a boldogság, a demokrácia is új eszme Európában. Két évszázad múltán.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Aberdam
1994a Aberdam, Serge: Un aspect du référendum de 1793. In: *Révolution et République. L'exception française. Actes du Colloque de l'Université de Paris-I.* Sous la direction de Vovelle, Michel. Paris, 1994. 213–226.
1994b Aberdam, Serge: Fête parisienne et fêtes provinciales pour le dix août 1793. Fédéré autour de la constitution? In: *Les Fédéralismes. Réalités et représentations 1789–1874. Actes du colloque de Marseille, septembre 1993*. Textes réunis par Cousin, Bernard. Marseille, 1994. 148–161.
2004 Aberdam, Serge: Interpréter les votes révolutionnaires. Divergences et convergences de l'historiographie. In: *Citoyens et citoyenneté sous la Révolution française*. Éd. par Monnier, Raymonde. Paris, 2004. 153–166.

Antonini
2004 Antonini, Bruno: Jaurès historien de l'avenir. Gestation philosophique d'une « méthode socialiste » dans l'Histoire socialiste de la Révolution française. In: *Annales historiques de la Révolution française,* 337. (2004) 117–142. DOI : https://doi.org/10.4000/ahrf.1532.

Balázs
2020 Balázs Gábor: *Párizs, szabad város – 1871. A párizsi kommün.* Bp., 2020.

Bart et al.
1997 *La Constitution de 1793. L'utopie dans le droit public français? Actes du colloque de Dijon, 16 et 17 septembre 1993.* Textes réunis par Bart, Jean – Clère, Jean-Jacques – Courvoisier, Claude et al. Dijon, 1997.

Biard
2010 *La Révolution française, une histoire toujours vivante*. Sous la direction de Biard, Michel. Paris, 2010.

Biard–Dupuy
2008 Biard, Michel – Dupuy, Pascal: *La Révolution française. Dynamiques et ruptures, 1787–1804*. Paris, 2008.

Biard–Serna
2003 Biard, Michel – Serna, Pierre: Une révolution du pouvoir exécutif? In: *Annales historique de la Révolution française,* 332. (2003) 1–15.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 579 2022. 12. 01. 14:26:40

Bouloiseau
1972 Bouloiseau, Marc: *La République jacobine 10 août 1792 – 9 thermidor an II*. Paris, 1972.

Bourderon
1995 *L'an I ou l'apprentissage de la démocratie. Actes du colloque organisé à Saint-Ouen, les 21–24 juin 1993*. Sous la direction de Bourderon, Roger. Saint-Denis, 1995.

Boursier
1972 Boursier, Anne-Marie: L'émeute parisienne du 10 mars 1793. In: *Annales historiques de la Révolution française,* 208. (1972) 204–230.

Cobb
1975 Cobb, Richard: *La protestation populaire en France (1789–1820).* Paris, 1975.

Comninel
1987 Comninel, George: *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*. London, 1987.

Crook
1994 Crook, Malcolm: Fédéralisme et le vote sur la constitution de 1793. In: *Les Fédéralismes. Réalités et représentations 1789–1874. Actes du colloque de Marseille, septembre 1993.* Textes réunis par Cousin, Bernard. Marseille, 1994. 78–92.
2004 Crook, Malcolm: Voter en assemblée sous la Révolution, le citoyen dans l'espace électoral. In: *Citoyens et citoyenneté sous la Révolution française. Actes du colloque international de Vizille, le 24–25 septembre 2004.* Textes réunis par Monnier, Raymonde. Paris, 2004. 124–148.

Dominé
1997 Dominé, Jean-François: Saint-Just, Vergniaud et le projet de constitution de Condorcet. Une approche rhétorique. In: *Mélanges Michel Vovelle. Sur la Révolution, approches plurielles.* Textes réunis par Bertaud, Jean-Paul – Brunel, Françoise – Duprat, Catherine et al. Paris, 1997. 226–233.

Dorigny
1994 Dorigny, Marcel: Pouvoir central et pouvoirs locaux dans les projets constitutionnels girondins de 1793. In: *Les Fédéralismes. Réalités et représentations 1789–1874. Actes du colloque de Marseille, septembre 1993*. Textes réunis par Cousin, Bernard. Marseille, 1994. 221–235.

Dupuy
2005 Dupuy, Roger: *La République jacobine. Terreur, guerre et gouvernement révolutionnaire 1792–1794*. Paris, 2005.

Gauchet
1995 Gauchet, Marcel: *La Révolution des pouvoirs. La souveraineté, le peuple et la représentation (1789–1799).* Paris, 1995.

Genty
1986 Genty, Maurice: *L'apprentissage de la citoyenneté, Paris 1789–1795.* Paris, 1986.

Godechot
1993 Godechot, Jacques: La Constitution de 1793 ou de l'an I. In: *Les Constitutions de la France depuis 1789*. Présentation par Godechot, Jacques – Faupin, Hervé. Paris, 1993. 69–92.

Gueniffey
1993 Gueniffey, Patrice: *Le nombre et la raison. La Révolution française et les élections*. Paris, 1993.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 580 2022. 12. 01. 14:26:40

Guérin
1947 Guérin, Daniel: *La lutte des classes pendant la Première République.* I–II. Paris, 1947.

Guilhaumou–Monnier
1994 Guilhaumou, Jacques – Monnier, Raymonde: Les Cordeliers et la République de 1793. In: *Révolution et République. L'exception française. Actes du Colloque de l'Université de Paris-I.* Sous la direction de Vovelle, Michel. Paris, 1994. 200–213.

Habermas
1989 Habermas, Jürgen: La souveraineté populaire comme procédure. Un concept normatif d'espace public. In: *Lignes,* 7. (1989) 3. sz. 29–58. DOI: https://doi.org/10.3917/lignes0.007.0029.

Jaume
1989 Jaume, Lucien: *Le discours jacobin et la démocratie*. Paris, 1989.
1992 Jaume, Lucien: Les jacobins et Rousseau. In: *Commentaire,* 60. (1992) 4. sz. 929–936. DOI: https://doi.org/10.3917/comm.060.0929.

Jessenne
2007 *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social.* Sous la direction de Jessenne, Jean-Pierre. Rennes, 2007.

Kondratieva
1989 Kondratieva, Tamara: *Bolcheviks et Jacobins. Itinéraire des analogies*. Paris, 1989.

Kropotkine
1909 Kropotkine, Pierre: *La Grande Révolution, 1789–1793.* Paris, 1909.

Langlois
1988 Langlois, Claude: La Constitution de 1793. Utopie de la démocratie. In: *Des Républiques françaises. Actes du colloque organisé par l'Université de Nice, Centres d'études politiques et constitutionnelles et l'Institut Charles de Gaulle.* Études coordonnées et présentées par Isoart, Paul. Paris, 1988. 371–388.

Lapied–Peyrad
2017 *La Révolution française au carrefour des recherches*, Sous la direction de Lapied, Martine – Peyrad, Christine. Aix-en-Provence, 2017.

Martin
2005 *La Révolution à l'œuvre, Pespectives actuelle de l'histoire de la Révolution française*. Sous la direction de Martin, Jean-Clément. Rennes, 2005.

Mathiez
1910 Mathiez, Albert: *Le Club des Cordeliers pendant la crise de Varennes et le massacre du Champ de Mars.* Paris, 1910.

Monnier
1994 Monnier, Raymonde*: L'espace public démocratique. Essai sur l'opinion à Paris, de la Révolution au Directoire*. Paris, 1994.
1995 Monnier, Raymonde: Cordeliers, sans-culottes et Jacobins. In: *Annales historiques de la Révolution française,* 300. (1995) 249–260.
1997 Monnier, Raymonde*:* Un enjeu sous Thermidor: la mise en activité de la Constitution de 1793. In: *Mélanges Michel Vovelle. Sur la Révolution, approches plurielles.* Textes réunis par Bertaud, Jean-Paul – Brunel, Françoise – Duprat, Catherine et al. Paris, 1997. 280–289.
2001 Monnier, Raymonde: « Démocratie représentative » ou « république démocratique » : de la querelle des mots (république) à la querelle des anciens et des modernes. In: *Annales historique de la Révolution française,* 325. (2001) 1–21. DOI: https://doi.org/10.4000/ahrf.430.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 581 2022. 12. 01. 14:26:40

Ozouf–Furet
1988 *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Sous la direction de Ozouf, Mona – Furet, François. Paris, 1988.

Pertué
1981 Pertué, Michel: Remarques sur les listes des Conventionnels. In: *Annales historiques de la Révolution française,* 245. (1981) 366–378.
1985 Pertué, Michel: Autonomie du mouvement populaire parisien et contrôle jacobine sous la Convention girondine. In*: Mouvements populaires et conscience sociale, XVI*e*–XIX*e *siècles. Actes du colloque de Paris, le 24–26 mai 1984, organisé par l'Université Paris VII–C.N.R.S.* Recueillis et présentés par Nicolas, Jean. Paris, 1985. 529–545.
1994 Pertué, Michel: Les projets constitutionnels de 1793. In: *Révolution et République. L'exception française. Actes du Colloque de l'Université de Paris-I.* Sous la direction de Vovelle, Michel. Paris, 1994. 174–200.

Rosanvallon
1992 Rosanvallon, Pierre*: Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universelle en France*. Paris, 1992.
1997 Rosanvallon, Pierre: *Le peuple introuvable, histoire de la représentation en France*. Paris, 1997.
2003 Rosanvallon, Pierre: *La démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*. Paris, 2003.

Rudé
1982 Rudé, George: *La foule dans la Révolution française*. Paris, 1982.

Soboul
1968 Soboul, Albert: *Les sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire (1793–1794).* Paris, 1968.
1979 Soboul, Albert: Démocratie représentative ou démocratie directe. L'exemple de la démocratie populaire en l'an II. In: *Raisons présentes,* 49. (1979) 15–31.
1983 Soboul, Albert: *Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–1794.* Bp., 1983.
1989 *Dictionnaire historique de la Révolution française.* Sous la direction de Soboul, Albert. Paris, 1989.

Tonnesson
1959 Tonnesson, Kare D.: *La défaite des sans-culottes. Mouvement populaire et réaction bourgeoise en l'an III*. Paris, 1959.

Viola
1973 Viola, Paolo: Sur le mouvement populaire parisien de février–mars 1793. In: *Annales historiques de la Révolution française,* 214. (1973) 503–518.

Vovelle
1985 Vovelle, Michel: *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française.* Paris, 1985.
1993 Vovelle, Michel: *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution française.* Paris, 1993.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 582 2022. 12. 01. 14:26:40

GÁBOR BALÁZS

“THE PEOPLE ARE GOOD, THEIR REPRESENTATIVES ARE CORRUPTIBLE”

ON THE FRENCH CONSTITUTION OF 1793

Although the details of the 1793 “Jacobin” constitution are more or less unknown even to the public of historians, this document has been the subject of the most sharply conflicting opinions since its birth. It is seen by some as essentially a kind of forerunner of the “Stalinist” constitution: created by a dictatorial regime, it was built on principles and contained procedures that were most often flouted by its creators. Its critics argue that the referendum to adopt it was a massive manipulation and that it was ultimately not implemented, and so on. There are even those who consider it to be the most democratic constitution of the modern era and the first constitution based on full equality of citizenship. On the other hand, the debates on the Constitution in the spring of 1793 are considered by many specialists as perhaps the most innovative period of political thought in the Revolution. Its still-prevalent nimbus needs to be explained, as well as its contemptuous dismissal. This is what this paper will attempt to do.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 583 2022. 12. 01. 14:26:40

LAJKÓ ÁDÁM*

A két világháború közötti szélsőjobboldal interpretációi a nyugati történetírásban

Az olasz fasizmus első világháborút követő megjelenése a meglepetés erejével érte a kortárs megfigyelőket. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az, hogy ez a mozgalom nemcsak egy új politikai magatartásformát testesített meg, hanem az általa képviselt ideológia is korábban ismeretlennek számított. Benito Mussolini maga is hangsúlyozta, hogy a fasizmus pragmatikus doktrínája számos más ideológia életképes elemeit kezeli forrásként. Az olasz fasizmus értelmezése emiatt már a kortársakat is megosztotta. A német nemzetiszocializmus hatalomra kerülése után a Mussolini és Hitler között fennálló szövetség azt eredményezte, hogy a megfigyelők többsége a két rendszert, valamint azok szövetségeseit valamilyen formában megfeleltette egymással. A második világháború óta eltelt időben a nyugati történetírásban ezekről a két világháború közötti mozgalmakról számos lehetséges értelmezés látott napvilágot. Noha az egyes szerzők elvetik az olasz és a német rendszer egymással történő megfeleltetését, a nyugati szakirodalom az 1960-as évek óta többnyire a fasizmus fogalmával utal ezekre a mozgalmakra, Magyarországon pedig az utóbbi időben a szélsőjobboldal kifejezés használata szilárdult meg.[1]

A lehetséges értelmezések nagy száma már az 1970-es években is lehetővé tette, hogy az interpretációkról az olasz Renzo De Felice nemzetközi sikert arató monográfiát jelentessen meg. Az elmúlt évtizedben angol nyelven a portugál António Costa Pinto jelentkezett egy kifejezetten az interpretációs problémákat tárgyaló kötettel, emellett Stanley G. Payne 1995-ös monográfiája ad részletesebb áttekintést a kérdés historiográfiájáról. Magyarországon a rendszerváltás előtti időszakban Vajda Mihály angolul és franciául megjelent írásai, valamint Ormos Mária önállóan, illetve Incze Miklóssal közösen írt magyar nyelvű monográfiái marxista alapon foglalkoztak az olasz fasizmus, illetve a nácizmus kérdéskörével. Lackó Miklósnak a nyilas mozgalmakról szóló 1966-os, még erősen a kor hatása alatt álló monográfiája pedig az Akadémiai Kiadó jóvoltából 1969-ben angol fordításban is megjelent. Maga Lackó 1980-ban, Ránki György mellett, egy nagy sikerű angol nyelvű tanulmánykötet szerzői között is helyet kapott. Póczik Szilveszter 1994-ben megjelent, magyar nyelvű kötete többnyire a kortárs, azok közül is leginkább a marxista fasizmus-

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék) hallgatója (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 Mussolini, 2000. 38–41.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 585 2022. 12. 01. 14:26:41

értelmezéseket mutatta be. A téma modern irodalmának nagy erudícióval megírt magyar feldolgozását nyújtja Tomka Béla 1999-es monográfiája, amely azonban kifejezetten a Harmadik Birodalom kutatásával kapcsolatos elméleteket ismerteti. Tomka kötete ezzel egyrészt túlnyúlik a szűkebb értelemben vett mozgalmak lehetséges értelmezéseinek bemutatásán, témájából adódóan azonban vizsgálata kizárólag Németországra korlátozódik. Jelen tanulmány ennél kevesebbre, és egyszerre többre vállalkozik: megpróbálja bemutatni, hogy a nyugati, nem marxista történetírásban hogyan magyarázták a magyar terminológia szerinti szélsőjobboldal feltűnését, és miben fedezték fel annak meghatározó tulajdonságait.[2]

Terminológiai nehézségek

A téma kutatását végigkíséri a terminológiai körvonalazatlanság. A két világháború közötti olasz és német diktatúra egyidejű megnevezésére angol nyelvterületen leginkább a fasizmus kifejezés kisbetűs változata terjedt el, megkülönböztetve azt a nagybetűvel írt, azaz az eredeti olasz fasizmustól. A fasizmus elnevezés gyűjtőfogalomként alkalmazása ugyanakkor nehézségek sorát veti fel, ezek közül csak az egyik az, hogy a mintaadó olasz társaikon kívül egyedül a brit és a holland mozgalmak alkalmazták pártjaik megnevezésére is a kifejezést. A fogalom használatát megterheli, hogy az már a második világháború előtt is központi szerepet foglalt el a marxista–leninista irodalomban. Ez a politikai szándékú koncepció ugyanakkor maga is történetiséggel rendelkezett, ezeknek a Marx által előre nem látott mozgalmaknak az értelmezése a doktriner marxista ideológusoknak is jelentős fejtörést okozott. A Kominternben eleinte elhangzó beszédek a fasisztákat például az olasz szocialisták szövetségeseiként üdvözölték. Csak az 1930-as években, a nagy válság periódusában jelent meg az a marxista értelmezés, amely a német nemzetiszocialistákat az olasz fasisztákkal egy csoportba sorolta. A Rajani Palme Dutt angol–indiai marxista teoretikus által 1934-ben kidolgozott, majd 1935-ben Georgi Dimitrov révén a Kommunista Internacionálé hetedik kongresszusa elé terjesztett tézis szerint a fasizmus a finánctőke specifikus reakciós válaszának tekinthető a kapitalizmus 1929-ben megmutatkozó általános krízisére.[3]

Tomka Béla mutat rá arra, hogy a fasizmuselméletek hazai hasznosíthatóságnak egyik legnagyobb akadályát éppen a fogalom marxista irodalom által végbevitt inflációja képezi. A megközelítés tudományos kritikáján túl ennek a nyelvpolitikai eszköznek a korábbi magyar közbeszédben egykor betöltött prominens szerepe az ellen szól, hogy a kifejezés a szigorúan vett eredeti jelentésén túl tágabb teret

2 De Felice, 1977; Payne, 1995; Pinto, 2012; Lackó, 1966; Lackó, 1969; Lackó, 1980; Ormos–Incze, 1976; Ránki, 1980; Ormos, 1987; Vajda, 1995 (1976); Tomka, 1999.

3 Gregor, 2000. 13. 19–106.; Kallis, 2014. 14–15.; Kotkin, 2014. 549–551.; Póczik, 1994. 53–59.; Tomka, 1999. 18–20. Az 1970-es évekig a Dimitrov-tézis volt a keleti blokk hivatalos álláspontjának tekinthető, amelytől kezdve azonban az ellenforradalmi és konzervatív karakterjegyeket hangsúlyozó értelmezés mellett megjelentek a forradalmi, konzervatívellenes tulajdonságokat felfedező marxista értékelések is. Ormos Mária és Vajda Mihály írásai a marxista interpretációk ezen késői típusaira hozhatók példaként.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 586 2022. 12. 01. 14:26:41

kapjon. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy a fogalom inflálódása csak az államszocializmust megélt társadalmak tapasztalata lenne. A fasizmus kifejezés nyugati használatának fogalomtörténetét feldolgozó Paul Gottfried úgy látja, hogy a kifejezés a politikai közbeszédben elvesztette eredeti értelmét, és ma már leginkább a politikai ellenfelek megnevezésére szolgál. Gottfried szerint mindezek ellenére nem tekinthetünk el attól, hogy a fogalom egy történeti időben valóságosan létező jelenséget takart, amely tény eredeti jelentésében legitimálja annak használatát. Magyarországon Paksa Rudolf a probléma megkerülése érdekében a szélsőjobboldalon belüli gyűjtőfogalomként a nemzetiszocializmus kifejezést használja az olasz fasiszták vagy a spanyol falangisták leírására is, de például nem sorolja ide a magyar fajvédőket. Ez a szóhasználat valójában a nyugati fasizmuselméletek fasizmusfogalmának feleltethető meg, ebben az esetben az olasz helyett a német mozgalom önelnevezése kölcsönzi a gyűjtőfogalom nevét. A kérdést nehezíti, hogy magának a gyűjtőfogalomnak a szükségessége sem tekinthető magától értetődőnek, számos történész az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus rokonítását is kétségesnek tartja, ennek következtében elveti a fasizmus fogalmának a nemzetiszocializmusra vonatkoztatott használatát. A fogalom kiterjesztése ellen ezek az értelmezések azzal érvelnek, hogy az elmosná a Harmadik Birodalom sajátosságait, annak az antiszemitizmus és a fajelmélet kitüntetett szerepe, valamint a rezsim által követett radikális geopolitikai célok miatti egyedülálló voltát.[4]

A fasizmusfogalomnak a német mozgalom kivételességén nyugvó elutasításából ugyanakkor egyenesen következik az, hogy az olasz fasizmust sem írhatjuk le a nemzetiszocializmus kifejezés használatával. A szélsőjobboldal kifejezés alkalmazása csak látszólag nyújthat megoldást erre a problémára. Ez a fogalom a német és az olasz diktatúrát létrehozó mozgalmaknál rendszerint tágabb kört ölel fel, például magában foglal a magyar fajvédőkhöz hasonló, vagy a második világháború után megjelenő mozgalmakat is. A definíció érvényességéhez szükséges közös elemek meghatározása azonban ebben az esetben is problémákat vet fel, azok az érvek, amelyek a fasizmusfogalom tarthatatlanságát igyekeznek bizonyítani, ugyanolyan jól alkalmazhatóak a szélsőjobboldaliság koncepciója ellen is. Ha az egyértelműen azonosítható közös pontok hiánya miatt választjuk el egymástól a fasizmust és a nemzetiszocializmust, akkor kérdéses, hogy pontosan milyen tulajdonságok alapján lehet mind a kettőt, illetve a többi mozgalmat szélsőjobboldalinak minősíteni. Hangsúlyoznunk kell, hogy a szélsőjobboldal kifejezés egyáltalán nem tekinthető általánosan használatban lévőnek, vagy akár csak jól definiáltnak sem. A magyar használat elterjedtségét az indokolja, hogy a hazai nemzetiszocialista csoportok gyakran maguk is a szélsőjobboldali jelzővel utaltak önmagukra.[5]

A kifejezés angol párja, az *extreme right* és a publikációkban ritkábban előforduló *far right* szófordulat a nyugati közbeszédben leginkább az európai beván-

4 Tomka, 1999. 14., 22–24.; Griffin, 2006. Lásd még: Paksa, 2012. 7–8.; Paksa, 2013. 18.; Gottfried, 2016. 1–3., 151. Paul Gottfried például a dél-európai országokban létrejövő, olasz példát másoló fasizmusok egyedisége mellett érvel. Gottfried kötetére lásd: Lajkó, 2021.

5 Paksa, 2013. 16–18. Tomka Béla a Harmadik Birodalom kutatástörténetéről szóló monográfiájában például egyáltalán nem használja a szélsőjobboldal kifejezést. Tomka, 1999.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 587 2022. 12. 01. 14:26:41

dorlásellenes pártok megnevezésére szolgál, a két világháború közötti német nemzetiszocializmus vagy az olasz fasizmus gyűjtőfogalmaként azokat történészek kevésbé alkalmazzák. Az angolszász politikatudományban közvetlenül a második világháborút követően eredetileg a *radical right* kifejezés használata terjedt el az olyan kortárs mozgalmak leírására, amelyek hasonlítottak ugyan a háború előtti fasizmusra, de nem voltak feltétlenül azonosíthatóak azzal. Az 1960–1970-es évek során a politológiai diskurzusból ezt többnyire kiszorította az *extreme right* megfogalmazás. Nyugat-Németországban ezzel szemben a két kifejezés párhuzamosan, ám eltérő jelentéssel élt egymás mellett. A *Rechtsextremismus* elnevezést a Német Szövetségi Köztársaság elhárító szervei az 1970-es évektől a demokrácia megdöntésére törő mozgalmak leírására használták, míg a *Rechtsradikalismus* jelző azon csoportok számára volt fenntartva, amelyek kritizálták ugyan a demokráciát, de nem törekedtek annak felszámolására.[6]

A modern szélsőjobboldal definíciói általában olyan elemeket foglalnak magukban, mint a demokráciaellenesség, a rasszizmus, az erős állam támogatása és a nacionalizmus, az ellenvélemények viszont kétségbe vonják az idesorolt bevándorlásellenes pártok szélsőségességét. A hasonló mozgalmakkal foglalkozó politikatudományi irodalomban azonban olyan kijelentések is előfordulnak, amelyek szerint a modern nyugati szélsőjobboldali ideológiák egyenesen a fasizmusból származnak. Az ilyen beállításokra kétségtelenül nagy hatást gyakorolt az, hogy a második világháborút követően, a jóléti állammal kapcsolatos konszenzus korában az egykori fasiszta politikusok, mint a brit Oswald Mosley, a bevándorlásellenességben találták meg az általuk a nyilvánosságban sikerrel képviselhető témát. Valószínűleg az itt felvetett definíciós problémákra vezethető vissza a *populizmus* fogalmának az utóbbi időben megfigyelhető terjedése is. Nem véletlen, hogy a téma egyik jelentős kutatója, a történeti és kurrens politikatudományi kérdésekkel egyaránt foglalkozó Roger Eatwell egy, a szélsőjobboldal nyugat-európai újjáéledését taglaló cikkének címében az *extreme right* kifejezést idézőjelben használta.[7]

A kifejezés történeti alkalmazását tovább nehezíti, hogy magyar társaikkal ellentétben számos két világháború közötti „szélsőjobboldali" mozgalom nem tekintett magára jobboldaliként. A jobboldaliság tagadása például a francia szélsőségesek identitásának egy fontos elemét képezte, és a spanyol Falange vezére, José Antonio Primo de Rivera szintén visszautasította azt, hogy mozgalma jobboldaliként lenne leírható. Maga Mussolini a fasizmus doktrínájáról írt könyvében a fasizmust jobboldaliként meghatározó jelzőt idézőjelbe tette – a szöveghelyen a kontextus a tekintélynek a fasizmus évszázadában, a 20. században betöltött szerepére vonatkozott. Az olasz diktátor más alkalmakkor kifejezetten hangoztatta, hogy a fasiszták elvetik az olyan elavult fogalmakat, mint a jobb- vagy baloldal.

Ennek ellenére a nyugati szakirodalom többsége a két világháború közötti mozgalmak nem jobboldali besorolását általában antiintuitívnak tekinti. Az amerikai politológus, Walter Laqueur – aki azon kevesek közé tartozik, akik angol nyelven

6 Eatwell, 2000. 410–414.

7 Ignazi, 1997. 48–49.; Eatwell, 2000. 410–414.; Gottfried, 2016. 121–122., 126.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 588 2022. 12. 01. 14:26:41

a szélsőjobboldal és a radikális jobboldal kifejezéseket az időben visszamenőleg is alkalmazzák – idesorol olyan berendezkedéseket is, mint napjaink iráni teokráciája. Ennek a meghatározásnak az alapját az olyan tulajdonságok képezik, mint a hierarchiában való hit, a vezérkultusz és a nacionalizmus, melyeket Laqueur a jobboldaliséggal azonosít. Az ezzel a közkeletű vélekedéssel ellentétes nézeteket hangoztató amerikai történész-politológus, A. James Gregor viszont amellett érvel, hogy a jobboldali besorolás valójában a kortárs marxista irodalom beállításának öntudatlan átvétele, ami a nyugati értelmezésekbe is átszivárgott. Gregor úgy látja, hogy ez a jobboldal–baloldal dichotómiára épülő értelmezés tehető felelőssé azért, hogy a kommunizmus és a fasizmus között felfedezhető hasonlóságokat a szőnyeg alá söpörték. Az amerikai szerző értelmezését meghatározza az, hogy tagadja a jobb- és baloldal immanensen létező voltát. Gregor szerint a magukat baloldaliként meghatározó bolsevikok, amikor szembesültek az olasz fasizmus ellenséges jellegével, azt automatikusan a jobboldalhoz sorolták. Gregor sokkal inkább egy, a fasizmust és a kommunizmust is magában foglaló 20. századi forradalmi ideológia létezését feltételezi, tézise egy újabb megfogalmazása annak az elképzelésnek, amely a téma kutatását eredetileg meghatározta. A kommunizmus és a „fasizmus" közötti egyenlőségtétel a hidegháború korai szakaszában ugyanis a nyugati elemzések egyik fő vezérfonalaként szolgált.[8]

Totalitarizmuselméletek

Az 1950–1960-as évek nyugati elemzései a Harmadik Birodalmat és részben a fasiszta Olaszországot is a totalitarizmus fogalmával értelmezték. A témakörről születő első feldolgozások emellett nem tekintették céljuknak az összehasonlító elemzést, többnyire egy-egy nemzeti mozgalom leírására korlátozódtak. A totalitarizmusfogalom a hidegháború korai szakaszában az egyetlen nem marxista rendszerelméletnek számított, ám keleti párjához hasonlóan erős politikai töltettel rendelkezett. A kifejezésnek a világháború előtt nem volt egyértelműen negatív konnotációja, habár azt először az olasz fasiszta párt kritikusai alkalmazták. Az 1920-as évek közepére a Nemzeti Fasiszta Párt maga is azonosult a meghatározással, Mussolini is használta a *totalitárius akarat,* majd a szlogenné váló *totalitárius állam* szófordulatot, Giovanni Gentile, a rezsim filozófusa és oktatáspolitikusa pedig *totalizálásként* írta le azt a folyamatot, amely során az állam és a nemzet tagjai egy közös identitás keretei között összeforrnak. 1928-ban Gentile a fasiszta doktrínát az amerikai *Foreign Affairs* magazin számára ismertető cikkével angolul is meghonosította a kifejezést. A fogalom Spanyolországban és Portugáliában is feltűnt, ahol azt a falangisták és a nemzeti szindikalisták is pozitív értelemben, az általuk követett ideológia jellemzésére alkalmazták. Bár a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) végül nem azonosult a szóhasználattal, 1933-ban Göbbels a párt állam feletti hatalmára utalva

8 Primo de Rivera, 1933; Mussolini, 2000. (1932.) 39–40., 59.; Sternhell, 1983. 234–247.; Griffin, 1993. 50.; Laqueur, 1996. 6–8., 90.; Gregor, 2000. 14., 18., 21.; Gregor, 2008.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 589 2022. 12. 01. 14:26:41

beszélt a totális államról, Carl Schmitt pedig a 19. század beavatkozástól tartózkodó államával szemben határozta meg a 20. század totális államát. Az 1930-as évek francia és olasz katolikus antifasiszta szerzői az ellentáborban is tovább népszerűsítették a kifejezés használatát, és az a Herbert Marcuse-hoz hasonló német baloldali gondolkodók szótárában is megjelent.[9]

A katolikus értelmezést képviselte a francia Jacques Maritain 1936-os történetfilozófiai értekezése, amely a totalitarizmust egyfajta valláspótlékként fogta fel. Maritain a kereszténység intellektuális és spirituális egységének a reneszánsz és a reformáció óta zajló felbomlásában találta meg a totalitarizmus gyökereit. A francia katolikus gondolkodó liberalizmuskritikaként felfogható érvei alapján ez a magát a vallással szemben meghatározó filozófia minden véleményt potenciális igazságként állított be. Maritain szerint, amint a vallás támasztotta akadályok elhárultak, az ipari társadalom önellentmondásai azonnal megteremtették a kommunizmus és a fasizmus képében megjelenő, az európai civilizációt közös erővel veszélybe sodró reakciót.[10]

A második világháború az amerikai közgondolkodásban is megérlelte az igényt, hogy Hitler, Mussolini és a japán militaristák között ideológiai kapcsolatot keressenek. A totalitarizmus fogalma könnyen kielégíthette ezeket a törekvéseket, ugyanakkor az elképzelés teoretikusainak egy része már ekkor megkérdőjelezte ennek a beállításnak a valódiságát. Az Egyesült Államokban a koncepció a menedzserizmus kritikájaként is feltűnt, az amerikai régi jobboldalhoz tartozó szerzők az államigazgatás kiterjesztésére és a technokratikus gyakorlatok terjedésére tekintettek a totalitarizmus előszobájaként. A fogalom történetét végigkísérte annak politikai felhasználhatósága, karrierjének felívelése is szorosan kötődött a hidegháború kezdetéhez. A szovjet berendezkedés totalitáriusként történő lefestése, amit például a katolikus szerzők már a második világháború előtt is képviseltek, az új geopolitikai vetélkedés eredménye volt.[11]

Hannah Arendt, a koncepció első kidolgozója a tömegtársadalomban megfigyelhető elidegenedést és atomizálódást tette felelőssé a totalitarizmus kialakulásáért. A totalitárius mozgalmak a német filozófus szerint az atomizált, elszigetelt egyének tömegszervezetei. Arendt szerint az osztályrendszer felbomlása megszüntette az érdekképviselet alapját adó osztályérdekeket, ami a pártrendszer összeomlását idézte elő. Az osztályok közötti választófalak ledőlése egy strukturálatlan, a politikai rendszerrel ellenséges tömeg létrejöttéhez járult hozzá, a kialakuló protesthangulat pedig egy szűk elit számára lehetővé tette, hogy a korábban apolitikus tömegek manipulálásával magához ragadja a hatalmat. A kialakuló pártállam annak hagyományos formáitól forradalmi jellegében különbözik, nem egyszerűen beépül az államba, hanem fölötte gyakorolja a hatalmat. Arendt a totalitárius hatalomgyakorlást az állandó ellenségkereséssel és a terrorral azonosította. Értelmezése szerint a totalitárius elit kvázi bűnözőkből áll, akik saját hatalmukat csak az állandó

9 Fisichella, 1978. 17–21.; Maier, 1995. 391–395.; Tomka, 1999. 10–11.; Payne, 1999. 46., 83., 91., 103., 366.; Pinto, 2000. 102.; Kallis, 2014. 13.; Gottfried, 2016. 46.

10 De Felice, 1977. 55–60.

11 Gottfried, 2016. 44–50.; Tomka, 1999. 10–11.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 590 2022. 12. 01. 14:26:41

radikalizálódás segítségével tudják megőrizni. Utóbbit Arendt a mozgalom antiutilitárius jellegéből vezette le, amit az ellenségkereső ideológiából és a hatalmi politika végletekig fokozásából származtatott. A Harmadik Birodalmat így csak 1938-tól tekintette ténylegesen totalitáriusnak, a szovjet esetben is az 1930-as évszám jelentőségét hangsúlyozta. A terror Arendt beállításában nem feltétlenül a saját állampolgárok ellen irányult, a nemzetiszocialisták esetében a zsidóság és a lengyelek ellen elkövetett atrocitásokat említette példaként. Az öncélú terror a német filozófus gondolkodásában központi helyet foglalt el, értelmezése szerint az áldozatok száma miatt hasonló hatalomgyakorlás csak népes országokban volt elképzelhető. Arendt a Szovjetuniót tekintette tipikus totalitárius államnak, és hangsúlyozta, hogy a hasonló rezsimek mindig a világuralom megszerzésére törekednek.[12]

A hidegháború korai szakaszában Arendt értelmezésének utóbbi eleme a második világháború tapasztalatának direkt kivetítéseként is felfogható volt. Paul Gottfried mutatott rá arra, hogy közvetlenül a háború után ez a beállítás korántsem volt elszigeteltnek tekinthető. A totalitarizmus politikatudományi kidolgozói is leginkább olyan mérsékelt baloldaliak voltak, mint Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, Juan J. Linz, akiket sokként ért a sztálinizmus valósága. Ezeknél a gondolkodóknál, Arendthez hasonlóan, megfigyelhető volt az a szándék, hogy a Szovjetuniót ítéljék el „vörös fasisztaként". A német filozófus feldolgozása is burkoltan arra hívta fel a figyelmet, hogy a szovjetek jelentette fenyegetés a nácikéhoz mérhető.

Arendt filozófiai megközelítésű, ezért helyenként spekulatív leírásával szemben a későbbi elemzések alapját képező társadalomtudományos kidolgozás a Friedrich–Brzezinski szerzőpáros nevéhez fűződött. Koncepciójukról azóta szokássá vált megállapítani, hogy az erősen a jogi szemlélet hatása alatt állt. Friedrich és Brzezinski a totalitarizmust nem a demokráciával, hanem az *alkotmányos kormányzattal* szemben határozta meg. Definíciójuk szerint az alkotmányos kormányzat nem csak modern demokráciaként képzelhető el, azt a két szerző az antikvitásba is visszavezette. Az alkotmányosság ellentétét szemükben nem a totalitarizmus, hanem az *autokrácia* képezte, az általuk radikálisan újként leírt totalitárius berendezkedésre is a hagyományos autokráciák felújított, a modern kor követelményeihez igazított változataként tekintettek. A szerzőpáros a totalitárius rendszerek hat jellemzőjét azonosította. Ezek a meghatározó jellemzők szerintük a kiliasztikus igényeket támasztó kidolgozott ideológia, a tömegpárt, a terrorrendszer, amit a szerzők pusztán pszichikai nyomásgyakorlásként is elképzelhetőnek tartottak, a tömegkommunikációs eszközök felett gyakorolt ellenőrzés, ellenőrzés a fegyveres erők felett, továbbá az irányított gazdaság. A kötet a főbb jellemzők részletes leírásával szolgált.[13]

A szerzőpáros tézisének népszerűsége azonban az 1970-es évekre az új empirikus kutatások hatására az azt eredetileg lelkesen adaptáló nyugatnémet történésztársadalmon belül is megkopott. A Harmadik Birodalom mindennapjaival foglalkozó *Alltagsgeschichte* eredményei például nem igazolták, hogy a német állam totalitárius módon befolyásolta volna a mindennapokat. Sem az állampolgá-

12 Arendt, 1976. (1951.) 305–340., 389–459.

13 Friedrich–Brzezinski, 1965. (1956.) 3–8., 15., 22–27.; Gottfried, 2016. 44–50.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 591 2022. 12. 01. 14:26:41

rokkal szemben alkalmazott terror, sem az ideológiai konformitás kikényszerítése nem jellemezte a német diktatúrát. Martin Broszat úttörő monográfiája arra mutatott rá, hogy a nemzetiszocialista rendszert a különböző hatalmi központok közti szüntelen rivalizálás, az egymásnak is ellentmondó törekvések küzdelme jellemezte, amit leginkább a polikrácia fogalmával lehet leírni. Broszat a később gyakran felmerülő értelmezésekkel szemben azonban nem szakadt el teljesen a totalitárius paradigmától. Ő maga úgy látta, hogy a nemzetiszocialista mozgalmon belül valóban létezett egy hasonló szándékokkal rendelkező irányzat, az államirányítás azonban nem csak belőlük állt. A hagyományos német bürokrácia, a kommunizmus előretörésétől félő, emiatt a nemzetiszocialistákkal szövetséget kötő konzervatív körök mind ellentartottak a hivatalos ideológia extrémebb formái által diktált ösztönöknek. Hans Mommsen szintén azt hangsúlyozta, hogy a Harmadik Birodalomban maga az NSDAP nem játszott kiemelt politikai szerepet, a nemzetiszocialisták nem a párt, hanem az állami bürokrácia segítségével gyakorolták a hatalmat. A rezsim stabilitása sem a pártállamnak, hanem a konzervatív körökkel való hatalommegosztásnak volt köszönhető. Mommsen ugyanakkor úgy látta, hogy a bürokrácia rezsim fölötti kontrollja fokozatosan visszaszorult. A különböző frakciók küzdelme egyfajta „kumulatív radikalizációhoz" vezetett, ami legtisztábban az önmérséklet elvesztésében mutatkozott meg. A totalitarizmus fogalmához való ragaszkodást kétségtelenül az is motiválta, hogy az a gyakorlatban a liberalizmusnak és a nyugati demokráciáknak a keleti blokkal szembeni önvédelmi eszközeként szolgált. Egy olyan nyugatnémet történész, mint Karl Bracher még az 1980-as években is a politikai szempontokat hangsúlyozva érvelhetett a koncepció használata mellett.[14]

A hidegháborús Olaszországban a fogalom karrieríve a nyugatnémettől eltérően alakult, az olasz kereszténydemokratáknak csupán egy része ragaszkodott ahhoz, hogy a fasizmust totalitárius rendszerként állítsák be, az erre való igény kifejezetten a baloldalon volt jelen. Az olasz fasizmus totalitáriusként kezelése azonban a németnél is több akadályba ütközött, 1938-ig maga Hannah Arendt sem tekintette az olasz rendszert különbözőnek a hagyományos diktatúráktól. Az olasz kereszténydemokrata gondolkodó, a Jacques Maritain hatása alatt álló Augusto del Noce az 1960-as években például a német nemzetiszocializmust tekintette az igazi totalitárius jobboldali rendszernek, szemében a fasizmus a totalitarizmusnak csupán csökevényes változatát képviselte. Az ellenérveket összegyűjtő Domenico Fisichella szerint az olasz fasiszta berendezkedésben az új vezetés a régi, prefasiszta elittel együtt gyakorolta a hatalmat. A fasiszta állam nem jelentett nyilvánvaló törést Olaszország történelmével, a monarchiát nem számolták fel, a rezsim nagyrészt tartózkodott attól, hogy beavatkozzon az állampolgárok életébe, és nem zavarta meg jelentősen a társadalmi pluralizmust. Az olasz fasiszták a többpártrendszer felszámolásá-

14 Tomka, 1999. 13–17., 27–29.; Gottfried, 2016. 52–56.; Broszat, 1981. (1969.) 294–327. Broszat a kortárs szociáldemokrata gondolkodó, Franz Neumann értelmezését elevenítette fel. Neumann *Behemoth* címmel megjelent kötetében a központosítással szemben a német államgépezet nemzetiszocialista uralom alatt bekövetkező szétbomlásáról értekezett. Neumann, 1942. Lásd még: Mommsen, 1976. 182–184., 200–201.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 592 2022. 12. 01. 14:26:41

val is csupán a politikai osztály meghatározott részét cserélték le.[15] Renzo De Felice, a nyolckötetes Mussolini-életrajz szerzője szerint ahhoz, hogy az olasz fasizmusra valóban totalitárius berendezkedésként tekintsünk, nemcsak a terror hiányzott, hanem a meghatározott cél is, amelynek lehetetlenné kellett volna tennie a kompromisszumkészséget és ezen keresztül a hatalommegosztást. Ezzel szemben Mussolinit éppen a pragmatizmus jellemezte, a rezsim a hatalomban eltöltött első évtizedben igyekezett megőrizni a tömegek beleegyezését.[16]

A baloldali értelmezések jellemzően 1938-tól tekintették az olasz rezsimet totalitáriusnak, mint láttuk, maga Hannah Arendt is osztozott ebben az álláspontban. A totalitarizálódást ezek az értelmezések többnyire a belső dinamikával, a rezsim szklerotikussá és bürokratikussá válásával, valamint a birodalomépítéshez szükséges monolitikus uralom kialakításának kényszerével magyarázták.[17] A tézis ezen formájához egyébként kritikusan viszonyuló Renzo De Felice a Mussolini-életrajz írása során maga is átvett elemeket ebből az értelmezésből. Az általa adott elemzés a hagyományos beállítással szemben sokkal inkább az ideológiai kényszerek jelenlétét hangsúlyozta. De Felice szerint az új fasiszta káderek és a régi karrierbürokraták konfliktusban álltak egymással, maga Mussolini sem kedvelte a hagyománytisztelő államigazgatást. Az 1930-as évek közepére a párt ideológusainak egy része már úgy látta, hogy a mozgalom eltért eredeti forradalmi céljától. A kritikák leginkább a bürokrácia depolitizálódását és technicizálódását érintették, az adminisztratív állammal a totalitárius állam koncepcióját szegezték szembe. A hasonló elképzelések előretörését De Felice az etióp háborúhoz, illetve az utódlás kérdésének felbukkanásához köti, Mussolini környezetében ekkor jelent meg a szándék az olasz társadalom erőteljesebb átpolitizálására. A Duce és a fasiszta párt vezetésének egy része 1936-ban már a monarchia felszámolásának gondolatával is eljátszott. Habár utóbbira végül nem került sor, innentől volt datálható a párt és a korporációk rezsimen belüli szerepének megerősödése. A tömegek „fasizálására" irányuló törekvések, az új olasz moralitás kialakításának célja a rezsimet arra indította, hogy a korábbinál mélyebben belefolyjon az oktatás megszervezésébe. De Felice szerint a polgári értékeket és a családot támadó retorika, valamint a katolikus egyházzal való konfrontáció egy olasz „kulturális forradalom" fejezeteiként volt felfogható, ami a szemében igazolta a késői fasizmus totalitárius tendenciáit. Szemmel látható, hogy De Felice a fogalmat nem annak hagyományos értelmében használta, sokkal inkább az olasz fasiszta állam önértékelésére reflektált. Ez az olasz totalitárius állam és a totalitarizmus közötti egyenlőségtétel volt megfigyelhető De Felice tanítványának, Emilio Gentilének még a 2002-ben megjelent, a fasizmus általános interpretációját nyújtó kötetében is. De Felice és Gentile a társadalom átpolitizálását, illetve az ideologikus államszervezést tekintették a totalitarizmus jellemzőjének.[18]

15 Arendt, 1976. 256–257., 308–309.; Fisichella, 1978. 226–227.; Gottfried, 2016. 42–43., 45. De Felice, 1977. 58–60.

16 De Felice,1996. (1981.) 10–11.

17 Arendt, 1976. 256–257.; De Felice, 1996. 12.

18 De Felice, 1996. 19., 41–42., 48., 58–133.; Gentile, 2004. (2002.) 262–312., 416–417.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 593 2022. 12. 01. 14:26:41

A két olasz történész eljárása beleillett abba a trendbe, amelyet a totalitarizmus kifejezés inflálódása képezett. Az eredetileg egy politikai rendszertípus leírására szolgáló fogalmat idővel mozgalmak, pártok, vezetők vagy eszmék meghatározására is alkalmazni kezdték, egyes szerzők pedig olyan berendezkedéseket is idesoroltak, melyek premodern viszonyokat képviselve semmiféleképp nem voltak beleilleszthetők az eredeti definícióba.[19] Juan J. Linz, a nagy hatású spanyol szociológus a növekvő kritikákat figyelembe véve dolgozta ki a totalitarizmuselmélet egy módosított verzióját. Ez a definíció nem a terrort, hanem a kizárólagos, autonóm ideológia jelenlétét tekintette a totalitarizmus jellemzőjének, ami monisztikus, ám nem monolitikus hatalmi struktúrával és az állampolgárok aktív részvételének kikényszerítésével társul. Linz az általa fasizmusként azonosított mozgalmak célját a nemzet társadalmi integrációjában határozta meg, ideológiájukat ebből a szempontból tekintette totalitárius jellegűnek. A spanyol szociológus elméletének újítása a sematikus *autokrácia*fogalom helyett az *autoriter/tekintélyelvű* rendszerek tipológiájának kidolgozása volt. Ő maga ez utóbbi berendezkedést tartotta a spanyol nyelvű országok, illetve a harmadik világ meghatározó politikai struktúrájának. Linz szerint a tekintélyelvű rendszereket a hagyományos elitek uralma jellemzi, melyek legitimációjukat nem ideologikus forrásokból merítik, így nem is képesek lakosságuk jelentős mozgósítására. Magukat a totalitárius rendszereket a participáció szempontjából emiatt közelebb sorolta a demokráciákhoz.[20]

Meg kell jegyeznünk, hogy ez az értelmezés sem volt mentes a politikai felhangoktól. Linz elméletét nagyban befolyásolta, hogy a spanyol szociológus a 20. század történetét a modern liberális demokráciák és a fasiszta, illetve kommunista rendszerek küzdelmeként fogta fel. A tekintélyelvűség megkülönböztetése lényegében az ezen a küzdelmen kívül álló társadalmak politikai rendszereinek leírására szolgált, amelyek saját fejlődési útjukat követve remélhetőleg a demokráciáig is eljutnak majd. Azt is mondhatjuk, hogy a spanyol szociológus a totalitarizmus kifejezést az ellenség megnevezésére alkalmazta. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy az általa adott definíció azt a nem demokratikus hatalomgyakorlás mellett az ideologikus meghatározottságra redukálta. A politikai ideológia jelenlétét Linz a modernitás egyik jellemzőjeként azonosította, ebben az értelemben tehát a totalitárius rendszerek nem egyszerűn nem demokráciák, hanem egy radikálisan új politikai berendezkedést képviselnek. A bennük fellelhető modernitás és az ebből következő, az elmaradott tekintélyelvű rendszerek irányából nem tapasztalható fenyegetés a szemében a nyugati demokráciák valódi versenytársává emelte őket. A hasonló rendszerek működéséről szerzett bővebb ismeretanyag beépítése ugyanakkor azzal járt, hogy az új definíció már nélkülözte a korábban meghatározónak tartott elemek nagy részét, az gyakorlatilag a modern, ideológiavezérelt diktatúrák gyűjtőfogalmává vált.[21]

19 Fisichella, 1978. 21–22.

20 Linz, 2000. 1–142. A kötet magvát Linz egy 1975-ös politológia-tankönyvben megjelent elemzése képezi. Lásd: Linz, 1975; Linz, 1976. 12–13.

21 Linz, 2000. 1–142.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 594 2022. 12. 01. 14:26:41

Ernst Nolte, George L. Mosse, Zeev Sternhell: szélsőjobboldal mint ellenfelvilágosodás

Az 1960-as évektől volt datálható a marxista és a totalitárius paradigmát egyaránt elvető, ehelyett a szélsőjobboldal világháború előtti ideológiai gyökereit, valamint kulturális sajátosságait hangsúlyozó megközelítések feltűnése. Ezekben az eszmetörténeti feldolgozásokban közös elem volt, hogy vizsgálatuk tárgyát valamilyen formában egy, a felvilágosodással szemben álló intellektuális hagyomány folytatójaként ábrázolták. A hasonló megközelítést követő szerzőket általában a fasizmus fogalmának kiterjesztett, nem csak az olasz mozgalomra alkalmazott használata jellemezte. Az ebből a szempontból úttörő Ernst Nolte az olasz és német mozgalmakat, valamint a francia *Action Française* körét egyetlen ideológiai spektrum részeként kezelte, és leírásukra a marxista paradigmán kívül állóként is a fasizmus fogalmát alkalmazta. Megközelítése az általa fenomenológiai módszernek nevezett eljáráson alapult, amely a vizsgált mozgalmak három vezetőjének gondolkodását kísérelte meg rekonstruálni. Nolte úgy látta, hogy a hasonló ideológiák hívei maguk is tisztában voltak ezzel a rokonsággal, többek között külpolitikájukban is emiatt közeledtek egymáshoz. A német történész ennek ellenére hangsúlyozta a fogalom definíciós nehézségeit. Az egyik közös jellemzőt éppen az öndefiníció hiányában határozta meg, véleménye szerint a hasonló mozgalmak önmeghatározását az ellenségképek töltötték ki. Nolte legfontosabb ellenségképként a marxizmust jelölte meg, definíciója szerint „a fasizmus olyan antimarxizmus, amely az ellenfelet egy radikálisan ellentétes, vele mégis szomszédos ideológiával és csaknem azonos, mégis jellegzetesen átformált módszerekkel megsemmisíteni igyekszik, de mindig a nemzeti önfenntartás és autonómia széttörhetetlen keretén belül".[22]

Nolte a politikai meghatározáson túl két, közös gondolkodási sémákon alapuló definíciót is megadott. A második meghatározás az ellenségképekből adódó harciasságra és a voluntarizmusra reflektált, eszerint a fasizmus nem más, mint a politika természetének öntudatra jutása, a „szuverén, harcias, önmagán belül antagonisztikus csoport élethalálharca". Harmadik, végső definíciója szerint a fasizmus egy transzpolitikai jelenség, a transzcendenciával szemben kifejtett ellenállás. Nolte úgy látta, hogy a vallásos transzcendenciával szemben a felvilágosodás filozófiája megteremtette az új jövő lehetőségét és a korlátok átlépését tudatosító elméleti transzcendenciát. A német történész-filozófus a második, a gyakorlati transzcendencia megjelenését a polgári társadalom kialakulásához kötötte, azt a korábban soha nem látott mértékű technológiai haladással, a világ technikai-gazdasági egységének megvalósításával azonosította, ami lehetővé tette az emberiség egyre nagyobb részének emancipálását. Nolte ennek a kétféle transzcendenciának egy filozófiai rendszerben történő egyesítését Karl Marx tanaiban vélte felfedezni. Értelmezése szerint azzal, hogy a gyakorlati transzcendencia érdekében a bolsevizmus az egész társadalmat uniformizálni akarta, kiváltotta az általa fasizmusként azonosított ellenreakciót. Nézete szerint ez az ideológia nem csupán a gyakorlati transz-

22 Nolte, 2003. (1963.) 21–44.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 595 2022. 12. 01. 14:26:41

cendencia elleni harcot jelentette, abban minden konzervatív mozgalom osztozott, hanem az elméleti transzcendencia öntudatlan elutasítását is. A régi világ eltűnése által kiváltott félelem az emancipációs törekvések elutasításához, az európai kultúra humanista tradícióival való szakításhoz vezetett. Nolte szemében a fasizmus feltűnése a polgári társadalom által is magáénak vallott értékek tagadása miatt a liberális társadalom második válságperiódusaként volt értelmezhető, ilyen értelemben pedig egy korszakjelenséget alkotott.[23]

Ernst Nolte módszere a történészek között kevés követőre talált, a filozófus végzettségű szerző rendszere kétségtelenül túlnyúlt a hagyományos eszmetörténeti kereteken. A vizsgált gondolkodók eszmei fejlődésének plasztikus leírása sokkal nagyobb elismerést kapott, a kötet kétségtelenül emiatt emelkedhetett a klasszikusok sorába. Nolte koncepcionális struktúrája a korszak jelentős történészei közül egyedül George L. Mosse elismerését váltotta ki, bár magát a tézist ő is kritikusan kezelte. A koncepció pozitív fogadtatásához kétségtelenül hozzájárult, hogy Mosse nemcsak az eszmetörténeti megközelítés híve volt, hanem osztotta Nolténak a felvilágosodásellenesség szerepével kapcsolatos nézeteit is. A német történésszel ellentétben Mosse a biológiai alapú rasszizmus miatt a nemzetiszocializmust egyedinek tekintette, a többi európai mozgalom összetartozását viszont elfogadhatónak tartotta. Az amerikai Mosse a korszak angolszász történészeinek többségéhez hasonlóan a német különút tézisének híve volt, ugyanakkor a nemzetiszocializmus felemelkedését nem a megkésett társadalomfejlődéssel vagy a német politikai rendszer antiliberális elemeivel, hanem ideológiai okokkal magyarázta. Megközelítése sokban emlékeztetett a hozzá hasonlóan, zsidó származása miatt, még gyermekkorában Németországból az Egyesült Államokba menekülő Fritz Stern tézisére. Stern véleménye szerint a századfordulós kultúrkritikai irodalomnak a német társadalomról alkotott pesszimista képe egyfajta nihilista hozzáállás kialakulásához vezetett. Ezen az értelmezésen is jól megfigyelhető volt az az Ernst Nolte vagy a marxisták által is osztott beállítás, amely szerint a két világháború között feltűnő szélsőjobboldali mozgalmak egyfajta elleneszmét képviseltek. A konzervatív forradalmárok Stern szerint Németországban a „kulturális elkeseredés" politikáját honosították meg, mely a maga liberalizmusellenességével és a társadalom hanyatlásának állandó hangoztatásával hozzájárult a nemzetiszocialista ideológia kialakulásához és hatalomra kerüléséhez.[24]

A nemzetiszocializmus különlegességét Mosse Sternhez hasonlóan a 19. századi völkisch gondolat befolyására vezette vissza, amely szerinte a német intellektuális életben egy sajátos, a modernizációhoz és az ipari társadalomhoz ellenségesen viszonyuló beállítódás meghonosodásához járult hozzá. A pszichologizáló Sternnel ellentétben Mosse az ideológia politikai és társadalmi következményeire

23 Nolte, 2003. 633–670. A baloldali francia történész, François Furet kritizálta, hogy Charles Maurras Nolte ábrázolásában Hitler és Mussolini mellett kapott helyet. Furet szerint Maurras gondolkodása túlságosan pozitivista, ezzel együtt túlságosan az ancien régime-hez kötött volt ahhoz, hogy valóban a két diktátorral egy lapon lehessen őt említeni. Furet–Nolte, 2001. 65–66.

24 Mosse, 1981. (1964.) 1–30.; Stern, 1974 (1961); De Felice, 1977. 67. A német különút téziséhez lásd: Tomka, 1999. 25–26.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 596 2022. 12. 01. 14:26:41

helyezte a hangsúlyt. Tézise szerint a völkisch hatás a német közbeszédben elterjedtté tette a politikai kérdéseket nem gazdasági és társadalmi folyamatokra, hanem ideológiai, faji és spirituális aspektusokra visszavezető beszédmódot. A völkisch gondolkodók az amerikai történész szerint egy, a szocializmus és a kapitalizmus alternatíváját nyújtó harmadik út megvalósítására törekedtek. Az eszmerendszert átható antiszemitizmus is ezt figyelembe véve volt értelmezhető, ezek az ideológusok a zsidóságra tekintettek a meghaladni kívánt kapitalista civilizáció szimbólumaként. Mosse interpretációjában ennek a német ifjúsági kultúrát és a konzervatívok jelentős csoportjait átható eszmének az előretörése a német gondolkodás racionalista hagyományaival való szakításhoz vezetett. Az amerikai történész kifejezetten a német középosztály ideológiájaként festette le a völkisch eszmerendszert, a középosztálybeli jelleg miatt egyúttal azt is tagadta, hogy az valódi társadalmi forradalmat próbált volna előkészíteni. Jóllehet az értelmezés utóbbi eleme bizonyos fajta hasonlóságot mutatott az ortodox marxista magyarázatokkal, az 1960-as évek Amerikájában ez az elképzelés meglehetősen népszerűnek számított, többek között Seymour Lipset, a korszak vezető amerikai politológusa is középosztályi jellegű mozgalomként írta le a nemzetiszocializmust. Mosse megközelítése ugyanakkor rokonságot mutatott Lukács Györgynek a 19. századi német filozófia fejlődéséről vallott nézeteivel is, a marxista gondolkodó szintén a német idealista filozófia és a nácizmus között fennálló kapcsolatokat hangsúlyozta.[25]

Az 1970–1980-as évek során az izraeli Zeev Sternhell a kulturális-ideológiai jellegű interpretációk egy radikálisan új típusával jelentkezett. Sternhell kifejezetten a fasiszta ideológia leírására tett kísérletet, érdeklődése csak korlátozottan terjedt ki politikai vagy társadalmi kérdésekre. Az izraeli történész tagadta azt a közkeletű beállítást, hogy a fasizmus más ideológiáktól lényegesen különbözött volna, véleménye szerint az a többi ideológiához hasonlóan meghatározott eszmei tartalommal és belső tagolódással rendelkezett. Mivel a fajelméletet nem tekintette ilyen elemnek, definíciója George Mosse-hoz hasonlóan a nemzetiszocializmust kizárta a fasizmusok sorából. Az izraeli történész az univerzális fasiszta ideológia, nem pedig a politika leírását tartotta kivitelezhetőnek, véleménye szerint maguknak a mozgalmaknak több közük volt egymáshoz, mint a helyi viszonyok által befolyásolt rezsimeknek. Sternhell kutatási területe Franciaország volt, úgy vélte, hogy az eredeti fasiszta ideológia a század eleji francia társadalom hivatalos értékeit célba vevő kulturális lázadás részeként született meg. Véleménye szerint nem az olasz, hanem ez az általa ősforrásnak tekintett francia változat minősült a „fasizmus" legtisztább formájának. Sternhellnek erről az univerzális fasiszta ideológiáról adott leírása radikális törést jelentett a korábbi értelmezésekkel. Az izraeli történész, szakítva a fasizmust a jobboldal szélsőséges változataként kezelő közkeletű vélekedéssel, az eszme jobb- és baloldali gyökereinek egyidejű jelenlétére hívta fel a figyelmet.[26]

25 Mosse, 1981. 1–30., 239–293., 312–317.; Lukács, 1974 (1954); Lipset, 1960. 137–176.; David Schoenbaum például ezt az ipari társadalom elleni tendenciát egyfajta Pán Péter-ideológiaként írta le. Schoenbaum, 1966. 14. A völkisch irodalom hatásának újabb értelmezéseihez lásd: Goodrick-Clarke, 1992; Hamann, 2000. Lipset elméletét lásd később.

26 Sternhell, 1976; Sternhell, 1983; Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 3–35.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 597 2022. 12. 01. 14:26:41

A Sternhell által felállított tézis a fasizmust a nemzet organikus egységét hirdető új típusú nacionalizmus és a marxizmus forradalmi szindikalista revíziója közötti fúzió eredményének tekintette. Az integrális nacionalizmust Maurice Barrès munkásságán keresztül bemutató Sternhell szerint ez az új nemzetfelfogás szorosan kötődött egy új, a felvilágosodás örökségét megkérdőjelező antimaterialista ideológiához, amely a liberalizmus és a marxizmus melletti harmadik opció megteremtését kívánta elérni. Az antimaterialista ideológiát, amelynek egyik reprezentánsát a George Mosse által is vizsgált völkisch eszmében fedezte fel, Sternhell egy csúcsértelmiségiek által is képviselt, nemzetközi eléréssel rendelkező gondolkodásmódnak tekintette – számos olyan szerzőt vizsgált, akik már Ernst Nolténak is a látóterébe kerültek –, amely először Franciaországban vált egy koherens eszmerendszer részévé. Az izraeli történész szerint a szociáldarwinizmusból is merítő, racionalizmus- és individualizmusellenes antimaterialista kritika egy új, forradalmi politikai kultúrát képviselt, melynek eredete az 1870-es vereség következtében feltűnő ultranacionalizmusban volt megtalálható. Az olyan gondolkodók, mint Maurice Barrès, vagy az Action Française főideológusa, Charles Maurras a vereség okát Franciaországnak a forradalmi, individualista és racionalista eszmék általi meggyengítésében fedezték fel. Sternhell a francia ultranacionalizmust az 1880-as évek közepétől képviselő boulangizmust tekintette az első olyan ideológiának, amelyben a nacionalizmus és az antiparlamentarizmus szintézise megvalósulhatott. Elemzésének innovációja a boulangizmus által megérintett gondolkodók és a szocializmus posztmarxi változatai közötti kapcsolatok bemutatása volt. A nemzet integritásának és erejének megőrzését célzó új típusú nacionalizmus és a baloldali eszmék egymásra találásához kapcsolódott a nemzetiszocializmus kifejezés feltűnése, amelynek első használói közé tartozott Maurice Barrès, vagy a későbbi olasz fasiszta politikus, Enrico Corradini is. Sternhell emellett hangsúlyozta, hogy Franciaországban a Dreyfus-ügy, valamint az Édouard Drumont-hoz hasonló ideológusokkal fennálló kapcsolat hatására az antiszemitizmus is a megszülető ideológia részévé vált.[27]

Sternhell a fasizmus második forrásának a marxizmus válságára reagáló revizionizmus antimaterialista hatás alá kerülő változatát tekintette. Értelmezése szerint a nyugat-európai marxista tapasztalatot a szocialista pártok parlamenti politizálásának lehetővé válása és ennek következtében a politikai rendszer alapjainak elfogadása választotta el a keletitől. A marxi tanok revíziójának szükségességét hangoztatók egy kisebbsége azonban, például a szindikalista Georges Sorel, elvetette a kompromisszum lehetőségét a polgári berendezkedéssel. A piacgazdaság törvényeit és a magántulajdon szentségét elfogadó szindikalista ideológus a társadalmi mítoszok hatását tartotta a forradalom előfeltételének. A marxizmus racionalista vázának helyébe az ösztönök, a vitalitás és az erőszak kultuszát helyező Sorel úgy látta, hogy a kapitalista rendszert megdöntő nagy sztrájk megvalósítása csak a proletariátust egységbe forrasztó mítoszok mobilizációs erején keresztül lehetséges.[28]

27 Sternhell, 1972; Sternhell, 1976; Sternhell, 1978; Sternhell, 1983; Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 3–35.; Sternhell, 2009.

28 Sternhell, 1983. 81–92.; Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 13–78.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 598 2022. 12. 01. 14:26:41

Sternhell szerint a forradalmi szindikalista revízió a parlamentáris rendszer mögött álló liberális értékek és normák megdöntésére törekedett. Sorel elméletéből egyenesen következett a nemzetnek mint forradalmi alanynak a felfedezése, az integrális nacionalizmus és a soreli revízió egymásra találása ebből a szempontból természetesnek számított. A polgári világ elleni lázadást esztétikai értelemben is képviselő futurizmus becsatornázásával a fasizmus ideológiai keretrendszere Sternhell szerint az első világháború idejére kialakult. A forradalmi szindikalista eszmék Olaszországba is utat találtak, ahol a világháború alatt az ultranacionalizmussal való szintézis teljessé vált. Az olasz szintézis új eleme az elit koncepciójának a középpontba állításában volt megragadható, a háború a későbbi francia fasiszta gondolkodók szemében is az elit kiválasztásának egyik eszközeként jelent meg. Maga a világháború Sternhell szerint csupán a nacionalizmus mozgósító erejének bizonyítékául szolgált, az erőszakkultusz teoretikus szinten már korábban megjelent.[29]

Sternhell nézete szerint Sorel és Barrès szellemi utódjának minősült például Georges Valois, a *Cercle Proudhon* nevű nemzeti-szindikalista műhely és a későbbi politikai párt, a *Le Faisceau* megalapítója, az 1930-as években a *planizmus* közgazdasági elméletét kidolgozó két egykori szocialista politikus, Marcel Déat és Henri De Man, valamint az olyan, fiatalabb generációba tartozó újságírók, mint Bertrand de Jouvenel vagy Thierry Maulnier, akik a két világháború között együtt képviselték a francia fasizmust. Ezek a korabeli politikai, gazdasági és társadalmi rendszert egyaránt elutasító gondolkodók Sternhell beállításában egy igazi erkölcsi forradalmat akartak végrehajtani az olyan tulajdonságok kifejlesztésével, mint a heroizmus, az energikusság, a kötelességtudat és az áldozatkészség. Ideológiájuk az individualista és racionalista polgári kultúrát kívánta az ösztönök és a csapatszellem felélesztésével meghaladni, ezért volt megtalálható benne a fiatalság kultusza, a sport szeretete, a szabad levegő és az élet vitalitásának imádata, valamint a hivatalos intézményekkel szembeni ellenszenv. Ez a Sternhell értelmezésében az európai kultúra felvilágosodás előtti hagyományaihoz visszatérő elképzelés, amely büszkén hirdette magáról, hogy se nem jobb-, se nem baloldali, esztétikájában bizonyos kereskedelem- és technikaellenes oldallal is rendelkezett, ám ezt ellenpontozta az eljövendő forradalom előfutárának tartott modern technológia kultusza, a futurizmus, a modern járművek, gépezetek és építészet iránti lelkesedés. Az izraeli történész ezt az intellektuális hagyományt tette felelőssé a Vichy-rezsim lehetségessé válásáért. Sternhell nem a németektől elszenvedett vereséget tekintette a kollaboráció legfőbb okának, nézete szerint a vereség már egy, a parlamentáris rendszert tömegszinten is elutasító országot talált.[30]

Sternhell tézise, különösen az 1983-as *Ni droite ni gauche* című kötet, a francia közéletben botrányt váltott ki, a magas életkort megélő Bertrand de Jouvenel a szerzőt bíróság elé is citálta. A botrány hátterét az a francia közgondolkodásban élénken élő elképzelés adta, amely szerint a két világháború közötti francia társadalom immunitást mutatott a fasiszta ideológiával szemben. A korabeli francia

29 Sternhell, 1978. 177–214., 385–400.; Sternhell, 1983. 92–105.; Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 66–130.
30 Sternhell, 1976; Sternhell, 1983. 106–312.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 599 2022. 12. 01. 14:26:41

történetírás hazájának egykori szélsőjobboldali mozgalmait elhanyagolható méretűnek, ezzel együtt a külföldi példa másolása miatt a francia hagyományoktól idegennek tekintette. Sternhell azzal, hogy Franciaországot a „fasizmus laboratóriumaként", a francia „fasizmust" pedig annak eredeti, legtisztább formájaként mutatta be, neuralgikus pontra tapintott, tézisét a francia történészszakma egyöntetű elutasítása fogadta. A támadások hatására az izraeli történész visszavágott, és azt vetette a francia értelmiség szemére, hogy nem hajlandó szembenézni a demokrácia és a liberalizmus elvetéséhez vezető felvilágosodásellenes hagyomány francia gyökereivel. A francia kritikusok Sternhellt leginkább politizálással vádolták, a vitához eredetileg a totalitarizmustézis nézőpontjából hozzászóló Serge Berstein három évtizeddel később is Sternhell élettörténetére hívta fel a figyelmet. Berstein szerint a holokauszt-túlélő izraeli történész a személyes ellenségével (a fasizmussal) saját politikai meggyőződése (a baloldali progresszió) alapján hadakozik. Sternhell szemléletét Berstein manicheus jellegűként írta le, ami megmutatkozik abban, ahogy az általa felvilágosodásellenesnek tartott eszméket egységesen protofasisztaként kezelte. A szindikalizmus szerepéről adott leírás a francia baloldali történészek ellenkezését is kiváltotta, a maga is szindikalista nézeteket valló Jacques Julliard például arra mutatott rá, hogy a századelő szindikalistáinak csak egy kisebbsége vett nacionalista fordulatot. A kritikusok Sternhell szemére vetették, hogy visszaélt a reprezentativitással, és a „fasiszta ideológiát" valójában megkonstruálta, többek között nem vett tudomást a francia politikai katolicizmushoz hasonló többi harmadik utas ideológiáról. Az ellenvélemények az eszmetörténeti módszer kizárólagosságát is kifogásolták, a hasonló nézeten lévő történészek szerint Sternhell megközelítése a fasiszta ideológiát mesterségesen elválasztotta magától a fasizmustól.[31]

A kritikákon érezhető volt, hogy Franciaországban az eszmetörténet nem rendelkezett a brit vagy a német tudományosságban elérthez hasonló presztízzsel. A Sternhell módszerét elavultnak, tézisének bizonyos elemeit egyúttal falszifikálhatatlannak tekintő Julliard a társadalomtörténeti látásmód hiányát az *Annales* hasábjain kérte számon a szerzőn. Sternhell tézise, miszerint Vichy fogantatása pillanatától a francia fasizmus perszonifikációja volt, szintén ellenkezett a francia történetírásban elfogadott nézetekkel. Robert O. Paxton, aki az 1970-es években amerikai létére vált a Vichy-rezsim kutatásának egyik megalapozójává, úttörő monográfiájában éppen azt hangsúlyozta, hogy a kollaboráns rendszer eltérő jobboldali csoportokat integrált, és sokkal inkább tradicionalistának, valamint tekintélyelvűnek, mintsem fasisztának volt tekinthető. A politikai áthallásoktól sem mentes Sternhell-vita egyik sajátosságát az adta, hogy az izraeli történész által „fasisztaként" azonosított értelmiségiek és mozgalmak jelentős részét az 1930-as évek francia baloldala maga is hasonló módon szemlélte. A francia kommunisták részéről a „fasiszta veszéllyel" való riogatás a hidegháború alatt sem szűnt meg, ami a módszerességére büszke francia történésztársadalmat nem ösztönözte a kérdés vizsgálatára. Egészen 2003-ig

31 Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 233–258.; Sternhell, 1983; Sternhell, 2009; Julliard, 1984; Amzalak, 2011. 5–7.; Angenot, 2011; Pinto, 2012. 29–45.; Griffin, 1993. 6–7.; Berstein, 2014; Jeanneney, 2014. Az olasz Emilio Gentile szerint például az igazi fasiszták előtti fasizmus feltételezése teleologikus gondolkodásra utal. Gentile, 2004. 424–425.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 600 2022. 12. 01. 14:26:41

kellett várni arra, hogy a szociológus Michel Dobry irányításával megjelenjen az első olyan többszerzős francia monográfia, amely az immunitástézis tarthatatlanságára hívta fel a figyelmet. Ez az irányváltás, Sternhell politikai szempontjainak szem előtt tartása mellett, az általa írottak egyfajta revideálásaként is felfogható. A portugál, éppen ezért a francia emlékezetpolitikai vitákban közvetlenül nem érintett António Costa Pinto újabb értékelése szerint az izraeli történész nem annyira az ideológiát, mint inkább a „fasiszta kultúrát" írta le, rámutatva annak antidemokratikus, a politikai konfliktus intézményesítését tagadó elemeire, ebből a szempontból pedig munkássága mind a mai napig megkerülhetetlen marad.[32]

Szélsőjobboldaliság mint modernizációs ideológia

Az 1960-as évek amerikai egyetemi szférájában népszerűvé váló modernizációs elméletek[33] a két világháború közötti radikális jobboldali mozgalmak kutatására is hatást gyakoroltak. Alexander Gerschenkron a totalitarizmuselmélet által a nemzetiszocialisták mellé sorolt szovjet berendezkedést már a modernizáló rendszerek keretei között értelmezte. Az új paradigma terjedése a szélsőjobboldali rezsimek által végbevitt modernizáció kutatásának is megágyazott, az első megközelítések eredetileg a német társadalomnak a nemzetiszocializmus alatt történő átalakulására hívták fel a figyelmet. Az 1960-as években a nyugatnémet történetírásban először Ralf Dahrendorf jelentkezett olyan tézissel, ami a Harmadik Birodalom által megvalósított társadalmi modernizáció, nem pedig annak konzerváló hatásai mellett érvelt. Dahrendorf értelmezése szerint a rendiségből származó örökségek felszámolásával a nemzetiszocializmus – szándékolatlanul – valóságos társadalmi forradalmat vitt végbe Németországban, és megteremtette az átmenetet a második világháború utáni NSZK társadalmi valóságába.

Az amerikai David Schoenbaum – aki már az 1960-as évek közepén is a kiterjesztett fasizmusfogalmat alkalmazta – Dahrendorfhoz hasonló álláspontot foglalt el. Schoenbaum szerint a nemzetiszocializmus egy osztályok és státuszok felettiséget hirdető ideológia volt. Az NSDAP saját választói számára az emberek között fennálló kapcsolatok jellegének átalakítását ígérte, ez volt a magyarázata a párttagság osztályokat átívelő és fiatalos jellegének is. Schoenbaum a nemzetiszocialista üzenetre való fogékonyságot a weimari időszakban a gazdasági gondok miatt megnehezedő mobilitás által kiváltott ellenérzésekre vezette vissza. A náci program lényegében az osztályok közötti egyenlőség megteremtését, azoknak a népközösségben való feloldását, nem pedig az osztályok felszámolását tartalmazta. Schoenbaum szerint a náci hatalomátvétel nem okozott törést a gazdaság és a társadalom régóta folyó modernizációjában, az osztályok megmaradtak, és a hagyományos német elitek sem váltak kegyvesztetté. Ez a Harmadik Birodalom modernitását el-

32 Juillard, 1984; Paxton, 1975. 228–233.; Dobry, 2003; Berstein, 2014; Pinto, 2012. 29–45.; Angenot, 2011.

33 Lásd például: Organski, 1968 (1958); Gerschenkron, 1962.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 601 2022. 12. 01. 14:26:41

fogadó, a hagyományos eliteknek mégis helyet szorító megközelítés beleillett az amerikai egyetemeken az 1960-as években uralkodó klímába, a német történelem kontinuitásának tézise alapján a korabeli oktatógárda hajlamos volt Hitlerre egy Bismarckhoz vagy Nagy Frigyeshez hasonló modernizátorként tekinteni.[34]

Az amerikai A. James Gregor az olasz fasizmusról adott Alexander Gerschenkronnak a Szovjetunióról szóló nézeteivel párhuzamba állítható interpretációt. Az amerikai szerző Zeev Sternhell mellett az elsők közé tartozott, akik az olasz fasizmust egy meghatározott doktrínával rendelkező ideológiaként, nem pedig egy oppozíciókból álló elleneszmeként értelmezték. A párhuzam nem ért véget az eszme pozitív elemeinek hangsúlyozásával, Gregor az izraeli történészhez hasonlóan a nemzeti szindikalizmust tekintette a fasiszta program alapjának. A kettejük között fennálló különbség leginkább abban volt megragadható, hogy az amerikai történész nem tulajdonított jelentőséget az ellenforradalmi tradícióknak. Gregor elmélete lényegében a totalitarizmustézis egy alternatív verziójának volt tekinthető. Véleménye szerint Mussolini és támogatói pusztán a marxizmus egy „eretnek" változatát képviselték, az olasz fasizmus minden eleme ilyen vagy olyan módon közvetlenül származtatható volt a marxista hagyományból. Gregor értelmezésében az olasz szocialista értelmiség jelentős része, köztük maga Benito Mussolini is, a francia Georges Sorel és az általa képviselt szindikalista eszmék hatása alatt állt, a fasiszta doktrína pedig lényegét tekintve az olasz szindikalizmus belső fejlődésének eredménye volt.[35]

A doktrínára Gregor szerint jelentős befolyást gyakorolt a Vilfredo Pareto és Gaetano Mosca által a századelőn kidolgozott elitkutatás. Gregor az olasz fasizmus fejlődéstörténetében kiemelt jelentőségűnek tartotta a később fasiszta főideológussá előlépő szindikalista teoretikus, Sergio Panunzio felismerését, mely szerint a történelem során mindig egy kisebbség volt az, amely meghatározta a társadalmi korlátok mibenlétét. A meghatározó fasiszta szociológus, Roberto Michels a forradalmat már az elitek rotációjaként írta le. Maga Panunzio a szocializációban ismerte fel a fennálló viszonyokat biztosító törvények normává emelését elősegítő mechanizmust. A gazdasági determinizmust elvető szindikalista teoretikus szerint az engedelmesség kikényszerítésének eszköze a mítosz, egy összetett szimbolikus és nyelvi rendszer, amely a többség számára a társadalmi rend működését biztosító hiedelmeket, attitűdöket és érzéseket közvetíti.[36]

Mivel Panunzio és társai elfogadták Marx eredeti tézisét arról, hogy a proletárforradalom a legfejlettebb államokban fog először bekövetkezni, az iparilag fejletlen Olaszországot éretlennek tartották annak véghezvitelére. Gregor értelmezésében ennek a helyzetértékelésnek a folyománya volt a termeléssel való preokkupáció. Panunzio arról írt, hogy a forradalmárok történelmi kötelessége az olasz csizma ipari fejlődésének elősegítése. Ez a fejlesztéspárti attitűd először az 1911-es olasz–török háború alatt került szorosabb kapcsolatba az olasz nacionalizmussal.

34 Schoenbaum, 1966. 1–76.; Dahrendorf, 1979. (1965.) 381–396.; Tomka, 1999. 91–93.; Gottfried, 2016. 169.

35 Gregor,1979. 3–34.

36 Uo. 34–58.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 602 2022. 12. 01. 14:26:41

Gregor jelentős fordulatnak tekintette az olasz nemzeti szindikalisták 1914-es beavatkozáspárti kiáltványát, amely szerint megérlelődött az a forradalmi helyzet, amelyben a nép felsorakoztatható egy „hatásos és ellenállhatatlan" eszme, a nemzeti érzés mögé. A kiáltvány szerint a mozgósítás lehetővé teszi a nemzet fejlődési érdekeit szolgáló új embertípus és az olasz „nemzeti szocializmus" kialakítását, melynek segítségével Olaszország csatlakozhat a fejlett államok közösségéhez.[37]

Gregor értelmezésében a Panunzio és társai által kifejlesztett eszmerendszer egy neoidealista és developmentalista nacionalizmust képviselt, amelyben a nemzet vette át az eredetileg a proletároknak és a szindikátusoknak szánt forradalmi szerepet. A szindikalista téziseket átvevő Mussolini úgy látta, hogy az olasz munkások helyzetéért nemcsak a társadalmi státuszuk felelős, hanem az is, hogy ők olaszok. Mussolini szerint az olaszhoz hasonló „proletárnemzetek" hátrányba kerültek az „imperialista" és „plutokrata" nemzetekkel folytatott versenyben. A forradalmi kormányzat feladata emiatt az új Olaszország megteremtéséhez szükséges ipari fejlesztési politika végrehajtása. Mivel az olasz polgárság erre képtelennek bizonyult, a forradalmi elit által vezetett tömegek feladata, hogy felnőjenek a 20. század kihívásaihoz.[38] Gregor szerint a fasizmus teoretikusai a szemükben prekapitalista mentalitással rendelkező olasz társadalom modern nemzetté történő átalakítását kívánták megvalósítani. Nézeteik szerint a sikeres transzformációhoz egy olyan elkötelezett elitre van szükség, amely az átalakulás nehézségeinek leküzdéséhez szükséges konszenzust a nemzetet egyesítő mítoszok felhasználásával teremti meg. Gregor úgy látta, az olasz fasiszta vezetők teljesen tudatosan éltek ezzel az eszközzel. Roberto Michels például arról értekezett, hogy a tömegek közötti szolidaritás megteremtésének funkcionális szerepét betöltő politikai formulák egy kollektív megaláztatásokat átélt, kisebbrendűségi érzés terhe alatt munkálkodó népességben bizonyulhatnak a leghatásosabbnak. A fasizmushoz a szocializmus irányából eljutó Michels ezt az eljárást az antikapitalista tömegmozgalmak általános gyakorlataként írta le.[39]

Az olasz fasizmust Gregor mindezek alapján egy számos nemzetközi analógiával rendelkező modernizáló politikai berendezkedésnek látta, amelynek jellegzetes reprezentánsai a második világháborút követően is virágkorukat élték a harmadik világban. Gregor a Szovjetunióval fennálló tipológiai kapcsolatot sem vetette el, bár hangsúlyozta annak eltérő, piacellenes ideológiáját. A hasonló mozgalmak közös jellemzőjét Gregor a karizmatikus vezető meglétében, az ideológia kvázi vallásos jellegében azonosította. Értelmezése szerint ezt a hivatalos ideológiát tipikusan a rituálék, a szimbolikus megnyilvánulások, a hagiográfiák és a tartósan jelen lévő kiliasztikus elfoglaltság jellemzik. Gregor egyúttal elvetette azt a beállítást is, hogy ezek a rendszerek hagyományos tekintélyelvű berendezkedésként lennének leírhatók, megnevezésükre a fejlesztési diktatúra kifejezés használatát javasolta. A marxista-szindikalista eszmei fejlődés ilyen mértékű középpontba állítása – Gregor

37 Uo. 64–83.
38 Uo. 83–91., 101–103.
39 Uo. 103–112., 214–241.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 603 2022. 12. 01. 14:26:41

a nacionalista elemek megjelenését is a marxizmus nemzetiségi kérdéssel foglalkozó irodalmára vezette vissza – ugyanakkor kevés követőre talált. Emilio Gentile a fasiszta ideológia eredetét tárgyaló, Gregoréval közel egykorú kötete például csupán egy alfejezetet szentelt a nemzeti szindikalista előzményeknek. Gentile sokkal inkább a háborúnak az olasz nacionalizmusra gyakorolt hatását hangsúlyozta, ugyanakkor Gregorhoz hasonlóan kiemelte a fasiszta doktrína forradalmi jellegét, amely értelmezése szerint az új embertípus megteremtésével az olasz társadalom újraalkotását kívánta megvalósítani.[40]

A Szovjetunió összeomlását követően ugyanakkor maga Gregor is jelentősebb szerepet kezdett tulajdonítani a nacionalizmusnak. Az amerikai szerzőre nagy hatással volt az, ahogy az egykori marxisták körében az orosz nacionalizmus radikális változatai megjelentek. Gregor a 2000-es években már amellett érvelt, hogy a 20. századi történelem legmeghatározóbb eleme egyetlen forradalmi ideológia volt, amely ugyan a marxizmusból származott, ám mégsem volt azzal azonosítható. Gregor szerint az elmúlt évszázad legjelentősebb ideológiai vonulatát a társadalmi viszonyok erőszakos megváltoztatását igazoló marxista tannak a nacionalizmus általi átformálása képezte. A 20. század eseményei Gregor szerint a marxista gondolkodókat arra indították, hogy az ideológiai ortodoxiát elhagyva az osztálykoncepciók felől a nacionalizmus irányába forduljanak. Az amerikai történész ezt a fordulatot tekinti a „fasizmus" általános, napjainkban is jelen lévő és az Európán kívüli világra is érvényes megjelenési formájának. Értelmezése szerint a fasizmusokra a reaktív nacionalizmusnak a modern, iparosodott társadalmak korában feltűnő manifesztációjaként tekinthetünk. Gregor szerint ugyanakkor a reaktív nacionalizmus nem kifejezetten egy ideológiából, hanem egy általános antropológiai szükségletből származik, háttere a mindenkori közösséget ért megaláztatásokra adott reakcióban fedezhető fel. Nézete szerint a modernitás korában a nemzet alkotja a csoport tagjaiból lojalitást kiváltó legnagyobb közösséget. A nemzetet ért katonai vereség, az iparilag fejlettebb államok általi fenyegetés és az irányukból elszenvedett megaláztatások mind a reaktív nacionalizmusok létrejöttéhez járulnak hozzá. Azt, hogy milyen társadalmakban mutatkozhat igény a hasonló pszichológiai védelmi mechanizmusokra, jelentősen meghatározzák az államok között fennálló fejlődésbeli és hatalmi egyenlőtlenségek. Nem véletlen, hogy a legerősebb ilyen mozgalmak azokban a nagyhatalmakban jelentek meg, amelyek a legkésőbb egyesültek vagy iparosodtak, ahogy az sem, hogy a nacionalizmus legintenzívebb formái napjainkban az egykori gyarmatokon vagy a volt keleti blokk országaiban fedezhetőek fel.[41]

Gregor értelmezése szerint a „fasizmusra" alapjaiban véve a kollektív felháborodás kifejeződéseként tekinthetünk. Az amerikai történész szerint ezek a mozgalmak nem mások, mint a külső fenyegetéssel történő megbirkózásra való képtelenség leképeződései, a frusztrációk, az eszköztelenség és a kisebbrendűségi érzés egy kis méretű forradalmi elit által végbevitt manipulációi. Gregor szerint figyelem-

40 Uo. 300–334.; Gregor, 1967; Gentile, 2011 (1975). Gregor Olaszországgal kapcsolatos megközelítése egyébként sok tekintetben közel került Vajda Mihály alternatív marxista értelmezéséhez is. Erre, valamint Vajda, Gregor és Sternhell kapcsolatára lásd: Vajda, 1995. 14–16., 86–91.

41 Gregor, 2000. 147–184.; Gregor, 2008. 21–48.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 604 2022. 12. 01. 14:26:41

re méltó, hogy idővel a marxista–leninista rezsimek egyre több és több hasonló elemet építettek be saját rendszerükbe. A Szovjetunióban Lenin proletárforradalma Sztálin idejére átadta a helyét az eredeti forradalmi program részét nem képező erőltetett iparosításnak. Gregor amellett érvel, hogy ezzel a szovjet rendszer saját maga is a reaktív developmentalista nacionalizmus jegyeit kezdte mutatni, az állam céljává a fejlett kapitalista országok technológiai fölényének leküzdése vált. A szovjet vezetés félelmeinek tárgya abban volt megragadható, hogy az alulfejlett országot a nyugati demokráciák előbb vagy utóbb a falhoz fogják szorítani. A rezsim saját önértelmezése szerint a végrehajtott program Oroszország „imperialista iga" alóli felszabadítását valósította meg azáltal, hogy azt egy „gyarmatból" egy független és szabad állammá változtatta. Gregor arra is rámutat, hogy hasonló módon, az olyan harmadik világbeli marxista diktatúrákban, mint Kuba, Észak-Korea vagy a Kínai Népköztársaság, a nacionalizmus vette át a marxizmustól a hivatalos állami ideológia szerepét.[42]

Azt, hogy Gregor mennyire nem egy jobb–bal dichotómia szerint gondolkodik, mutatja, hogy velük egy csoportba sorolja Getúlio Vargas Brazíliáját vagy Juan Perón Argentínáját. A „fasiszta" és marxista–leninista rendszerek közötti fő különbséget az amerikai történész abban látja, hogy az utóbbiak doktrinális ellenkezést mutattak a magántulajdonnal és a piacgazdasággal szemben. A hatalmon maradó marxista–leninista diktatúrák azonban idővel maguk mögött hagyták ezt az antikapitalista doktrínát, és áttértek a piaci szisztémára, így az egypárti, elitista, antidemokratikus fejlesztési rezsimek „jobb-" és „baloldali" változatai közötti különbségek egyre inkább elmosódottá váltak. Gregor az új kínai szocializmusra tekint a hasonló rendszerek paradigmatikus példájaként. Értelmezése szerint a kínai szocializmust, amelyben a gazdaságilag definiált osztályok a nemzeti fejlesztési célok érdekében a pártállam égisze alatt együttműködnek, az olasz fasiszták is ismerősként üdvözölnék. Gregor szerint a maga elitizmusával, etatizmusával, tekintélyelvűségével, fejlesztési ideológiájával, növekvő militarizmusával és irredentizmusával a posztmaoista Kína egyre nagyobb hasonlóságot mutat a paradigmatikus olasz fasizmussal. A 20. század története egy ilyen „fasiszta" ideológia szerint – Gregor parafrázisában – a „demoplutokráciák" és az elnyomott nemzetek küzdelmének története volt. Az olasz fasizmust Gregor annyiban látja különlegesnek, amennyiben annak értelmisége ezt a világképet meghatározott ideológiai formába tudta önteni. Gregor szerint a Panunzióhoz vagy Michelshez hasonló fasiszta teoretikusok, elutasítva a marxizmus gazdasági determinizmusát, a nacionalizmusnak az etnicitás, a történelem, a nyelv, a kultúra és az elitek történetileg meghatározott egymásra hatásán alapuló, összetett és kifinomult értelmezését dolgozták ki. Gregor bennük fedezte fel a reaktív nacionalizmus működési mechanizmusának első, sok tekintetben a mai napig érvényes tanulságokkal szolgáló leíróit.[43]

42 Gregor, 2000. 147–184.

43 Gregor, 2000. 18. 147–184. A szovjet rendszer egyéb modernizációs kísérletekkel való összevetésére lásd: Kotkin, 2001.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 605 2022. 12. 01. 14:26:41

A. James Gregor elemzéséhez hasonló nézeteket hangoztat Bai Gao amerikai szociológus is. Gao, aki következtetéseit az Európában kevésbé ismert japán példa alapján vonta le, Gregorhoz hasonlóan meghatározónak tartja a fejletlenségből és a geopolitikai versengésből fakadó kényszereket, ugyanakkor nem osztja az ideológia ősforrásának kizárólagosan a marxizmusból történő származtatását, sokkal inkább a heterodox közgazdasági megfontolásokat hangsúlyozza. Meglátása szerint az 1930-as években feltűnő japán „fasizmus", amely a második világháborús szerepvállalás mellett a hagyományos alapját képezi az európai mozgalmakkal való összehasonlításnak, a militarizmussal és a birodalomépítési törekvésekkel fonódott össze. Gao a Kínával, majd az Egyesült Államokkal történő konfrontálódást kiváltó militarizmust a japán elitnek a nagy válságra adott válaszaként értelmezi. A japán háborús mozgósítási szisztéma értelmezése szerint egy gazdasági ideológia megjelenési formája volt, amelyre a liberális kapitalizmus alapelveit módosító alternatív fejlődési útként tekinthetünk. A developmentalizmus militarista verziója a totális háború Németországban kidolgozott elméletén nyugodott, képviselőinek szemében a gazdaság a nemzet biztonságának elengedhetetlen kellékeként funkcionált. Ez az irányított gazdaság kialakítását célul tűző ideológia Gao értelmezésében leginkább a vagyont a katonai erő megszerzéséhez szükséges alapfeltételként kezelő, a fegyveres erőt pedig a vagyonszerzés fontos eszközének tartó ortodox merkantilista doktrína jegyeit viselte magán.[44]

A totális háború japán teoretikusai az ipari hátország erejét tartották a győzelem előfeltételének, ezért azt is szükségesnek látták, hogy az állam minden eszközt felhasználjon az anyagi erőforrások előteremtéséhez. A gazdaság számukra nem önmagában való dologként, hanem a nemzetállam geopolitikai céljainak eszközeként szolgált. Az amerikai New Deallel szemben a japán, illetve a példaként szolgáló német és olasz állam gazdaságba történő beavatkozása nem a válság tüneteinek enyhítését, hanem közvetlenül a háborúra való felkészülést kívánta elérni. A japán ideológusok szeme előtt a „védelmi állam" koncepciójának megvalósítása lebegett. Ezt az államberendezkedést egy olyan entitásként képzelték el, amely képes a totális háború megvívására. Az elmélet szerint az államnak az erőforrások mozgósítása érdekében a társadalom és a gazdaság militarista célú átszervezését kell végrehajtania. Ebből a szempontból a japán teoretikusok számára a gazdasági tevékenységből származó nyereség másodlagosnak számított. Az amerikai szociológus kifejezetten a japán társadalom más államokkal szemben megnyilvánuló szorongására és félelmeire vezeti vissza a hasonló elképzelések népszerűségét. A japán világnézet a gazdasági blokkok kialakulását prognosztizálta, a válság okát pedig a nemzetközi rendszer igazságtalanságában, a hatalom és a gazdagság egyenlőtlen eloszlásában vélte felfedezni, melyek egyúttal az államok közötti béke akadályát is képezik.[45]

Gao a japán developmentalista-militarista ideológia elképzeléseit jelentős részben a közgazdaságtan német történeti iskolájának tanaiból származtatja. Rá-

44 Gao, 2002. 18–28.
45 Uo. 40–44., 83–117.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 606 2022. 12. 01. 14:26:41

mutat arra, hogy a német nemzetiszocialisták olvasottabb szakemberei is a történeti iskola tanaiban fedezték fel a német állami gazdaság hagyományos eszméjének alapjait. Gao szerint az intellektuális háttér második elemét valóban a marxizmus szolgáltatta, amely a japán egyetemeken intézményesített formában is jelen volt. A japán marxizmus, európai párjával ellentétben, erőteljes nacionalista orientációval rendelkezett, az eszme számos képviselője kifejezetten a munkások és a menedzsment együttműködését szorgalmazta, mivel az elengedhetetlennek tűnt a nyugati államokkal versenyben álló Japán pozícióinak megerősítéséhez. Az 1930-as évek válsága során a japán marxisták jelentős része nacionalista fordulatot vett, és a továbbiakban elutasította a kozmopolita és osztályharcos szemlélet érvényességét. A japán nacionalizmus új áramlatai ezalatt a szocializmus felé találtak utat, ami a fúzióból megszületető developmentalista ideológiának sajátos antikapitalista és antikommunista irányultságot kölcsönzött. A japán ideológusok célja nem a hatalmi struktúra átalakítása, hanem az osztályharc megszüntetése és a tőkéseknek az államérdekek alá rendelése volt. Az 1930-as évek végi reformot végrehajtó japán bürokraták legtöbbje részletekbe menően ismerte Németországot, gyakorlatilag mindegyiküket befolyásolta a marxizmus, világnézetük erőteljes nacionalista alapokon állt, és beállítódásukban mindannyian technokratának minősültek. Gao értelmezésében ez az irányított állami gazdaság a hadviselési államot, a *warfare state*-et testesítette meg, amely a háborút követően megszületető japán jóléti állam, a *welfare state* elődjeként és intézkedéseit tekintve sokszor szinonimájaként szolgált.[46]

A szélsőjobboldalt modernizációs ideológiaként lefestő elméletek külön alcsoportját képezik a radikális politika felé forduló mérnökök tevékenységét középpontba állító feldolgozások. Az amerikai történész, Jeffrey Herf figyelmét az keltette fel, hogy a műszaki értelmiség egy jelentős része a nemzetiszocializmus képében egy retorikai szinten a felvilágosodás örökségét elvető politikai mozgalom felé fordult. A német mozgalom kifejezetten a mérnökökhöz szóló üzenetekkel és ezt közvetítő médiumokkal is rendelkezett. Herf értelmezésében ennek a két, látszólag ellentétes partnernek a találkozása egyfajta „reakciós modernizmust" képviselt. A nemzetiszocialista ideológia a kapitalista berendezkedést a mérnökök által képviselt szellemiség ellentéteként, a teremtő erőt és a kreativitást korlátok közé szorító rendszerként festette le. A német társadalom válságát ezek az ideológusok nem a technikai haladásból, hanem annak helytelen felhasználásából származtatták, amely probléma megoldásához, különösen a technika által dominált hadviselés korában, a mérnökök szakértelmére is szükség lesz. Herf szerint a nemzetiszocialista mérnökök egy technikai idealizmus megvalósítását várták az új berendezkedéstől, amely a rendiségből átörökölt német értékeket feleleventve teremtette volna meg az innováció feltételeit. Az utilitárius gondolkodás és a piaci szemléletmód a szemükben éppen az innováció akadályaként jelent meg.[47]

46 Uo. 60–66., 89–110. A neves szovjetológus, Stephen Kotkin a szovjet berendezkedést is egy háború-orientált, liberalizmusellenes modernitásvíziónak tekinti, és hangsúlyozza, hogy a japán militarizmus, a német nemzetiszocializmus vagy az olasz fasizmus is ennek különféle változatait képviselték. Kotkin, 2001. 113., 144., 147–149.

47 Herf, 1984. 1–17., 152–188.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 607 2022. 12. 01. 14:26:41

Hasonló dinamikát vél felfedezni Nimrod Amzalak is, aki az 1920–1930-as évek francia szélsőjobboldalát értelmezi egy technokrata értelmiségi elitnek a politikai és gazdasági liberalizmus elleni fellépéseként. Amzalak szerint a mérnöki vagy közgazdászi végzettséggel rendelkező fiatal radikálisok szakértelmükre hivatkozva szálltak szembe a francia establishmenttel. A Marcel Déat által kidolgozott *planizmus* a francia gazdaság vezetését kívánta egy új technokrata réteg kezébe adni. Kritikájuk szerint a francia gazdasági elit a vállalatok operatív igazgatását ellátó új menedzserréteggel szemben nem vesz részt a gazdaság napi szintű irányításában. A kritikusok szemében a háborús veterán mérnökök, többek között a harctéren megszerzett vezetői képességeik alapján, a szükséges reformok irányítására különösen alkalmas személyeknek minősültek.[48]

A portugál Tiago Saravia a korszak szélsőjobboldali agronómusainak a tevékenységében fedezett fel hasonló összefüggéseket. Értelmezése szerint a korszak számos, mezőgazdasági modernizációt megvalósító agrárszakembere kapcsolódott a szélsőjobboldali rendszerekhez, amelyek ezen a téren is a technikai innováció elkötelezett támogatói voltak. Saravia kiemeli, hogy az első világháború tapasztalata és a következő háborúra való felkészülés igénye a mezőgazdasági modernizáció hajtóerejeként is szolgált. Az élelmiszer-ellátásban elérendő önállóság, az ellenség gazdasági hadviselésétől védett autarkia kialakításának szándéka megágyazott az agrármérnökök által prezentált elképzelések, a modern agronómiai kutatások támogatásának.[49]

A generikus fasizmus elméletei

Az angolszász tudományosságban az 1970-es évek végétől kezdtek feltűnni a „fasizmus" generikus értelmezései. Ezek a fasizmus fogalmát kiterjesztően alkalmazó rendszerelméletek nemcsak az olasz és a német ideológiát sorolták egy csoportba, hanem más államok mozgalmait is a fasizmus néven meghatározott eszme variánsaiként kezelték. Az idesorolt elméletek a közös jellemzőkként azonosított tulajdonságokat keresték, ugyanakkor azok meghatározása korántsem bizonyult magától értetődőnek. Az 1960-as években a nemzetiszocializmust még egyedi jelenségnek tartó George L. Mosse a harmadik út gondolatában fedezte fel az összes európai mozgalmat összekötő közös elemet, értelmezése szerint ezek a mozgalmak egy új társadalmi rend megteremtésére törő jobboldali nacionalista forradalom reprezentánsai voltak. Mosse elválaszthatatlannak tartotta őket a modern tömegpolitika beköszöntétől, kialakulásukban nagy szerepet szánt a háborús élményt megtapasztalt veteránok tömegeinek. Meglátása szerint a katonák brutalizációja egy új politikai magatartást honosított meg, amely a politikában a háború folytatását látta. Mosse a fasizmusokat alapvetően kulturális mozgalmaknak tekintette, és a nacionalizmust tette meg az őket vezérlő eszmének. Hangsúlyozta, hogy az általuk képviselt nacio-

48 Amzalak, 2011.
49 Saravia, 2016.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 608 2022. 12. 01. 14:26:41

nalizmus tartalma különbözött a francia forradalom eredeti gondolatától, a forradalom örökségével a legtöbb mozgalom, különösen a német nemzetiszocialisták polemikus viszonyban álltak. Mosse a retorikai szinten képviselt ellenforradalmi hagyomány ellenére is a fasiszta politikai kultúra jakobinus jellegét hangsúlyozta, értelmezésében a korabeli szélsőjobboldal politikafelfogása visszavezethető volt Rousseau általános akaratról megfogalmazott nézeteire.[50]

Az amerikai hispanista, Stanley Payne rendszerelmélete az ellenségkép (Ernst Nolte nyomán a „fasiszta tagadás"), az ideológia és a célok, valamint a stílus és a szervezet hármas tagolásán alapult. Payne ezeket a mozgalmakat a tekintélyelvű jobboldaliság új variánsaiként kezelte, amelyeket a nacionalista pártállam, a karizmatikus vezető, egy szintetikus etnicista ideológia, a tekintélyelvű politikai gazdaság és a voluntarista aktivizmus jellemzett. Véleménye szerint a fasizmus egy igazi modern, szekuláris, prométheuszi eszmét képviselt, amely a felvilágosodásnak csupán a materialista-racionalista hagyományához viszonyult elutasítóan. Payne hangsúlyozta, hogy a „fasiszta" mozgalmaknak csak kis része jutott hatalomra, azok is csupán rövid időre, így egyikőjük sem volt képes saját programját teljes mértékben megvalósítani. Az általuk képviselt doktrína Payne meglátása szerint az elitizmus és a populizmus sajátos elegyével rendelkezett, jellemzően az erőszak és a fiatalság kultuszát hirdette. A fasiszta program többek között egy homályosan definiált, az államnak és a nemzet érdekeinek alárendelt gazdasági struktúra megvalósítását foglalta magában. Payne kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a kormányzati struktúrák, a rezsimtípusok alapján lehetséges lenne a közös jellemzők megtalálása, ő maga hét különféle, általa fasiszta hatás alatt állónak tartott rezsimtípust is azonosított. Maguknak a mozgalmaknak a megjelenését Payne olyan jelenségekhez kötötte, mint a kulturális krízis és értékválság, a társadalmi elégedetlenség és alulreprezentáltság, a fragmentált pártrendszer, a baloldalról fenyegető veszély, a gazdasági válság, illetve nemzetközi szinten a vélt vagy valós alacsony státusz és alulfejlettség. Payne-nel szemben Roger Eatwell „spektrális-szintetikus" modellje bizonyos intellektuális koncepciók közös voltát hangsúlyozta. Eatwell ilyennek látta a biológiai jellegű gondolkodást, a geopolitikai elképzeléseknek az európai civilizáció védelmére való visszavezetését, a nagyobb államok esetében a birodalomépítést, a gazdaságban a kapitalizmus és a kommunizmus közötti harmadik út keresését, valamint az erős vezető kultuszát.[51]

A brit Roger Griffin egyetlen minimálisan azonosítható közös pont köré építette szintézisét, meghatározása szerint ezek a mozgalmak a populista ultranacionalizmus palingenetikus (újjászületéssel kapcsolatos) formáját képviselték.[52] Mindegyikük hátterében megtalálható volt az az elképzelés, hogy a nemzeti közösségnek a hanyatlás hosszú periódusát követően főnixként kell újjászületnie ahhoz, hogy elkerülje a fenyegető pusztulás rémét. Az elképzelés mögött Griffin egy olyan alulról szerveződő mozgalmat vélt felfedezni, amely szándékában és retorikájában

50 Mosse, 1999. (1979.) ix–xviii., 1–44.; Mosse, 1986. 491–495.; Mosse, 1989; Mosse, 1990. 159–200.
51 Payne, 1980. 3–21., 191–212.; Payne, 1995. 3–19., 465–470., 487–495.; Eatwell,1992.
52 Griffin, 1993; Griffin, 2007; Griffin, 2008.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 609 2022. 12. 01. 14:26:41

„populista", hatalomra kerülve azonban mégis elitista jelleget ölt magára. Griffin ezt az „elitista populizmust" élesen megkülönböztette a többi 20. századi diktatúra felülről vezérelt, általa „pszeudopopulizmusnak" nevezett tömegmozgósítási és társadalommérnöki eljárásaitól. A brit történész ezen a ponton húzta meg a „fasizmus" és a jobboldal egyéb formái között a határvonalat. Értelmezése szerint az előbbi a társadalom teljes átszervezésével egy új nemzeti közösség megalkotására törekedett, éppen ezért bizonyos fokú konzervatívellenesség is jellemezte, emiatt Griffin a jobboldali besorolást sem tartotta egyértelműnek.[53]

Griffin egy új típusú társadalom kialakítására törekvő alternatív modernizmus képviselőit látta ezekben a rendszerekben. A teremtés *(poesis)* totalitásának világképükben elfoglalt központi szerepét hangsúlyozta, meglátása szerint a legidealistább aktivisták szemében ezek a mozgalmak az emberi kreativitást egy új típusú kultúra megteremtése érdekében szabadjára engedő, történelemformáló erőként jelentek meg.[54] Ellentmondásos jellegük abból származott, hogy gondolkodásukban egyszerre volt tetten érhető a technológia fétise, az új társadalom megteremtésére támasztott igény, valamint az európai gondolkodás modernizációkritikus hagyománya. A brit történész szerint a korabeli szélsőjobboldali teoretikusok egy totális anyagi és spirituális forradalmat hirdettek meg a modernitás korhadónak látott világa ellen. A fennálló renddel szembeni ellenszenvük metafizikai megfontolásokból táplálkozott, kritikájuk középpontjában az olyan értékek terjedése állt, mint a materializmus, az individualizmus és az egalitarizmus, valamint az ezek következményének tartott változások, a társadalmi hierarchiák felbomlása, a magasabb értékek lehanyatlása. Ez az ellenségkép állította egy oldalra őket a Julius Evolához hasonló, tradicionalista gondolkodókkal is.[55]

A fasizmusban Griffin – Ernst Noltéval ellentétben – nem a transzcendencia elutasítását látta, hanem egy, a modernitás krízisére adott transzcendentális politikai választ. Az ilyen válaszok iránti fogékonyságot a századelő fenomenológiai krízisében találta meg, az értékes világ mibenléte körüli konszenzus összeomlásában, egy olyan hiányban, amely hagyta űrt a hagyományos vallások már nem voltak képesek betölteni. Griffin a századforduló modernista irányzatait a nyugati világ felbomló egységes értékszerkezetének újrateremtését célzó megoldási kísérletekként fogta fel. Értelmezésében a nemzetiszocialista ideológiára megtermékenyítően ható völkisch nacionalizmus csupán csak egy volt a kiutat kereső intellektuális kezdeményezések közül.[56] A brit történész úgy látta, hogy a civilizációs újjászületés koncepciójának a közgondolkodásban való terjedése már a világháború előtt termékeny talajt biztosított az olyan interpretációk számára, amelyek a háborút a régi társadalmi rendet elsöprő tisztítótűzként fogták fel, az a korábbi intellektuális gyö-

53 Griffin, 1993.

54 Stanley Payne mutatott rá arra, hogy José Antonio Primo de Rivera, a spanyol Falange vezére számára saját politikai szerepvállalása egyfajta poétikai tevékenységnek is számított. Payne, 1962. 40–41., 49–50.

55 Griffin, 1993. 202–205.; Griffin, 2007. A széles körű nemzetközi ismertségre a második világháború után szert tevő Evola eszmei fejlődése a dadaizmustól vezetett el az 1930–1940-es években az olasz fasiszta rendszer támogatásáig. Evoláról és tágabb értelemben a tradicionalizmusról lásd: Sedgwick, 2004.

56 Griffin, 1993. 186–194.; Griffin, 2007. 43–153.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 610 2022. 12. 01. 14:26:41

kerek miatt válhatott a palingenetikus mítosz inkubátorává. A hasonló elképzelések népszerűségét nagyban elősegítette, hogy a pusztítás a nagy tömegek előtt is megkérdőjelezte a nyugati civilizáció haladásra alapozott öndefiníciós kísérleteit. A korábban csak az európai értelmiség egy része által megélt drasztikus negatív változás alapélménnyé vált. Griffin beállításában ez egy temporális krízis kialakulásával járt együtt. A korábban magától értetődőnek tartott jövőkép elvesztésével a háború előtti világ stabilitását felváltották az utópikus projektek, az újjászületési mozgalmak és az ideologikus alapon szerveződő közösségek.[57]

Griffin szerint az olasz fasizmus a hagyomány és a modernitás közötti új szintézis megteremtésére törekedett. Az olasz fasiszta államot irányító technokraták egy igazi antropológiai forradalmat kívántak végrehajtani, amelynek célja a közösségért tenni akaró, önfeláldozó „fasiszta embertípus" megteremtése volt. Ez a látomás volt az, amely egy oldalra állította őket a Harmadik Birodalom intellektuális elitjével, még ha az esztétikai modernizmust pártoló olasz és a hagyományosabb német áramlat között jelentős ízlésbeli különbségek maradtak is fenn. A német mozgalom képes volt arra, hogy szintetizálja az eugenikai szcientizmust, a modern Németország technokratikus vízióját és a völkisch ideológia ősi teuton kultúrát piedesztálra emelő, indusztrializáció- és technológiaellenes retorikáját. A Harmadik Birodalomban a technokraták szakértelmének állam általi felhasználása, a társadalom átalakítása, a kultúra koordinációjának megteremtése, az organikus nacionalizmussal és a faj mítoszából erőt merítő ideológiával együtt tette a náci Németországot a modernizmus képviselőjévé. Griffin értelmezésében az erőszakos társadalomátalakítási projektek, az élettér megteremtésére tett kísérlet és az ebből következő népirtás a modernizmus nemzetiszocialista verziójának integráns részét alkották. Noha Griffin maga úgy látta, hogy ez az általa lefektetett minimális értelmezés az angolszász tudományosságban az 1990-es években az új konszenzus rangjára emelkedett, a koncepciónak megvoltak a maga kritikusai. Ernst Nolte ellenérvei szerint a tézist elfogadva a kínai kulturális forradalmat és a maoizmust is lehetséges a fasizmus megnyilvánulásaként értelmezni. Griffin elszánt vitapartnere, Robert O. Paxton egyenesen az általa túlzottan statikusnak tartott „fasiszta minimum" fogalmának elvetését javasolta, helyette a helyi viszonyok jelentőségére, a mozgalmak dinamikus változására hívta fel a figyelmet.[58]

Politikai vallások

A totalitarizmustézist érő kritikák hatására volt visszavezethető a politikai vallás koncepciójának népszerűvé válása. Az idesorolható feldolgozások a modern ideologikus diktatúrák által követett mozgósítási eljárások, szimbolikus politika, valamint az ideológia által betöltött vezető szerep értelmezését a vallás analógiájának felhasz-

57 Griffin, 1993. 213–217.; Griffin, 2007. 153–171. A modern időfogalomnak a társadalmi-technológiai változás nyilvánvalóvá válásából való származtatásához lásd: Koselleck, 2003.

58 Griffin, 2006; Griffin, 2007. 164–188., 219–278., 310–335.; Griffin, 2008. 71–113.; Nolte, 2014; Paxton, 1998.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 611 2022. 12. 01. 14:26:41

nálásával kísérlik megvalósítani. A koncepciót leginkább a totalitarizmustézishez valamilyen módon kötődő történészek alkalmazzák, így ahhoz hasonlóan ezek a megközelítések is gyakran egyenlőségjelet tesznek a nemzetiszocializmus, az olasz fasizmus, valamint a sztálinizmus közé. A beállítást képviselő egyik jelentős történész, A. James Gregor érvei szerint a totalitáriusként leírt jelenségek mind értelmezhetőek a politikai vallások keretei között, bár hozzá kell tennünk, hogy a két fogalmat számos szerző párhuzamosan alkalmazza. Az utóbbi megközelítésre kiváló példát nyújt Michael Burleigh-nek a Harmadik Birodalomról írott monográfiája, amely a fasizmus fogalmát nem, a politikai vallás és a totalitarizmus kifejezést viszont előszeretettel használja.[59] A politikai vallás koncepciója eredetileg nem a totalitarizmuselméletből származott, annak megteremtője, Eric Voegelin a második világháborút megelőzően is a nácizmus vallásos aspektusaira hívta fel a figyelmet. Voegelin a német nemzetiszocializmus gondolatvilágának eszkatológiai irányultságát emelte ki. Értelmezésében a nemzetiszocialista eszmerendszer nemcsak egy „valláspótlék", hanem a keresztény hagyomány politikai-vallásos szimbolizmusának struktúráját (például hierarchia és rend, Isten–Sátán dichotómia, apokalipszis, univerzális egyház, hit, feltámadás) megtartó ideológia volt, amely ezeket a kereteket új, politikai tartalommal töltötte meg. Az 1960-as években az olasz Augusto del Noce is amellett érvelt, hogy a totalitarizmus szekuláris vallásként is értelmezhető, a katolikus szerző a valláspótlékszerepet kifejezetten a kereszténység visszaszorulásából eredeztette.[60]

A modernizált koncepció talán legjelentősebb képviselőjének Emilio Gentile tekinthető, aki Augusto del Nocéhoz hasonlóan az olasz fasizmust egyfajta szekuláris vallásként értelmezte. Gentile a „polgárvallás" kialakítására való igényt a hagyományos 19. századi liberális nacionalizmus nemzetépítő tevékenységére vezette vissza, véleménye szerint az olasz fasizmus ennek a hagyománynak a továbbvivője volt. Gentile gyakorlatilag a Mussolini-rezsim által folytatott szimbolikus politikát értelmezte a politikai vallás keretei között. A nemzet szentségét hirdető „lictorkultuszt", azaz a fasiszta államkultuszt egy koherens hitelvekkel rendelkező, ugyanakkor jellegét tekintve szekuláris tömegmozgalom gyümölcseként írta le, amelyet a vallásos jegyek jelenléte miatt tartott totalitárius jellegűnek. Az olasz történész rámutatott arra, hogy a fasiszta állam a hétköznapokat is igyekezett megtölteni a sok esetben a katolicizmust másoló polgárvallás rituáléival. Gentile szerint a mozgalom mártírjainak szentelt oltárok, a temetési szertartások, az iskolai zászlóünnep úrvacsoraszerű jellege, a hit fontosságának hangoztatása, a Mussolini-kultusz mind az állam és a politika szakralizációját szolgálták. Véleménye szerint a Mussolini-kultusz még a politikai elit tagjaira is hatást gyakorolt, és az olasz társadalom szélesebb tömegeit is elérte. Gentile maga úgy látta, hogy a szakrális indoktrináció fiatalok közötti eredményessége a rendelkezésre álló források alapján alátámasztható. Az olasz történész nézetei szerint ugyanakkor a patriotizmus monopolizálásával

59 Burleigh, 2000; Gregor, 2012.
60 Voegelin, 1999; De Felice, 1977. 58.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 612 2022. 12. 01. 14:26:41

a fasizmus hosszabb távon az olasz nacionalizmusnak a rezsim bukása után bekövetkező népszerűségvesztését készítette elő.[61]

A Gentilével hasonló nézeten lévő A. James Gregor az olasz fasizmust, a német nemzetiszocializmust és a leninizmust kezelte a politikai vallások paradigmatikus példájaként, amelyek közül véleménye szerint az olasz berendezkedés élt leginkább a vallásos mobilizáció eszközeivel. Gregor tézise nem a kultuszelemzésen, hanem jelentős részben Giovanni Gentile, a fasiszta főideológus nézeteinek bemutatásán alapult. A rezsim oktatási miniszteréként is működő Gentile a nemzeti érzést vallásos jellegűként írta le, amely szemében aktívan hozzájárult a nemzet egyesítéséhez. Az olasz filozófus koncepciója mögött egy, az állam internalizációjának szükségességét hangsúlyozó sajátos etatista filozófia állt. Az államot Gentile nem a társadalmi szerződés eredményének tekintette, hanem azt emelte ki, hogy az a nemzeti érzésben megnyilvánuló közös tudaton keresztül már eleve, immanens módon létezik. Az olasz filozófus a nemzet és az állam intenzív morális és spirituális uniójáról beszélt, amely az embereket képes lehet önfeláldozásra késztetni. Gentile ezt az általa Giuseppe Mazzininak, az olasz nacionalizmus egyik megteremtőjének tulajdonított víziót tekintette az új olasz állam, egy kollektivista, iparosító, szocialistaellenes és forradalmi állam alapjának. Gregor amellett érvel, hogy maga Mussolini is átvette Gentile elképzeléseinek jelentős részét, különösen annak az újraegyesített olasz nemzetről szóló Mazzini-olvasatát. Maga Gentile a fasiszta doktrínát az élet totális felfogásaként határozta meg, és gyakran hangoztatta, hogy a fasizmus több, mint politikai elvek rendszere, a fasizmus vallás.

Hozzá hasonlóan Sergio Panunzio, a mozgalom egy másik jelentős teoretikusa szintén egy egyházhoz hasonló spirituális egyesülésként írta le a fasiszta pártot. Gregor az államot kultikus tisztelettel körülvevő olasz fasizmussal szemben a nemzetiszocializmust a faji homogenitás megőrzésének kvázi gondviselés által elrendelt parancsként kezelése miatt sorolta a politikai vallások közé. Felhívta a figyelmet azonban arra is, hogy a főideológus, Alfred Rosenberg elméleteit kivéve nem zajlott tudatosan vallásos jellegű nemzetiszocialista identitásképzés. Rosenberg antiszemita elképzelése a régi germán pogány hitvilág felélesztését és a „zsidóság befolyásától" mentesített kereszténység újjáalkotását kívánta elérni, ami nézetei szerint a fajok közötti küzdelemben nyújthat majd az árjáknak segítséget. Az elképzelés hivatalos hasznosítására végül azonban nem került sor, mivel a keresztény felekezetek várható ellenállása miatt az praktikus szempontból használhatatlannak bizonyult, a pártvezetés emiatt attól elhatárolódott.[62]

61 Gentile, 1996. Az olasz fasizmus egyszerre politikai vallás, totalitarizmus és új modern szintézis jellegére lásd: Gentile, 2003. Arra, hogy a helyi pártvezetés miként használta fel az elesett fasiszta mártírok temetését a mozgalom népszerűsítésére, lásd: Corner, 1975. 117–118., 146.

62 Gregor, 2012. 142–169., 199–225.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 613 2022. 12. 01. 14:26:41

Szociológiai-strukturális megközelítések

Már a fasizmus olaszországi feltűnésekor megjelent az arra való igény, hogy az új mozgalom tagságát meghatározott osztályokhoz kössék. Az első értelmezők közé tartozó Luigi Salvatorelli kortárs olasz történész és újságíró a fasiszták támogatóit az elégedetlen középosztályban fedezte fel. Hasonló értelmezések a marxisták körében is megfigyelhetőek voltak, Karl Radek zsidó származású kommunista politikus az alsó középosztály szocializmusaként tekintett a fasizmusra, az olasz kommunista vezető, Palmiro Togliatti a „lumpenproletariátus", Otto Bauer osztrák marxista teoretikus pedig kifejezetten a fegyveres bandák szerepét hangsúlyozta. Az első tudományos szociológiai megközelítés az amerikai Seymour Lipset nevéhez fűződött, aki a szélsőjobboldal feltűnését Salvatorellihez hasonló módon a középosztály lázadásaként értelmezte. Lipset a nemzetiszocialisták megerősödésének hátterében a liberális szavazók átáramlását feltételezte, véleménye szerint a náci program a hagyományosan a liberális pártokra szavazó társadalmi csoportok körében bizonyulhatott vonzónak. Az amerikai szociológus elmélete szerint az ipari társadalom átalakulása a középosztály, kitüntetetten az alsó középosztály érdekeit sértette. Lipset és követői szemében a nagyvállalatok által képviselt konkurencia és az alkalmazottak proletarizálódása váltotta ki a szélsőjobboldal képében feltűnő ellenreakciót. Ez a lényegében Salvatorelliig visszavezethető elgondolás nemzetközi szinten is jelentős karriert futott be, Renzo De Felice még az 1980-as években is az olasz fasizmus középosztályi jellege mellett tört lándzsát.[63]

A nyugatnémet történetírás maga is rendelkezett egy, a fasizmusfogalmat kiterjesztő szociológiai irányzattal, amely a fasizmust az ipari társadalom átalakulásának periódusában megjelenő uralmi formaként fogta fel. A mozgalom kialakulását a társadalmi struktúrából magyarázó értelmezés szerint a polgári és a pluralista ipari társadalom közötti átmenet határán a kommunista hatalomátvételtől magukat fenyegetve érző hagyományos, „reziduális" elitek az ipari társadalom egyenlősítő tendenciái ellen fordultak.[64] A reziduális elitek, illetve a középosztály radikalizmusának tézise már megjelenésekor számos kritikát váltott ki, annak érvényességét az NSDAP tagságával foglalkozó későbbi feldolgozások pedig egyértelműen kétségbe vonták. Detlef Mühlberger mutatott rá arra, hogy a délnémet városokban az új párttagok között a munkásszármazásúak már a sörpuccs előtt is relatív többséget alkottak. Mühlberger felhívta a figyelmet arra is, hogy a középosztály fogalma interpretációfüggő, nincs általánosan elfogadott definíció a német *Mittelstand* összetételére, a párttagsággal foglalkozó első vizsgálatok a tézis bizonyításához a kézművesekhez hasonló csoportokat is idesoroltak. Lawrence D. Stokes a holsteini Eutin példáján mutatta be, hogy a párttagok között a kézművesek a kisváros lakosságához képest nemcsak felülreprezentáltak voltak, hanem számszerűleg is ők alkották a legnagyobb csoportot. Jürgen Falter a tagságban kifejezetten a fiatal, 30 év alatti munkások felülreprezentáltságát, illetve a fiatalok és a férfiak domináns szerepét hangsúlyozta. A párttagság valójában a teljes

63 Lipset, 1960. 137–176.; De Felice, 1980; Hamilton, 1982. 424–426.; Mann, 2004. 17–19.
64 Hildebrand, 1987. 141.; Tomka, 1999. 21–22.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 614 2022. 12. 01. 14:26:41

német társadalmat leképezte, a középosztály, illetve az elitcsoportok kifejezetten a vezetésben alkottak túlnyomó többséget.[65]

A választói csoportok vizsgálata szintén cáfolni látszik azt a beállítást, hogy tipikusan az alsó középosztály szavazott volna az NSDAP-re. A nagyvárosi szavazóbázisban Richard F. Hamilton például egyenesen felső- és felső középosztálybeli felülreprezentáltságot feltételezett. Jürgen Kocka hívta fel a figyelmet arra, hogy bár a német közgondolkodásban szokássá vált a nemzetiszocializmus előretörését a gazdasági válságnak tulajdonítani, számos súlyosabb válságot átélő nyugati társadalomban nem erősödtek meg hasonló mozgalmak. Hamilton szerint például a norvég alsó középosztály helyzete a németéhez hasonló volt, az mégis inkább a szocialisták irányába fordult. A munkanélküliség által leginkább érintett régiókban például a Német Kommunista Párt (KPD) nyert teret, az NSDAP a legnagyobb előretörést ezzel szemben ott érte el, ahol a munkanélküliség alacsony volt. A munkáskerületekben a párt népszerűsége 1928-tól kezdett el érezhetően nőni, az NSDAP a Német Szociáldemokrata Párttól (SPD) is nagy számban szerzett szavazókat. A kutatások leginkább a náci szavazók felekezeti meghatározottságára mutattak rá, a párt támogatói a protestánsok körében voltak felülreprezentáltak. Jürgen Falter ugyanakkor a katolikus állami alkalmazottakat is a tipikus NSDAP-szavazók közé sorolta, a protestáns területeken velük szemben a magángazdaságban részt vevők szerepét hangsúlyozta. Falter az 1928-as választást követően a választói magatartást kifejezetten a rendszerpártoktól (SPD, Német Demokrata Párt, DDP, Német Néppárt, DVP) a rendszerellenes pártok (NSDAP, KPD) felé áramlásként értelmezte, aminek köszönhetően az NSDAP támogatói a német társadalom teljes vertikumát lefedték.[66]

Juan J. Linz már az 1970-es évek közepén is azt hangsúlyozta, hogy ezek a tekintélyelvűen vezetett pártok rekrutációjukban paradox módon demokratikusan jártak el, öndefiníciójuk a teljes társadalom képviseletét vállalta magára. Linz feltűnésüket összekötötte a rendi társadalomból való átmenet gyorsaságával. Véleménye szerint ott, ahol ez a folyamat fokozatosan és lassan zajlott le, a parlamentarizmus képes volt az érdekképviseleti struktúrába szervesen beágyazódni, a gyorsan modernizálódó, centralizált országokban azonban nem tett szert hasonló népszerűségre. Linz rámutatott arra, hogy a modern társadalom problémáival szemben a politikai katolicizmus már a „fasizmus" feltűnését megelőzően vonzó alternatívát dolgozott ki. Ott, ahol a politikai kereszténység a társadalom jelentős szegmenseit, különösen a munkásmozgalommal ellenséges hagyományos preindusztriális csoportokat is elérte, a liberalizmussal és a marxizmussal ellenséges új vízió kevésbé nyert teret. A két világháború között leginkább a nyugati kereszténydemokrata és agrárpártok akadályozták az új jobboldali mozgalmak előretörését.[67]

Linz a szélsőjobboldalt egy olyan, a világháborút megtapasztalt nemzedék lázadásaként értelmezte, amelynek gondolkodását a harcokban szerzett élmények

65 Mühlberger, 2003. 44–56.; Stokes, 1978. 14–15.; Falter–Mühlberger, 1999. 58–60., 78–84.

66 Kocka, 1980. 3–4., 7.; Hamilton, 1982. 420–421., 427–428., 440.; Hagtvet, 1980. 80–81.; Falter–Zintl, 1988. 73., 83–85.; Mühlberger, 2003. 71–77. Az olasz szocialista szavazóknak a fasiszta befolyásra visszavezetett Nemzeti Blokk felé áramlását mutatta ki az 1921-es választásokon: Brustein, 1991.

67 Linz,1976. 3–33.; Linz, 1980.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 615 2022. 12. 01. 14:26:41

formálták. Ezeknek a mozgalmaknak a rekrutációs bázisa valójában a társadalom teljes vertikumára kiterjedt, azok a magasan képzett fiatalok politikai projektjei is voltak, vezetésükben például a műszaki értelmiség jelentős súllyal képviseltette magát. Linz úgy látta, hogy a tömegtársadalom válságát prognosztizáló hagyományos totalitarizmustézissel ellentétben a szélsőjobboldal nem az elszigetelt és elidegenedett egyének gyűjtőhelyeként funkcionált. A forradalmi jobboldal elkötelezett politikai aktivistákkal rendelkezett, akik a már fennálló komplex társadalmi hálózatokba – érdekvédelmi csoportok, szakszervezetek stb. – hatoltak be, és vették át fölöttük az irányítást. Ahol ilyen hálózatok nem léteztek, vagy az egyház befolyása alatt álltak, nehezen tudtak gyökeret ereszteni. Jellemző, hogy az olasz mozgalom először a félsziget legfejlettebb régióiban nyert teret.[68]

A Juan J. Linz óta eltelt időben az általa hangsúlyosan kezelt érdekképviseleti struktúrák kutatása az erős civil társadalom és a demokratizálódás szoros kapcsolatáról vallott közkeletű beállításokat is megkérdőjelezte.[69] William S. Allen a náci hatalomátvétel folyamatát az északnémet kisváros, Northeim példáján bemutató monográfiája az első feldolgozások között hívta fel a figyelmet erre az ellentmondásra. Allen kötete bemutatja, hogy a kisváros közélete szorosan kötődött a helyi társadalmi egyesületekhez. A nemzetiszocialisták eleinte néhány köztiszteletben álló polgár segítségével tudták megvetni a településen a lábukat, a választási sikernek pedig előfeltétele volt a helyi egyesületek támogatásának elnyerése. Maga a párt a tagtoborzás során is az egyesületi mintát alkalmazta, a karitatív és a szabadidős tevékenységek a szervezetépítés eszközeként szolgáltak.[70]

Rudy Koshar hasonló folyamatok működését mutatta be a hessei Marburg példáján. Koshar szerint a marburgi polgári egyesületek az érdekképviseleti tevékenység ellenére az apolitikusságot hirdették, a politikai konfliktusokat pedig az egyesületi életben kívánták szublimálni. Koshar tézise, hogy az NSDAP ezt a moralizáló politikaellenes attitűdöt csatornázta be azzal, hogy agitátorok a pártot az apolitikus és szocialistaellenes közösség bajnokaként állították be. A helyi vezetők az egyesületi élet kulcspozícióit igyekeztek elfoglalni, ezáltal saját oldalukra állítva ezeket a szervezeteket. A helyi pártszervek ezzel párhuzamosan, az egyesületek példájából tanulva, egyre több szabadidős, illetve szociabilitást elősegítő tevékenységet illesztettek be a programjaikba.[71] A francia Harmadik Köztársaság szélsőjobboldali mozgalmai szintén a ligáknak nevezett társadalmi egyesületekben gyökereztek, fő tevékenységük nem a választásokra, hanem a tüntetésekre, erődemonstrációkra, utcai verekedésekre összpontosult.[72]

Az egyesületeken keresztüli előretörést egyes megközelítések más szempontból is általános érvényű modellnek tekintik. Max Weber nyomán Bernt Hagtvet mutatott rá arra, hogy az egyesületi élet már az első világháború előtti Németországban is legalább annyira meghatározónak számított, mint az Egyesült Álla-

68 Linz, 1976. 33–86.
69 Armony, 2004. 5–6., 64–76.
70 Allen, 1984. 16–21., 32–34., 44., 58–62., 76–77., 164–165.
71 Koshar, 1986. 156–166., 200–206., 270–271.
72 Berman, 2019. 176–177.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 616 2022. 12. 01. 14:26:41

mokban. A középosztályban a szerveződésre való hajlandóság nagyon magas volt, a német „fehérgallérosok" uniói mélyen beágyazódtak az érdekképviseleti struktúrába, emellett tagságuk a hagyományos szakszervezeteknél is nagyobb arányban fedte le az általuk képviselt csoportokat. A munkásosztály és a „kispolgárság" közötti különbséget a weimari időszakban egyre kevésbé a jövedelem, sokkal inkább az életstílus határozta meg, amit ezek a szervezetek emiatt harciasan védelmeztek. Nem mondhatjuk tehát, hogy a civil társadalomnak a tömegtársadalom tézise által feltételezett leépülése ágyazott volna meg a nácik sikerének. Hagtvet szerint a weimari időszakban a társadalmi kötelékek nem lazultak meg, a különféle egyesületeken keresztül a lakosság egymással szemben álló kohezív társadalmi blokkokat alkotott, amelyek erőteljes interakcióban álltak a politikai rendszerrel. A nemzetiszocialisták hatékony mozgósítása éppen ezeken a közvetítő struktúrákon, a magas participációval rendelkező egyesületeken nyugodott. Az NSDAP sikerét Hagtvet annak tulajdonította, hogy az, a számos egymással rivalizáló csoport között, képes volt integrációs párttá alakulni.[73]

Hagtvet és Koshar nézeteihez hasonló tézist állított fel az olasz fasizmus eredetéről a neogramsciánus Dylan Riley is. Riley elmélete szerint a civil társadalom fejlődése egyes országokban megelőzhette az erős politikai szervezetek (szóhasználata szerint a hegemón politika) kifejlődését. A társadalmi egyesületek megerősödése az inkluzív politikai intézmények hiányában, ahová a demokratikus követelések becsatornázódhattak volna, a politikának mint olyannak a technokratikus elutasításához vezethetett. Az antidemokratizmust hangsúlyozó Hagtvettel ellentétben Riley az olasz fasizmust egy tekintélyelvű demokráciaként fogja fel, amely legitimációját az állam és a nemzet képviseletére alapozta. A demokrácia kifejezést Riley politikai formulaként, nem pedig rezsimtípusként használja, utóbbiakat a szemében az olyan fogalmak képviselik, mint a liberalizmus vagy a tekintélyelvűség. Meglátása szerint az olasz fasiszták a liberalizmust antidemokratikus volta miatt utasították el, ezzel a beállítással, ismerve a Giolitti-éra politikai gyakorlatát, maga Riley is egyetért. A fasizmus Riley szerint először azért Olaszország fejlett régióiban jelent meg, mert a mozgalom hátterét alkotó autonóm érdekképviseleti szervek és egyesületek itt voltak leginkább beágyazódva. Riley a pártállam kialakítását is a helyi autonóm fasiszta csoportok általi nyomásgyakorlásra vezeti vissza, eredetileg az nem állt Mussolini szándékában. Értelmezése szerint az olasz fasiszták az államot és az intézményeket a szakértelemre és a politikamentes foglalkozási csoportokra kívánták építeni, ezzel pedig a választási demokrácia alternatíváját megteremteni. Riley meghatározása szerint a politikát elutasító nemzeti szindikalizmus a civil társadalom ideológiájaként funkcionált, amelynek leírását így nem is tartja megvalósíthatónak a jobb- vagy a baloldal fogalmával.[74]

73 Hagtvet, 1980. 79., 86–88., 92–95., 102.

74 Riley, 2010. 2–6., 53–55., 66–71., 201–205. A magyar szakirodalomban a szabadfoglalkozások egyesületeinek szerepét hangsúlyozza Kovács M. Mária eredetileg angol nyelven megjelent monográfiája. A szerző véleménye szerint ezeknek a szakmai egyesületeknek a célját kifejezetten a zsidó vallású kollégák konkurenciájának megszüntetése alkotta. Kovács, 1994; magyarul Kovács, 2001.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 617 2022. 12. 01. 14:26:41

A brit szociológus, a társadalmi hatalom forrásairól alkotott elméletéről[75] ismert Michael Mann a 2000-es évek elején tett kísérletet egy makroszociológiai értelmezésre. Mann az általa fasizmusnak nevezett jelenségre a környezetvédelem mellett az egyetlen világtörténelmi jelentőségű 20. századi ideológiaként tekint. A brit szociológus a legtöbb nyugati szerzőtől eltérően kitüntetett szerepet tulajdonít az etnikai konfliktusok szerepének. Mann a fasizmust a nemzetállami gondolatnak a századfordulótól megfigyelhető eszkalációjaként fogja fel, amelynek első két elemét az állam szerepének jelentős kiterjedésében, illetve a nemzet integrális koncepciójának feltűnésében fedezi fel. Ez utóbbi felfogás Mann értelmezésében a közös leszármazás alapján felfogott *etnosz* és a nép politikai kivetülését jelképező *démosz* azonosításával az etnikai tisztogatás intellektuális előfeltételeit teremtette meg. Mann a fasizmus megszületését az eszkaláció csúcspontjához köti. Ehhez a kombinációhoz egy jellegzetesen alulról szerveződő, radikális paramilitáris mozgalom kapcsolódott. Definíciója szerint a fasizmus egy transzcendens és tisztogató nemzetállamiság, amely céljait a paramilitarizmus segítségével kívánja elérni. Mann határozottan tagadja, hogy ezek a mozgalmak egy osztályalapú megközelítés segítségével leírhatóak lennének, azok ideológiájukban is kifejezetten az osztálynélküliséget képviselték. Ugyanakkor ezzel együtt is úgy véli, hogy lehetséges olyan társadalmi struktúrák felrajzolása, melyek a szélsőjobboldal előretörését segítették elő. Mann elmélete szerint a korszakban létezett egy körülhatárolható „nemzetállamszerető" választói csoport, amely e mozgalmak társadalmi bázisaként szolgált. Mann közéjük sorolta az etnikai konfliktusok által elüldözött menekülteket, a fenyegetett határvidékek lakosságát, az állami alkalmazottakat, a fiatal férfiakat, illetve azokat, akik a hagyományos elitek és a munkásmozgalom között zajló osztályharcot meg kívánták haladni. A nem osztályalapú bázis eredményeként ezek a mozgalmak minden társadalmi osztályban és a gazdaság minden szektorában rendelkeztek támogatókkal.[76]

Mann úgy látja, hogy a szélsőjobboldal ott erősödött meg, ahol a társadalmi hatalom általa meghatározónak tartott négy forrása, a politikai, a gazdasági, a katonai és az ideológiai egyaránt válságba jutott. Ő maga Juan J. Linzhez hasonlóan amellett érvel, hogy azokban a korai fejlődést elérő államokban, amelyekben a 19. századi liberalizmus érdekérvényesítő mechanizmusai intézményesülni tudtak, a szélsőséges mozgalmak nem kaptak szárnyra. Mann leginkább Északnyugat-Európával azonosítja a hasonló fejlődési ívet befutó államokat, amellyel szemben Európa többi részén a hagyományos konzervatív elitek a „duális állam" kialakításával a parlament működése mellett is megőrizték a végrehajtó hatalom feletti befolyásukat. Mann szerint a késői fejlődést követő és végül társadalmi krízisbe jutó államok megkísérelték saját berendezkedésük demokratizálását, a szocialista forradalomtól való félelem azonban egy tekintélyelvű hullámot indított el, melynek a fasizmus csak egy lehetséges megjelenési formája volt. Mann a fejletlenebb, illetve gazdasági válságot átélő államokat tekinti a hasonló mozgalmak táptalajának.

75 Mann, 1986; Mann, 1993; Mann, 2012.
76 Mann, 2004. 1–30., 353–360.; Mann, 2005. 3–4.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 618 2022. 12. 01. 14:26:41

Úgy látja, hogy a háború „demokratizálódása" és a paramilitáris értékszerkezet terjedése a katonai hatalmi szféra válságához vezetett, ami leginkább az egész nemzet mozgósítását célzó koncepciók elterjedésében volt tetten érhető. Az ideológiai szféra válságát jelezte az új szociológiai irányzatok feltűnése, amelyek a pozitivizmus és az utilitarizmus, illetve a marxi osztálykoncepció felől az idealizmus és a vitalizmus, a nemzetállami gondolat és a szociáldarwinizmus felé mozdították el a kontinentális Európa gondolkodását. A mediterrán országokban – ahol a nemzet helyett az államberendezkedés volt kérdéses – az etatizmus egy formája jelent meg, a német kulturális szférához tartozó államokban viszont a völkisch gondolkodás nyert teret. Mann a négy válságelemre adott válaszokat tekinti a fasizmus alkotóelemeinek, amelyek az általa leírt transzcendens tisztogató ideológia magját alkották. A brit szociológus konklúziója szerint ez a 20. századi ideológia lényegében áthidalta a modernitás ideológiai szkizmáját, amely a felvilágosodás racionalizmusa, a társadalomtervezés és az állampolgárság kiterjesztése, valamint a romantikának az érzelmekre, a tudattalanra és a tömegek megszervezésére irányuló hagyománya között feszült.[77]

A szélsőjobboldaliság határai

A szélsőjobboldal, fasizmus, nemzetiszocializmus terminológia használata a korabeli antiliberális és szocialistaellenes mozgalmak és kormányzatok változatossága miatt visszatérő definíciós nehézségbe ütközik. Számos államban olyan monarchikus vagy katonai rezsimek gyakorolták a hatalmat, amelyek 1917 után határozott antikommunista és szovjetellenes beállítódást vettek fel. A korabeli marxista szerzők számára a hasonló rendszerek szinte kínálták magukat arra, hogy a fasiszta jelzővel illessék őket, ám a hasonló beállítás iránti igény a liberális kommentátorok között is megjelent. Ezek a nyugati tudományosságban általában tekintélyelvű konzervatívként leírt berendezkedések valójában ambivalens viszonyt ápoltak az új jobboldali mozgalmakkal, együttműködhettek velük, elemeket kölcsönözhettek tőlük, de akár el is nyomhatták őket.

A téma kutatását meghatározza, hogy a nyugati szerzők az angolszász vagy a skandináv országokban már ekkor is dominánsnak számító modern képviseleti demokráciák nézőpontjából szemlélik ezt a problémakört. A korszak Európájában és Latin-Amerikájában ezzel szemben az ancien régime politikai és társadalmi öröksége még mindig érzékelhető volt. Az általános választójog az országoknak csak egy kis csoportjára terjedt ki, a parlamentáris rendszerek a participáció szempontjából egymástól is eltérő modelleket képviseltek. Bár 1920-ban az akkor létező 28 európai állam közül 26-ban biztosított volt az országgyűlési választás lehetősége, 1938-ra ezek közül 13 elvetette a választási szisztémát és nyílt diktatúrává vált. A weimari demokrácia bukása csupán Németország fejlettsége és a nemzetiszocialista mozgalom radikalizmusa miatt volt kivételesnek tekinthető. Az angolszász

77 Mann, 2004. 22., 31–91., 353–365.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 619 2022. 12. 01. 14:26:41

szakirodalom a parlamentarizmusnak ezt a visszaszorulását a tekintélyelvűség előretöréseként értelmezi, például ezen az alapon Nancy Bermeo amerikai politológus a korabeli parlamentáris rendszerekre a demokrácia fogalmát a participációtól függetlenül is kiterjeszti.

A nyugati szerzők a demokrácia mellett gyakran a liberalizmusra tekintenek a tekintélyelvűség másik ellenpontjaként. Az ilyen típusú beállítás egy példája, ahogy a brit Richard J. Evans – a német különút tézisét még a 2000-es években is elevenen tartva – az 1848-as liberális forradalom kudarcára és a bismarcki berendezkedés ebből fakadóan korlátozottan alkotmányos voltára vezeti vissza a német társadalom nemzetiszocializmus iránti fogékonyságát. A hasonló manicheus beállítás természetesen nem korlátozódik az angolszász kultúrkörre, a 20. századi politikatörténet francia doyenje, Serge Berstein a korszak liberális demokráciái mellett gyakorlatilag csak a tekintélyelvű rendszerek létezését ismeri el, idesorolva olyan változatos berendezkedésekkel rendelkező államokat, mint Németország, a Szovjetunió, Argentína vagy Haiti.[78]

Jóllehet a tekintélyelvűséget ezek az értelmezések a demokráciával szemben definiálják, a téma kutatását megalapozó Juan J. Linz ezt a fogalmat eredetileg az egykor népszerű kategóriának számító totalitarizmustól is el kívánta különíteni. Linz besorolása ugyanakkor az új politikai mozgalomként feltűnő szélsőjobboldalt az általa a hagyományos elitek uralmaként jellemzett tekintélyelvű berendezkedésekkel is kapcsolatba hozta. A fasizmus kifejezést egyébként általánosítva használó spanyol szociológus a német diktatúrát például totalitáriusként fogta fel, olasz párjának besorolása azonban számára sem volt problémamentes. Mivel Linz szemében a tekintélyelvű rendszerek a mindenkori elmaradottságot képviselték, a fejletlen Olaszországban hatalomra jutó fasizmus totalitáriusként azonosítása tipológiai problémákat vetett fel.

A nehézségeket felismerve Linz az eltérő berendezkedéseket a participáció, az átideologizáltság és a politikai pluralizmus által meghatározott háromdimenziós spektrum részeként osztályozta. Az így kialakított tipológia az olasz fasizmust a tekintélyelvűként kezelt pretotalitárius, illetve a többi tekintélyelvű berendezkedéshez még közelebb álló mozgósítási tekintélyelvű rezsimeknek feleltette meg. Az 1970-es évek végén már ez utóbbi kifejezést használta az olasz fasizmus leírására Domenico Fisichella is. Ez a spektrum alapú megközelítés nem húzott éles határvonalat, helyt adott az átmeneti típusok lehetőségének is. Ennek egy példája, hogy Linz megkülönböztetett egy jellemzően Portugáliával azonosított organikus etatista berendezkedést, amely a katolikus korporációs doktrínát kísérelte meg az olasz fasizmustól kölcsönzött elemekkel vegyíteni, ám a populista-nacionalista koncepciók hiánya miatt attól mégis elkülöníthető maradt.[79]

78 Bermeo, 2003. 21–63.; Evans, 2003. 2–21.; Griffin, 2006. 8–9. A választásokra lásd: Rokkan, 1970. 79–96.; Berstein, 2013.

79 Linz, 2000. 123., 159–254. Linz A. James Gregorhoz hasonlóan kapcsolatot vélt felfedezni a gyarmatok függetlenné válása után kialakuló diktatúrák olyan típusaival, mint Kwame Nkrumah ghánai elnök, általa függetlenség utáni mozgósítási rendszerként kezelt, berendezkedése. Fisichella, 1978. 225.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 620 2022. 12. 01. 14:26:41

A Linz óta eltelt időszak összehasonlító vizsgálatai arra mutatnak rá, hogy az első világháború körül feltűnő új jobboldal és a hagyományos elitek érdekeinek képviseletével azonosítható konzervatívok kapcsolata teljesen eltérő modellek szerint alakulhatott. Maga a konzervatív jelző is definíciós problémákat vet fel, a nyugati államokban tekintélyelvű párjaik mellett léteztek alkotmányvédő konzervatívok, sőt, mint arra Dan Riley az olasz Giolitti-érával kapcsolatban rámutat, tekintélyelvű liberálisok is. Olaszországban a konzervatívokkal való hatalommegosztást a kutatók egy része a fasiszta rezsim teljes életciklusára jellemzőnek tartja, francia párjaik ezzel szemben szembefordultak hazájuk radikálisabb mozgalmaival, a spanyolok és az olaszok pedig hajlandóak voltak elhagyni a diktatórikus hatalomgyakorlást, amikor az már nem járt számukra előnyökkel. A német konzervatívok viszont az első világháborút követően maguk is radikalizálódtak, a nemzetiszocializmust számos történész egyszerűen az általuk is osztott radikális nacionalista ideológia legszélsőségesebb megnyilvánulási formájaként kezeli. Johannes Rogalla von Bieberstein mutatott rá arra, hogy az őskonzervatívok által megteremtett eredeti ellenforradalmi hagyomány szabadkőműves-ellenessége a századelő Európájában számos jobboldali csoportosulást áthatott, legyenek azok radikális katolikus gondolkodók vagy német protestáns konzervatívok. A német történész az általuk a szabadkőműveseknek tulajdonított, a társadalmi rend felbomlasztását célzó összeesküvést vizionáló tézist tekintette a később megszülető szélsőjobboldal egyik fontos intellektuális és érzelmi előzményének.[80]

A konzervatívokkal fennálló kapcsolat ellentmondásossága visszavezethető arra, hogy az 1980-as évek óta az angolszász irodalom a „fasizmus" néven emlegetett mozgalmak forradalmi, populista és radikális jellegét helyezte előtérbe. Ezek a fasizmusoknak tulajdonított jellemzők alapjában véve mind konzervatívellenesnek tekinthetők. Erre a beállítódásra az 1960-as években már Ernst Nolte is felhívta a figyelmet, később pedig még az ellenfelvilágosodás-tézis egyik legjelentősebb képviselőjének tekinthető Zeev Sternhell is amellett érvelt, hogy a fasiszta értelmiség tisztában volt az őket a konzervatívoktól elválasztó határvonallal. Mivel az 1920–1930-as években feltűnő diktatúrák többnyire Európa perifériáján vagy félperifériáján helyezkedtek el, a tekintélyelvű konzervatív jelző a Linz nyomdokain haladó angolszász szerzők feldolgozásaiban nemegyszer az elmaradottságot jelképezi. Az amerikai Paul Gottfried szemében, aki a fasizmusnak a latin kultúrkörhöz tartozása mellett érvel, a latinitás például önmagában is szinte az elmaradottság szinonimájaként funkcionál. Mint láttuk, a developmentalizmus szerepét hangsúlyozó elméletek éppen ebben a problémakörben, azaz az elmaradott államok modernizációjában fedezték fel a szélsőjobboldaliság hátterét.

Az elmaradott, tekintélyelvű konzervatívok versus forradalmi, modernizáló szélsőjobboldaliak szembeállítás azonban sok tekintetben nem felel meg a történelmi realitásoknak. Maga Juan J. Linz is úgy látta, hogy a tekintélyelvű rendszerek egy része saját államának modernizációjára törekedett. Ez a közös elem egy újabb

80 Eatwell, 2014. 77.; Blinkhorn, 1990; Rogalla von Bieberstein, 1992. 123–153. Mark Pittaway például Bethlen István rendszerére tekint a tekintélyelvű liberalizmus példájaként. Pinto, 2012. 74.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 621 2022. 12. 01. 14:26:41

kapcsolódási pontot jelentett az új, forradalmi jobboldal irányába. Roger Griffin is amellett érvelt, hogy a két világháború között a diktatórikus jobboldali rezsimek közötti határvonal a kölcsönzéseknek köszönhetően egyre inkább elmosódottá vált, mely folyamat nem egy esetben a konzervatív jelző érvényességét illetően is kétségekre adhat okot. A fasizmussal, illetve a nemzetiszocializmussal való összehasonlítás egy másik problematikus eleme, hogy a politikai katolicizmushoz hasonló jobboldali reformmozgalmak gyökerei nem egy esetben a nagy háború előttre nyúltak vissza. Nem mondhatjuk, hogy az összes antidemokratikus vagy antiliberális jobboldali reformkísérlet az olasz vagy a német mintaadás eredményeként született volna meg, vagy hogy szükségszerűen a legszélsőségesebb mozgalmak megteremtésébe torkollott volna.[81]

Stanley G. Payne mutat rá arra, hogy Portugáliában vagy Spanyolországban a nemzet renovációját végrehajtó diktatúra iránti igény az értelmiség bizonyos csoportjaiban már jóval az első világháború előtt megjelent. A kezdetben a liberálisok által is támogatott spanyol Primo de Rivera tábornok rendszere sokat kölcsönzött az olasz fasizmustól, ugyanakkor állandóan hangsúlyozta önmaga autentikus, az olasz rezsimtől eltérő voltát. A gyakran konzervatívként azonosított Primo de Rivera-diktatúra egyáltalán nem fagyasztotta be Spanyolország modernizációját, a társadalom átalakulása az 1920-as években is folytatódott, amit a kormányzat a törvényalkotáson keresztül is igyekezett támogatni. A spanyol diktatúra apologétái az 1920-as évek végén az olasz és a portugál példa mellett már a kelet-európai rendszerekről is elismerően nyilatkoztak, azonban a fasizmus olyan aspektusai, mint az egyházellenesség, a túlzott hatalomkoncentráció vagy a fasiszta polgárvallás még az olaszokkal szimpatizáló ideológusok kritikáját is kiváltották. Az Ibériai-félszigetet kétségtelenül behatóan ismerő Payne az ellentmondások feloldása céljából a korabeli antidemokratikus jobboldali mozgalmak három típusát különítette el. A fasizmusoktól határozottan megkülönböztette a radikális jobboldalt, amely sok tekintetben nem volt kevésbé erőszakos, ugyanakkor véleménye szerint nem osztotta a vitalista és a szekuláris ideológiát. Meglátása szerint a két irányzatot gyakran összekeverik, azonban a radikális jobboldal a maga vallásosságával, valamint azzal, hogy a társadalmi status quo befagyasztására törekedett, a harmadik csoportra, a tekintélyelvű, konzervatív jobboldalra hasonlított.[82]

Payne szigorú határvonalakat húzó tipológiája mindamellett azzal, hogy összekapcsolta a társadalmi status quo fenntartását és a vallásosságot, a két világháború között népszerű korporációs tanok ismeretében jelentős kétségeket vethet fel. Payne például a korporatív alapon álló, a német társadalom átalakítását kívánó Stahlhelmet is a radikális jobboldal részeként kezeli. A portugál António Costa Pinto ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy az eredetileg a katolikus társadalmi

81 Griffin, 2006. 7–9.; Kallis, 2014. 13.; Nolte, 1968. 385. Idézi: Payne, 1980. 5.; Gottfried, 2016; Linz, 2000. 186–189.; Sternhell, 1976. 359.

82 Payne, 1995. 11–19., 487–490.; Payne, 1999. 16–41. Hasonló beállítás a magyar történetírásban is megfigyelhető, például Gyurgyák János szerint a fajvédelemnek mindig maradt egyfajta középosztályi íze, a munkásosztályt megszólító szélsőjobboldali politikai nyelvet az 1930-as évek új, nyilas-nemzetiszocialista mozgalmai teremtették meg. Gyurgyák, 2012. 215.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 622 2022. 12. 01. 14:26:41

tanításból származó korporatív elképzelések a két világháború közötti jobboldalt annak radikalizmusától függetlenül áthatották. Ezek a kísérletek egymástól lényegesen eltérő utat járhattak be, a parlamentet felváltani kívánó politikai korporatizmus mellett léteztek az érdekképviselet reformját célul tűző társadalmi korporatista elképzelések is, amelyek közül egyik sem a status quo fenntartására törekedett. Újabban az amerikai Paul Gottfried érvel úgy, hogy a spanyol vagy a francia szélsőjobboldaliak által tanúsított prokatolikus alapállás visszavezethető volt a közös ellenséggel, a fennálló kapitalista berendezkedéssel szembeni ellenszenvre. A katolikus társadalmi tanítást imitáló elképzelések valójában távol álltak a társadalom korabeli állapotától és még távolabb az idealizált prekapitalista viszonyoktól. Gottfried értelmezésében ezek a politikusok a középkormítosz felhasználásával egy archaikusnak tűnő, ugyanakkor a valóságban általuk konstruált hierarchia megvalósítását ajánlották a korabeli társadalmi berendezkedés alternatívájaként.[83]

A 2000-es évektől feltűnő új értelmezések egyre inkább szakítanak azzal a beállítással, amely egyrészt éles határvonalat kíván húzni a különféle jobboldali mozgalmak között, másrészt azonban a „fasizmus" rubrikába besorolt radikálisokat egy jól körülhatárolható, zárt ideológia részeként kezeli. A kérdéskörrel foglalkozó történészek között a társadalomtudományos elméletekkel szemben szkeptikus empirizmust talán a legkonzekvensebben képviselő Robert O. Paxton például a korabeli szélsőjobboldalt olyan diffúz jelenségként fogja fel, amely egy meghatározott ideológia helyett a közösség legautentikusabbként kezelt identitáselemeiből merítette legitimációját. Véleménye szerint a „fasiszta" értelmiség nézetei csak távolról voltak rokoníthatóak a hatalomban eltöltött időszak gyakorlatával. Ezeknek a mozgalmaknak nem volt szoros értelemben vett ideológiája, gondolkodásukat sokkal inkább az áldozattudathoz, a dekadenciától való félelemhez vagy a csoport elsőségéhez hasonló érzések határozták meg. Paxton dinamikus értelmezése fejlődésüket öt szakaszra bontja (1. megszületés, 2. gyökeret eresztés a pártrendszerben, 3. a hatalom megszerzése, 4. hatalomgyakorlás, 5. radikalizáció vagy szétbomlás), amelyeket nem mindegyikük tudott végigjárni. Értelmezése szerint mindegyik szakasz sajátos jellemzőkkel bírt. Ezekhez a történeti kutatásnak is eltérő módszerekkel kell viszonyulnia, az eszmetörténeti megközelítést például csak az első, mozgalmi szakaszban javasolja. Paxton ezt alátámasztandó, Martin Broszat polikrácia-elméletét is kiterjesztette az olasz fasizmusra, a hatalommegosztás hangsúlyozásával az amerikai szerző azonban már nem a totalitarizmuselméletet, hanem a Roger Griffin kulturális-eszmetörténeti megközelítéséhez hasonló elképzeléseket kívánta cáfolni. Az eszmetörténettel szembeni averzióra vezethető vissza annak hangsúlyozása is, hogy a szélsőjobboldali politikusok által hangoztatott kapitalizmusellenes szólamok többnyire csak szólamok maradtak.[84]

Roger Eatwell szintén amellett érvel, hogy ez a szinkretikus ideológia nem egy monolit tömböt, sokkal inkább egy gondolati mátrixot képezett, amely a kontextus függvényében, az aktuális helyzetre reagálva állandóan új elemeket épített

83 Pinto, 2014. 89–94.; Gottfried, 2016. 94., 105–113., 133., 140–141.
84 Paxton, 1998; Paxton, 2005. 15–23., 122–128., 145., 218–220.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 623 2022. 12. 01. 14:26:41

be saját rendszerébe. Eatwell szerint a diskurzusra és a szimbólumokra fókuszáló megközelítések elhanyagolják a keresleti oldalt, azokat a mentalitásokat és értékeket, amelyek fogékonnyá tettek az üzenet befogadására. A hallgatóság nem kritikátlanul viszonyult a szélsőjobboldalhoz, hanem a meglévő normákon és attitűdökön keresztül értelmezte azt. Eatwell egy komplexitásalapú rendszerelméleti megközelítést javasol, amely nem a rendszer egyes alkotóelemeit, hanem a közöttük fennálló kapcsolatokat vizsgálja. A korabeli szélsőjobboldal véleménye szerint nyitott rendszert képezett, ami a nemzeti és nemzetközi megközelítéseket egyaránt szükségessé teszi. Felhívja a figyelmet arra, hogy a modern tömegkommunikációnak köszönhetően a politikai aktorok a korábbi korszakokkal összevetve többet tudtak egymásról, könnyebben befolyásolták egymást. Az ideológiai diffúzió nem csak egy zárt körön belül ment végbe, eszmei rokonaik mellett ezek a mozgalmak a szovjet vagy az amerikai berendezkedés új, a korábbi gyakorlatoktól eltérő elemeire is reflektáltak.[85]

Az Eatwell által javasolthoz hasonló megközelítésre nyújthat példát az argentin Federico Finchelstein munkássága, aki a brit történészhez hasonlóan egy mátrixszerű megközelítést tart célravezetőnek. Az argentin szélsőjobboldal olasz kapcsolatait kutató Finchelstein az eltérő regionális variánsokat egy globális ideológia reprezentánsaiként fogja fel, amelyek egymástól meghatározott gondolkodási sémákat vettek át. Az általa vizsgált argentin „fasiszták" nemcsak az olasz, hanem a francia, a spanyol vagy a német mozgalmakra is példaként tekintettek, miközben eszmerendszerükbe szelektíven illesztették be a tőlük átvett elemeket. Az ideológiatranszfer a félreértésektől, a saját vágyak és elképzelések másik félbe vetítésétől sem volt mentes, az egymással való azonosulás nélkül azonban az átvétel korlátokba ütközött volna. Finchelstein szerint a helyi tradíciókat is magába olvasztó argentin *nacionalismo* egyszerre volt az olasz fasizmus deklarált latin-amerikai változata és egy részleteiben egyedi ideológia, amelynek bizonyos elemei később új otthonra találtak a peronizmus jobbszárnyán. Bai Gao 2000-es évek elején írt, a japán fejlesztő állam eredetével foglalkozó monográfiája szintén beilleszthető a mintaadás és az ideológiai diffúzió kérdéskörét vizsgáló új megközelítések sorába, de a portugál Tiago Saravia 2016-ban megjelent, a portugál, olasz és német szélsőjobboldali agronómusokat vizsgáló munkája is foglalkozik a kölcsönzések kérdésével. Utóbbi két monográfia erénye, hogy a szűken vett eszmetörténeti megközelítésen túl vizsgálják az ideológiák valódi társadalmi és gazdasági hatásait is.[86]

A brit Aristotle Kallis az elmúlt években a közös ellenségkép és a mintaadás jelentőségére, valamint az ebből eredő politikai hibridek jelenlétére hívta fel a figyelmet. Kallis arra mutatott rá, hogy az 1920–1930-as évektől számos olyan be-

85 Eatwell, 2003. 14–25.; Eatwell, 2014. 68–72. A nemzetiszocialistáknak a szovjet és az amerikai rendszerre való pozitív reagálására egy példa, hogy számosan közülük a szovjet tervgazdaságot és az amerikai fordizmus „produkcionizmusát" megfeleltették egymásnak. A németek szemében az Egyesült Államok de facto faji elkülönülése is üdvözlendő tulajdonságnak számított. Kotkin, 2001. 139.

86 Finchelstein, 2010. Finchelstein nem titkoltan politikai alapállással fordul az olasz fasizmus diffúziójának kérdésköre felé. Az argentin katonai diktatúrával kapcsolatos emlékezetpolitikát és a peronizmust bíráló Finchelstein számára kétségtelenül előnyös, ha politikai ellenfeleinek „fasiszta múltjára" is rámutathat. Erre lásd: Finchelstein, 2014; Finchelstein, 2019; Gao, 2002; Saravia, 2016.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 624 2022. 12. 01. 14:26:41

rendezkedés vett át elemeket az olasz vagy a német mozgalmaktól, amelyeket az „általános fasizmus" koncepciója alapján dolgozó történészek hajlamosak kudarcos kezdeményezésekként láttatni. Kallis szerint ezek a rendszerek a két világháború közötti Európa posztliberális, demokrácia- és szocializmusellenes politikai mezőjében végbemenő hibridizációt mutatják, nem lehet őket egyszerűen a fasizmus vagy az autoritarizmus fogalmával leírni. A hibridek egymás számára is referenciapontként szolgáltak, Joannisz Metaxasz görög diktátor például nem a fasiszta Olaszországra, hanem a portugál Estado Novóra tekintett példaként.[87]

Kallis a hibridizációt egy több hullámban végbemenő folyamatnak látja, a diktatúra 1925-ös olaszországi kikiáltását tartja annak a pontnak, amely először legitimálta az új alternatívát. Rámutat arra, hogy az NSDAP és az olasz mozgalom között már az 1920-as években is megfigyelhető volt egyfajta szimpátia, a két párt nem hivatalos kapcsolatokat is fenntartott egymással. Kallis szerint a német berendezkedés konszolidációjából adódóan az 1933–1936 közötti időszak kritikusnak bizonyult a demokráciaellenes politikai szféra átformálásában, ekkor sokak számára úgy tűnt, hogy újabb jelentős ország fordított sikeresen hátat a parlamentáris berendezkedésnek. A hullámot meglovagolva a Duce 1934-ben a fasiszta internacionálé megalakítására is kísérletet tett, de Kallis a második világháború szövetségi rendszereit is az ideológiai alapú külpolitika példáiként kezeli. Kallis a hibridizáció egyik paradoxonjának tartja, hogy még a receptív diktatúrák is rendszerint elnyomták országaik valóban fasiszta vagy nemzetiszocialista mozgalmait.[88] Az újabb eredmények azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a magukat ténylegesen is fasisztaként azonosító mozgalmak szintén jelentősen eltérhettek egymástól, amit mi sem mutat jobban, mint az, hogy a fasiszta internacionálé Duce által is szorgalmazott megalakítása többek között azért vallott kudarcot, mert a szervezők nem tudták eldönteni, hogy pontosan miben is kellene hinniük.[89]

Összegzés

A győztes nyugati államokban a két világháború közötti szélsőjobboldal kutatása rögtön a második világháborút követően megindult, a feldolgozásokat ekkor még a háború előtti közéletből megörökölt értelmezések határozták meg. Jóllehet a fogalom az összehasonlító vizsgálatok hiányában körülhatárolatlan maradt – és mind a mai napig kérdéses, hogy sikerült-e érvényes definíciót találni –, a háborút közvetlenül követő politológus- és történészgeneráció a totalitarizmus, illetve a középosztályi radikalizmus tézisének kidolgozásával igyekezett ezeket a politikai eredetű elméleteket tudományos köntösbe bújtatni. Az előrehaladó forrásfeltárás azonban az

87 A portugál példa európai és latin-amerikai diffúziójára lásd: Pinto, 2020 és az általa szerkesztett tanulmánykötetet: Pinto, 2022.

88 Kallis, 2014. 15–16., 20., 24–30. Az olasz fasiszták és a német nemzetiszocialisták viszonyának ideiglenes megromlását paradox módon a német mozgalom hatalomra jutása okozta, mivel hamar felszínre kerültek a két ország közötti geopolitikai ellentétek.

89 Gottfried, 2016. 95.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 625 2022. 12. 01. 14:26:41

1960-as évek közepétől mindinkább kétségeket ébresztett a paradigma érvényességét illetően. Az ennek eredményeként feltűnő politika-, eszme-, társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések a lehetséges interpretációk széles skáláját kínálták.

Az új politikatörténeti eredmények a szélsőjobboldalinak tekintett rendszerek heterogenitására, a hatalommegosztás, az egymással rivalizáló elitcsoportok és a konzervatív jobboldallal való együttműködés jelentőségére hívták fel a figyelmet. A sokszor egymással is vitában álló eszmetörténeti megközelítések a háború előtti kultúrkritikai irodalom hatását, a nacionalizmusnak a 19. század utolsó harmadában végbemenő transzformációját hangsúlyozták. Speciális csoportot képeztek a szindikalizmussal és a marxizmussal fennálló kapcsolatot bemutató interpretációk, amelyek a baloldali ideológiákkal való eszmei rokonságot emelték elemzésük középpontjába. A közgondolkodásban sokszor retrográdnak tekintett mozgalmak által végbevitt modernizáció, valamint az annak hátteréül szolgáló ideologikus megfontolások, a menedzserizmus szerepe szintén a történészek és a politológusok látóterébe került. A történeti szociológiai kutatások a sematikus középosztálytézissel szemben a heterogén társadalmi bázis jelenlétére, valamint a civil társadalom szerepére igyekeztek rámutatni.

A szélsőjobboldal ellenjellegének az 1960-as évekre jellemző ábrázolását az 1980-as évekre felváltották a fasizmus fogalmával operáló, azt meghatározott eszmei tartalommal rendelkező, koherens ideológiaként ábrázoló értelmezések. Az új eszmetörténeti irány a szélsőjobboldal által képviselt kultúra kutatásának is megágyazott, ezzel párhuzamosan feltűntek a politikai vallás koncepcióját előtérbe helyező megközelítések is. A 2000-es években, a mozgalmak által ápolt nemzetközi kapcsolatok és a mintaadás kutatásának eredményeként az ideológia koherenciájába vetett hit azonban megingott. Ez együtt járt annak felismerésével, hogy a szélsőjobboldaliként azonosított elemek más ideológiák eszmerendszerében is helyet foglalhattak. A legújabb értelmezések, noha hangsúlyozzák a szélsőjobboldali kultúra közös jegyeit, felhívják a figyelmet a helyi sajátosságok szerepére, az ideológia konkrét elemeinek diffúz és változatos voltára, a politikai hibridek jelenlétére.

A téma kutatásának nemzetközivé válásával és az angol nyelvű publikációk elterjedésével a kisebb, nem világnyelveket beszélő államok történészei is megismertethetik hazájuk egykori mozgalmait, ami kétségtelenül tovább fogja erősíteni ezt a trendet. A nagyobb reprezentativitás azonban a nyilvánvalóan létező eltérések bemutatása mellett a kutatás kezdete óta vitatott közös elemek azonosítását is elősegítheti. A jövőbeli kutatás feladata lesz egy olyan gyűjtőfogalom tartalmának a meghatározása, ami a helyi viszonyoktól függetlenül is alkalmazható, az új nemzetközi eredmények azonban elvezethetnek a fasizmus vagy a szélsőjobboldal kiterjesztett fogalmával való végleges szakításhoz is.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 626 2022. 12. 01. 14:26:41

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Allen
1984 Allen, William Sheridan: *The Nazi Seizure of Power. The Experience of a Single German Town 1922–1945.* New York, 1984.

Amzalak
2011 Amzalak, Nimrod: *Fascists and Honourable Men. Contingency and Choice in French Politics, 1918–1945.* London, 2011.

Angenot
2011 Angenot, Marc: L'immunité de la France envers le fascisme: un demi-siècle de polémiques historiennes. In: *Études françaises,* 47. (2011) 1. sz. 15–42. DOI: https://doi.org/10.7202/1002514ar.

Arendt
1976 Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, 1976.

Armony
2004 Armony, Ariel C.: *The Dubious Link. Civic Engagement and Democratization*. Stanford, CA, 2004.

Berman
2019 Berman, Sheri: *Democracy and Dictatorship in Europe. From the Ancien Régime to the Present Day.* Oxford, 2019.

Bermeo
2003 Bermeo, Nancy: *Ordinary People in Extraordinary Times. The Citizenry and the Breakdown of Democracy.* Princeton, NJ, 2003.

Berstein
2013 Berstein, Serge: *Démocraties, régimes autoritaires et totalitarismes de 1900 à nos jour. Pour une histoire politique comparée du monde développé.* Paris, 2013.
2014 Berstein, Serge: Une bien étrange approche de l'histoire. In: *Fascisme français? La controverse.* Eds.: Berstein, Serge – Winock, Michel. Paris, 2014. 17–32.

Blinkhorn
1990 Blinkhorn, Martin: Allies, Rivals, or Antagonists? Fascists and Conservatives in Modern Europe. In: *Fascists and Conservatives. The Radical Right and the Establishment in Twentieth-century Europe.* Ed.: Blinkhorn, Martin. London, 1990. 1–13.

Broszat
1981 Broszat, Martin: *The Hitler State. The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich.* London, 1981.

Brustein
1991 Brustein, William: The "Red Menace" and the Rise of Italian Fascism. In: *American Sociological Review,* 56. (1991) 5. sz. 652–664. DOI: https://doi.org/10.2307/2096086.

Burleigh
2000 Burleigh, Michael: *The Third Reich. A New History*. London–New York, 2000.

Corner
1975 Corner, Paul: *Fascism in Ferrara 1915–1925.* Oxford, 1975.

Dahrendorf
1979 Dahrendorf, Ralf: *Society and Democracy in Germany*. New York, 1979.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 627 2022. 12. 01. 14:26:41

De Felice
1977 De Felice, Renzo: *Interpretations of Fascism.* Cambridge, MA, 1977.
1980 De Felice, Renzo: Italian Fascism and the Middle Classes. In: *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism.* Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 312–317.
1996 De Felice, Renzo: *Mussolini il duce.* Vol. II. *Lo Stato totalitario (1936–1940).* Torino, 1996.

Dobry
2003 *Le Mythe de l'allergie française au fascisme.* Dir.: Dobry, Michel. Paris, 2003.

Eatwell
1992 Eatwell, Roger: Towards a New Model of Generic Fascism. In: *Journal of Theoretical Politics,* 4. (1992) 2. sz. 161–194. DOI: https://doi.org/10.1177/0951692892004002003.
2000 Eatwell, Roger: The Rebirth of the 'Extreme Right' in Western Europe. In: *Parliamentary Affairs,* 53. (2000) 3. sz. 407–425. DOI: https://doi.org/10.1093/pa/53.3.407.
2003 Eatwell, Roger: *Fascism. A History.* London, 2003.
2014 Eatwell, Roger: The Nature of 'Generic Fascism': Complexity and Reflexive Hybridity. In: *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe.* Eds.: Pinto, António Costa – Kallis, Aristotle. London, 2014. 67–86.

Evans
2003 Evans, Richard J.: *The Coming of the Third Reich.* New York, 2003.

Falter–Mühlberger
1999 Falter, Jürgen W. – Mühlberger, Detlef: The Anatomy of a Volkspartei: The Sociography of the Membership of the NSDAP in Stadt- and Landkreis Wetzlar, 1925–1935. In: *Historical Social Research / Historische Sozialforschung,* 88. (1999) 2. sz. 58–98. DOI: https://doi.org/10.12759/hsr.24.1999.2.58-98.

Falter–Zintl
1988 Falter, Jünger – Zintl, Reinhard: The Economic Crisis of the 1930s and the Nazi Vote. In: *The Journal of Interdisciplinary History,* 19. (1988) 1. sz. 55–85.

Finchelstein
2010 Finchelstein, Federico: *Transatlantic Fascism. Ideology, Violence and the Sacred in Argentina and Italy, 1919–1945.* London, 2010.
2014 Finchelstein, Federico: *The Ideological Origins of the Dirty War. Fascism, Populism, and Dictatorship in Twentieth Century Argentina.* Oxford, 2014.
2019 Finchelstein, Federico: *From Fascism to Populism in History.* Oakland, CA, 2019.

Fisichella
1978 Fisichella, Domenico: *Analisi del totalitarismo.* Messina–Firenze, 1978.

Friedrich–Brzezinski
1965 Friedrich, Karl J. – Brzezinski, Zbigniew K.: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Cambridge, MA, 1965.

Furet–Nolte
2001 Furet, François – Nolte, Ernst: *Fascism and Communism.* Lincoln, NE, 2001.

Gao
2002 Gao, Bai: *Economic Ideology and Japanese Industrial Policy. Developmentalism from 1931 to 1965.* Cambridge, 2002.

Gentile
1996 Gentile, Emilio: *The Sacralization of Politics in Fascist Italy.* Cambridge, MA, 1996.
2003 Gentile, Emilio: *The Struggle for Modernity. Nationalism, Futurism and Fascism.* Westport, CT, 2003.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 628 2022. 12. 01. 14:26:42

2004 Gentile, Emilio: *Qu'est-ce que le fascisme? Histoire et interprétation*. Paris, 2004.
2011 Gentile, Emilio: *Le origini dell'ideologia fascista 1918–1925.* Bologna, 2011.

Gerschenkron
1962 Gerschenkron, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays.* Cambridge, MA, 1962.

Goodrick-Clarke
1992 Goodrick-Clarke, Nicholas: *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology.* New York, 1992.

Gottfried
2016 Gottfried, Paul: *Fascism. The Career of a Concept.* DeKalb, IL, 2016.

Gregor
1967 Gregor, A. James: African Socialism, Socialism and Fascism: An Appraisal. In: *The Review of Politics,* 29. (1967) 3. sz. 324–353.
1979 Gregor, A. James: *Italian Fascism and Developmental Dictatorship.* Princeton, NJ, 1979.
2000 Gregor, A. James: *Faces of Janus. Marxism and Fascism in the Twentieth Century.* New Haven, CT, 2000.
2008 Gregor, A. James: *Marxism, Fascism, and Totalitarianism. Chapters in the Intellectual History of Radicalism.* Stanford, CA, 2008.
2012 Gregor, A. James: *Totalitarianism and Political Religion. An Intellectual History.* Stanford, CA, 2012.

Griffin
1993 Griffin, Roger: *The Nature of Fascism.* London, 1993.
2006 Griffin, Roger: Introduction. In: *World Fascism. A Historical Encyclopedia.* Eds.: Blamires, Cyprian K. – Jackson, Paul. Oxford. 2006. 1–26.
2007 Griffin, Roger: *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler.* New York, 2007.
2008 *A Fascist Century. Essays by Roger Griffin.* Ed.: Feldman, Matthew. New York, 2008.

Gyurgyák
2012 Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Bp., 2012.

Hagtvet
1980 Hagtvet, Bernt: The Theory of Mass Society and the Collapse of the Weimar Republic: A Re-Examination. In: *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism.* Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 66–117.

Hamann
2000 Hamann, Brigitte: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei*. Bp., 2000.

Hamilton
1982 Hamilton, Richard F.: *Who Voted for Hitler?* Princeton, NJ, 1982.

Herf
1984 Herf, Jeffrey: *Reactionary Modernism. Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich.* Cambridge, 1984.

Hildebrand
1987 Hildebrand, Klaus: *Das Dritte Reich.* München, 1987.

Ignazi
1997 Ignazi, Piero: The Extreme Right in Europe: A Survey. In: *The Revival of Right-Wing Extremism in the Nineties.* Eds.: Merkl, Peter H. – Weinberg, Leonard. London, 1997. 47–64.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 629 2022. 12. 01. 14:26:42

Jeanneney
2014 Jeanneney, Jean-Noël: Introduction. In: *Fascisme français? La controverse.* Eds.: Berstein, Serge – Winock, Michel. Paris, 2014. 5–16.

Julliard
1984 Julliard, Jacques: Sur un fascisme imaginaire: à propos d'un livre de Zeev Sternhell. In: *Annales. Économies, sociétés, civilisations,* 39. (1984) 4. sz. 849–861.

Kallis
2014 Kallis, Aristotle: The 'Fascist Effect': On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe. In: *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*. Eds.: Pinto, António Costa – Kallis, Aristotle. London, 2014. 13–41.

Kocka
1980 Kocka, Jürgen: Ursachen des Nationalsozialismus. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte: Beilage zu „Das Parlament",* 25. (1980) 3–15.

Koselleck
2003 Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Bp., 2003.

Koshar
1986 Koshar, Rudy: *Social Life, Social Politics, and Nazism. Marburg, 1880–1935*. Chapel Hill, NC, 1986.

Kotkin
2001 Kotkin, Stephen: Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conjuncture. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History,* 2. (2001) 1. sz. 111–164.
2014 Kotkin, Stephen: *Stalin*. Vol. I. *Paradoxes of Power, 1878–1928.* New York, 2014.

Kovács
1994 Kovács M. Mária: *Liberal Professions and Illiberal Politics. Hungary from the Habsburgs to the Holocaust.* Oxford, 1994.
2001 Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1865 és 1945 között.* Bp., 2001.

Lackó
1966 Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944.* Bp., 1966.
1969 Lackó, Miklós: *Arrow-Cross Men, National Socialists, 1935–1944.* Bp., 1969.
1980 Lackó, Miklós: The Social Roots of Hungarian Fascism: The Arrow-Cross. In: *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism.* Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 395–400.

Lajkó
2021 Lajkó Ádám: Képzelt fasizmus. In: *Múltunk,* 66. (2021) 1. sz. 238–252.

Laqueur
1996 Laqueur, Walter: *Fascism: Past, Present, Future.* Oxford, 1996.

Linz
1975 Linz, Juan J.: Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: *Handbook of Political Science*. Eds.: Greenstein, Fred I. – Posby, Nelson W. Reading, MA, 1975. 175–411.
1976 Linz, Juan J.: Some Notes toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective. In: *Fascism. A Reader's Guide*. Ed.: Laqueur, Walter. Berkley, CA, 1976. 3–121.
1980 Linz, Juan J.: Political Space and Fascism as Late-Comer: Conditions Conducive to the Success or Failure of Fascism as a Mass Movement in Inter-War Europe. In: *Who Were the Fascist. Social Roots of European Fascism.* Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 153–189.
2000 Linz, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, CO, 2000.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 630 2022. 12. 01. 14:26:42

Lipset
1960 Lipset, Seymour Martin: *Political Man: The Social Bases of Politics.* New York, 1960.

Lukács
1974 Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Bp., 1974.

Maier
1995 Maier, Hans: „Totalitarismus" und „politische Religionen". Konzepte des Diktaturvergleichs. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 43. (1995) 3. sz. 387–405.

Mann
1986–2012 Mann, Michael: *The Sources of Social Power.* Vol. 1. *A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Vol. 2. *The Rise of Classes and Nation States 1760–1914*. Vol. 3. *Global Empires and Revolution, 1890–1945*. Vol. 4. *Globalizations, 1945–2011*. Cambridge, 1986, 1993, 2012, 2012.
2004 Mann, Michael: *Fascists.* Cambridge, 2004.
2005 Mann, Michael: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing.* Cambridge, 2005.

Mommsen
1976 Mommsen, Hans: National Socialism: Continuity and Change. In: *Fascism. A Reader's Guide.* Ed.: Laqueur, Walter. Berkley, CA, 1976. 179–210.

Mosse
1981 Mosse, George L.: *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich.* New York, 1981.
1986 Mosse, George L.: Two World Wars and the Myth of the War Experience. In: *Journal of Contemporary History,* 21. (1986) 4. sz. 491–513.
1989 Mosse, George L.: Fascism and the French Revolution. In: *The Journal of Contemporary History,* 24. (1989) 1. sz. 5–26. DOI: https://doi.org/10.1177/002200948902400101.
1990 Mosse, George L.: *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the Two World Wars.* Oxford, 1990.
1999 Mosse, George L.: *The Fascist Revolution. Toward a General Theory of Fascism.* New York, 1999.

Mussolini
2000 Mussolini, Benito: *A fasizmus doktrínája.* Bp., 2000.

Mühlberger
2003 Mühlberger, Detlef: *The Social Bases of Nazism, 1919–1933*. Cambridge, 2003.

Neumann
1942 Neumann, Franz: *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism.* London, 1942.

Nolte
1968 Nolte, Ernst: *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen.* München, 1968.
2003 Nolte, Ernst: *A fasizmus korszaka. Action française. Az olasz fasizmus. A nemzetiszocializmus.* Bp., 2003.
2014 Nolte, Ernst: Faschismus – eine palingenetische Form von populistischem Ultra-Nationalismus? In: *Fascism Past and Present, West and East. An International Debate on Concepts and Cases in the Comparative Study of the Extreme Right.* Eds.: Griffin, Roger – Loch, Werner – Umland, Andreas. Stuttgart, 2014. 161–167.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 631 2022. 12. 01. 14:26:42

Organski
1968 Organski, Abramo Fimo Kenneth: *World Politics.* New York, 1968.

Ormos
1987 Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus.* Bp., 1987.

Ormos–Incze
1976 Ormos Mária – Incze Miklós: *Európai fasizmusok 1919–1939.* Bp., 1976.

Paksa
2012 Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története.* Bp., 2012.
2013 Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Bp., 2013.

Paxton
1975 Paxton, Robert O.: *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940–1944.* New York, 1975.
1998 Paxton, Robert O.: The Five Stages of Fascism. In: *The Journal of Modern History,* 70. (1998) 1. sz. 1–23. DOI: https://doi.org/10.1086/235001.
2005 Paxton, Robert O.: *The Anatomy of Fascism*. London, 2005.

Payne
1962 Payne, Stanley G.: *Falange. A History of Spanish Fascism.* Stanford, CA, 1962.
1980 Payne, Stanley G.: *Fascism. Comparison and Definition.* Madison, WI, 1980.
1995 Payne, Stanley G.: *A History of Fascism, 1914–1945.* Madison, WI, 1995.
1999 Payne, Stanley G.: *Fascism in Spain, 1923–1977.* Madison, WI, 1999.

Pinto
2000 Pinto, António Costa: *The Blue Shirts. Portuguese Fascist and the New State.* New York, 2000.
2012 Pinto, António Costa: *The Nature of Fascism Revisited.* New York, 2012.
2014 Pinto, António Costa: Fascism, Corporatism and Crafting of Authoritarian Institutions in Inter-War European Dictatorships. In: *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*. Eds.: Pinto, António Costa – Kallis, Aristotle. London, 2014. 87–117.
2020 Pinto, António Costa: *Latin American Dictatorships in the Era of Fascism. The Corporatist Wave*. London, 2020.
2022 *An Authoritarian Third Way in the Era of Fascism. Diffusion, Models and Interactions in Europe and Latin America.* Ed.: Pinto, António Costa. London, 2022.

Póczik
1994 Póczik Szilveszter: *Fasizmusértelmezések*. Bp., 1994.

Primo de Rivera
1933 Primo de Rivera, José Antonio: A Juan Ignacio Luca de Tena. In: *ABC,* 1933. március 22.

Ránki
1980 Ránki, György: The Fascist Vote in Budapest in 1939. In: *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism.* Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 401–416.

Riley
2010 Riley, Dylan: *The Civic Foundations of Fascism in Europe. Italy, Spain and Europe 1870–1945.* Baltimore, MD, 2010.

Rogalla von Bieberstein
1992 Rogalla von Bieberstein, Johannes: *Die These von der Verschwörung, 1776–1945. Philosophen, Freimaurer, Juden, Liberale und Sozialisten als Verschwörer gegen die Sozialordnung*. Flensburg, 1992.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 632 2022. 12. 01. 14:26:42

Rokkan
1970 Rokkan, Stein: *Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development.* New York–Oslo, 1970.

Saravia
2016 Saravia, Tiago: *Fascist Pigs. Technoscientific Organisms and the History of Fascism.* Cambrige, MA, 2016.

Schoenbaum
1966 Schoenbaum, David: *Hitler's Social Revolution. Class and Status in Nazi Germany 1933–1939.* New York, 1966.

Sedgwick
2004 Sedgwick, Mark: *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*. Oxford, 2004.

Stern
1974 Stern, Fritz: *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of the Germanic Ideology.* Los Angeles, 1974.

Sternhell
1972 Sternhell, Zeev: *Maurice Barrès et le nationalisme français.* Paris, 1972.
1976 Sternhell, Zeev: Fascist Ideology. In: *Fascism. A Reader's Guide.* Ed.: Laqueur, Walter. Berkeley, CA, 1976. 315–376.
1978 Sternhell, Zeev: *La droite revolutionnaire (1885–1914). Les origines françaises du fascisme.* Paris, 1978.
1983 Sternhell, Zeev: *Ni droite ni gauche. L'ideologie fasciste en France*. Paris, 1983.
2009 Sternhell, Zeev: *The Anti-Enlightenment Tradition.* New Haven, CT, 2009.

Sternhell–Sznajder–Asheri
1996 Sternhell, Zeev – Sznajder, Mario – Asheri, Maia: *The Birth of Fascist Ideology. From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Priceton, NJ, 1996.

Stokes
1978 Stokes, Lawrence D.: The Social Composition of the Nazi Party in Eutin, 1925–32. In: *International Review of Social History,* 23. (1978) 1. sz. 1–32.

Tomka
1999 Tomka Béla: *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai.* Szeged, 1999.

Vajda
1995 Vajda Mihály: *A fasizmusról. Politikai-szociológiai tanulmány.* Bp., 1995.

Voegelin
1999 Voegelin, Eric: The Political Religions. In: *The Collected Works of Eric Voegelin*. Vol. V. *Modernity without Restraint: The Political Religions; The Science of Politics; and Science, Politics and Gnosticism.* Ed.: Henningsen, Manfred. Columbia, MO, 1999. 19–73.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 633 2022. 12. 01. 14:26:42

ÁDÁM LAJKÓ

THE INTERPRETATIONS OF INTERWAR FASCISM IN WESTERN HISTORIOGRAPHY

The paper surveys the main interpretational schemes of interwar fascist movements in western historiography. It examines the origin of the concept of fascism, and its connections to other possible labels, e. g. the extreme right. The paper then follows the concept of totalitarianism, from its birth, to its development and political utilization during the early Cold War years, to its final dissolution. It surveys those alternative approaches, which describe this phenomenon as a descendant of anti-enlightenment thought. In addition, it examines a radical opposite of the previous interpretation, which describes these movements as first representatives of developmentalism. The paper then presents those approaches, which aim to create a generic concept of fascism, and examines the term political religion. Finally it surveys the literature on the borders of fascism, and on its diverse relationship with pre-war conservatives.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 634 2022. 12. 01. 14:26:42

JUHÁSZ BARNABÁS*

Hol húzódjon a német–lengyel határ?

Nemzeti önrendelkezés, területi követelések és harc a szénmezőkért Felső-Sziléziában a nagy háború után

Az első világháború korábban példátlan módon rázta meg az európai társadalmakat: a körülbelül 10 millió halotton, 20 millió sebesültön, a mindennapi életben is tapasztalható súlyos nyersanyag- és élelmiszerhiányon, a gazdasági szerkezetek megroppanásán túl ismét lángra kapott szerte a kontinensen az etnikai alapú nacionalizmus, illetve ezzel együtt a különféle szeparatista törekvések, amelyeket korábban évtizedekig az államhatalom kordában tartott – sokszor fegyveres úton.[1]

Amikor a 20. század elejének soknemzetiségű birodalmairól beszélünk, szinte mindig az Orosz Birodalom, Ausztria–Magyarország, illetve az Oszmán Birodalom jut elsőként eszünkbe. Tény, hogy ebben a három európai hatalomban az „uralkodó nemzet" tagjai a legjobb esetben is csak relatív többségben voltak a lakosság más etnikumú részeivel szemben, ám hiba lenne azt állítani, hogy kizárólag Európa keleti és balkáni részei voltak etnikailag heterogének, míg középső és nyugati részein teljes mértékben megvalósultak a tiszta nemzetállami modellek.[2]

Közép-Európa domináns hatalma, a Német Birodalom, bár a német etnikum létszámbeli fölényét senki nem kérdőjelezhette meg, szintén több, milliós nyelvi kisebbséggel rendelkezett.[3] Ezek közül kétségtelenül a lengyel nemzetiségűeké volt a legnagyobb csoport.[4] A lengyelek nagy része az ország keleti vidékein, többnyire a poseni (lengyelül: Poznań)[5] régióban éltek, ám jelentős számú lengyel élt Németország más keleti részén, így Nyugat-Poroszországban és Felső-Sziléziában is.[6] A lengyel lakosság még a 18. század második felében, Lengyelország három

* A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori iskolájának hallgatója (1083 Budapest, Ludovika tér 2.).

1 Böhler, 2015. 61.

2 Néhány példa: Belgiumban két uralkodó nemzet tagjai, a flamandok és a vallonok alkották a lakosságot; Spanyolországban megindultak már a baszk és a katalán önrendelkezési törekvések; Nagy-Britanniában több millió skót és walesi is élt, az ír függetlenségi törekvések pedig éppen a világháború alatt kaptak új erőre.

3 Poroszország északkeleti csücske belenyúlt az etnikailag litván többségű térségbe; az 1860-as években Poroszországhoz került Schleswig tartományban több ezer dán nemzetiségű állampolgár is élt; az 1871-ben Franciaországtól elcsatolt Elzász-Lotaringiában pedig százezres nagyságrendben voltak franciák. Kamusella, 2016. 15.

4 Az egyesített Németországban a lakosság körülbelül 5 százalékát adták. Németh, 2009. 17.

5 A régió- és a helységnevek esetében, ha nincsen magyar megfelelőjük, az akkoriban használatos formákat igyekszem használni, amit zárójelben követ a mai elnevezés.

6 Felső-Sziléziáról és a nemzetközi konfliktusról lásd: Campbell, 1970; Hitze, 2020; Tooley, 1997.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 635 2022. 12. 01. 14:26:42

feldarabolása[7] révén került porosz uralom alá. Annak ellenére, hogy az elfoglalt lengyel területeken porosz, majd német részről *germanizáció*[8] zajlott – ami főként az oktatási és kulturális intézményekben volt érezhető –, a németországi lengyelek messzemenően nem voltak kitéve olyan elnyomásnak, mint amilyennek a cári Oroszország alattvalói, és érezhetően jobb körülmények között éltek, mint az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó galíciaiak. A 19. század nagy nacionalista fellángolása azonban őket sem kerülte el, és a lengyelek nagy részében folyamatosan élt a vágy egy független lengyel állam létrejötte iránt.[9]

A több mint négy évig tartó világháborúból Németország veszteségként került ki, és noha már a háború alatt az antanthatalmak vezetői egyetértettek abban, hogy Németország meggyengítése és keleti irányból történő sakkban tartása szempontjából mindenképpen hasznos lenne egy független és baráti Lengyelország létrehozása,[10] abban már közel sem volt összhang, hogy ennek az új lengyel államnak a határai tulajdonképpen hol is húzódjanak.[11] Az egyik, a későbbiekben hosszúra nyúlt viták tárgyává vált terület Felső-Szilézia volt, melynek jövőbeli hovatartozását, amint azt a felek megtapasztalták, szintén nem volt célszerű egy könnyed tollvonással elintézni.

Az érintettek

Woodrow Wilson híressé vált tizennégy pontja, melynek segítségével az amerikai elnök elképzelése szerint biztosítható lett volna a tartós béke a háború borzalmai után, a világ számos pontján pozitív visszajelzést kapott, azonban még a háború befejezése előtt világossá vált, hogy kétértelmű megfogalmazásából következően valamennyi érintett fél a saját szájíze szerint értelmezheti azokat. Az is csakhamar kiderült, hogy a nemzetek önrendelkezésének elvét, amely Wilson elnök szerint egyfajta igazságos társadalmi rendezőelvként funkcionált volna, sokkal könnyebb volt hangoztatni, mint a gyakorlatban megvalósítani. Nem kevés fejfájást és tanács-

7 1772-ben, 1792-ben és 1795-ben.

8 Németesítési folyamatokról inkább csak a 19. század utolsó harmadától, az úgynevezett bismarcki *Kulturkampf* meghirdetésétől beszélhetünk, amikor is az évszázados, a más nemzetiségekkel szemben meglehetősen liberális porosz szemléletet, amely elsősorban az állam iránti hűséget tekintette a legfontosabbnak, fokozatosan háttérbe szorította a német nemzethez való tartozás elvárása. Haffner, 2010. 135–137.; Kamusella, 2016. 21–22.; Karch, 2020. 35.

9 Karch, 2020. 36.

10 Egy lengyel állam létrehozásának gondolata a központi hatalmak politikai és katonai vezetőinek fejében is megfordult, ám annak függetlensége erősen megkérdőjelezhető lett volna, mivel az csupán egy lett volna az Orosz Birodalomról a győztes háború esetén lecsatolt régi-új államok sorában. Ezek csak látszatfüggetlenséggel rendelkeztek volna, gazdaságilag, katonailag és diplomáciailag egyértelműen Németország (és/vagy Ausztria–Magyarország) érdekszférájába tartoztak volna. Hajdu–Pollmann, 2014. 175., 232.; Németh, 2009. 102–103.

11 Míg Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok viszonylag konzekvensen egy független, demokratikus, baráti Lengyelországot szeretett volna létrehozni, addig az orosz vezetők sokkal inkább a Németországtól és Ausztria–Magyarországtól elcsatolt lengyel területeket kívánták Orosz-Lengyelországba integrálni (esetleg a korábbinál nagyobb autonómiával). Hajdu–Pollmann, 2014. 43., 77., 236.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 636 2022. 12. 01. 14:26:42

talanságot okozott ugyanis az antanthatalmak által a világ számos pontjára kiküldött vizsgálóbizottságoknak az a tény, hogy sokszor még maguk az érintett lakosok sem vallották magukat *egy* bizonyos nemzethez tartozónak, hanem egyszerűen „helybelinek" tekintették magukat. Különösen igaz volt ez az olyan térségek esetében, melyek lakossága etnikailag/nyelvileg/vallásilag vegyes volt: nem lehetett egyértelmű területi határvonalakat húzni a különböző csoportok közé, sőt a lakosok gyakran két- vagy többnyelvűek voltak. Nem mindig alakultak ki kiforrott identitások, márpedig mind a győztes, mind a vesztes hatalmak nacionalista vezetői egyértelmű nemzeti elköteleződéseket vártak el.[12]

A helyi lakosság

Ilyen régiónak számított a korábban az Osztrák–Magyar Monarchiával és az Orosz Birodalommal határos németországi terület, Felső-Szilézia is, ahol három domináns nemzetiség, a német, a lengyel és a sziléziai (slonszok)[13] élt egymás mellett, összekeveredve, bár igaz, hogy a társadalmi helyzetük különböző volt. Míg a városi lakosság, a polgárság, a tőkés réteg és az értelmiség inkább német anyanyelvű volt, a vidéki lakosság, a parasztság, a városban dolgozó (de többnyire nem a városban lakó) munkásság és a bányászok többsége lengyelnek számított.[14]

A béketárgyalások során a győzteseknek szembesülniük kellett azzal, hogy a területre nemcsak a német és a lengyel állam tartott igényt, hanem a sziléziai identitástudattal rendelkező emberek is, akik nem kívánták sem az egyik, sem a másik állam mellett elkötelezni magukat, és inkább valamilyen regionális autonómia, esetleg független államiság megteremtését remélték.[15] A lengyelek és sziléziaiak, bár nem hajlottak a Lengyelországhoz való csatlakozásra, fokozatosan elkezdtek kihátrálni a Németországban maradás gondolata mögül. A romló szociális körülmények, a magas árak, a háború alatt felerősödött szlávellenes retorika mind hozzájárult ehhez. A helyzeten az sem segített, hogy a német kormányzat 1919 januárjában Otto Hörsinget nevezte ki a kattowitzi[16] (Katowice) Központi Tanács élére, aki a ré-

12 Böhler, 2015. 62.; Macmillan, 2005. 40.

13 A sziléziaiak nyelve a lengyellel áll rokonságban, ám attól lényeges eltéréseket is mutat, a sziléziai kultúráról pedig elmondható, hogy arra mind a lengyelség, mind a németség komoly hatást gyakorolt az évszázadok során. A sziléziaiak körében általánosnak számított a kétnyelvűség, hogy a hétköznapokban aktívan használták egyszerre saját szláv nyelvüket és a németet. Bjork, 2016. 107–109.; Harrington, 1974. 26.

14 Nagyjából a 19. század közepéig a felső-sziléziaiakat anyanyelvüktől függetlenül összetartotta a közös római katolikus hit (a lakosság közel 90 százaléka ezt vallotta), ám a felekezeti hovatartozás elsőbbségét fokozatosan megpróbálták háttérbe szorítani az egy kultúrával és egy nyelvvel rendelkező nemzethez való tartozás követelményei. Kamusella, 2016. 18.; Thomas, 2017. 340.

15 A felső-sziléziai autonómia- és szeparatista törekvések egyaránt elutasították a német és a lengyel nacionalizmust. Az autonómia gondolatát 1918 decemberétől a mérsékelt Katolikus Néppárt (Katholische Volkspartei, KPV), míg a szeparatizmus ötletét 1919 januárjától a radikálisabb Felső-sziléziaiak Szövetsége (Bund der Oberschlesier/Związek Górnoślązaków, BdO) karolta fel. Karch, 2020. 115–119.

16 Felső-Szilézia keleti részének közigazgatási központja Kattowitz (Katowice), míg a nyugati részének Oppeln (Opole).

VT_2022-4_KÖNYV.indb 637 2022. 12. 01. 14:26:42

gió keleti részében kirobbant sztrájkokat és megmozdulásokat rendőri és félkatonai erők bevetésével verte le.[17]

A párizsi béketeremtőknek sok gondot okozott annak eldöntése is, hogy a terület Németországhoz vagy Lengyelországhoz tartozzon, így egy független (Felső-)Szilézia ötletével nem is foglalkoztak. Szintén nem könnyítette meg ezt az a törekvés, hogy a párizsi tárgyalások során jóformán minden érintett fél *nemzetállamokat* kívánt létrehozni, tehát olyan országokat, melyek polgárait *egy* uralkodó nemzetiség képviselői adják. Ennélfogva egy többidentitású, multietnikus állam gondolata nem volt népszerű a döntéshozók között.[18] Az önálló sziléziai identitásnak a gondolata pedig sem a német, sem a lengyel politikai érdekekkel nem volt összeegyeztethető, különösen a világháború után, amikor mindkét fél igyekezett meggyőzni a győzteseket arról, hogy a térség és lakossága jogosan és elidegeníthetetlenül hozzá tartozik.[19]

Varsó

A lengyel politika már a háború előtt is több erőközponttal rendelkezett, melyek saját politikai célokat tűztek ki, eltérő víziókat alkottak a jövendő, független Lengyelországról, és egymással is rivalizáló, karizmatikus vezetőket tudtak felmutatni. Az egyik oldalon a többnyire demokratikus elveket valló pártok különíthetők el, melyek közül sokáig a Lengyel Szocialista Párt (Polska Partia Socjalistyczna, PPS) számított dominánsnak. Ehhez a táborhoz tartozott a lengyel államfő, a korábbi szocialista Józef Piłsudski, aki Lengyelország területeit az oroszokkal szembeni védelem céljából minél keletebbre kívánta kitolni, akár háborúk árán is, nyugaton viszont, a németekkel közös határral kapcsolatban megelégedett azzal, ha az etnikailag lengyel területeket – elsősorban Posent – megkapják.[20]

A politikai térfél másik oldalán a Nemzeti Demokrata Párt (Narodowa Demokracja, ND, vagy a kiejtése után *Endek*) állt, élén Roman Dmowskival. Piłsudskival és társaival ellentétben, akik inkább a nem lengyel népesség békés asszimilációját tartották kívánatosnak, az Endek soviniszta-nacionalista politikája egyértelműen a más nemzetiségűek kirekesztésén, erőteljes ellengyelesítésén, vagy akár elűzésén alapult.[21] A nemzeti demokraták (és a velük együttműködő különféle parasztmozgalmak) figyelmét nem annyira a keleti, az egykori Lengyel–Litván Unióhoz tartozó területek[22] kötötték le – ez nem jelenti azt, hogy ne tartottak volna igényt rájuk! –, mivel úgy gondolták, hogy ott a vidéki népesség sohasem volt többségében len-

17 Karch, 2020. 110.; Tooley, 1988. 59–60.

18 Bjork, 2016. 117.; Kamusella, 2016. 8–9.

19 A 20. századi közép- és kelet-európai társadalmakra egyébként jellemző volt, hogy a többidentitású vagy identitás nélküli csoportok mindig ahhoz a nemzetiséghez tartozónak vallották magukat, amely éppen kiterjesztette saját nemzetállami határait az ő lakóhelyükre. Kamusella, 2016. 12–13.; Rodriguez, 2016. 91–92.

20 Győrfi, 2013. 194–198.; Rodriguez, 2016. 90.

21 A lengyel politikai hangulat jobbratolódásával, már 1920-tól kezdve a nemzeti demokraták akarata érvényesült. Szokolay, 2009. 258–259.

22 A lengyelek által *Határvidék*nek (Kresy) hívott keleti területek magukban foglalták Litvánia, Fehéroroszország és Ukrajna jelentős részeit.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 638 2022. 12. 01. 14:26:42

gyel, az elitet adó egykori lengyel nemesség pedig az évszázadok során felvette a környező népek identitását és vallását. Egészen más volt a hozzáállásuk a nyugati, a német területekhez, ahol megítélésük szerint nagyszámú lengyel lakosság él, amely erősen ragaszkodik nyelvéhez és kultúrájához, és amely alig várja, hogy Lengyelországhoz tartozhasson.[23]

A Felső-Szilézia megszerzését célzó lengyel lobbitevékenység már jóval a világháború befejezése előtt megindult. Dmowski, aki az antant szemében a lengyel nép legitim képviseletét ellátó, párizsi székhelyű Lengyel Nemzeti Bizottságnak volt a vezetője, jó kapcsolatokat épített ki a szövetségesekkel, különösen a francia diplomáciai elittel. Az Egyesült Államokban a világhírű zongoraművész, Ignacy Paderewski fejtett ki aktív tevékenységet a háború utáni Lengyelország érdekében.[24] Piłsudski ezzel szemben jó ideig nem tudott az antantnál sikert elérni: a háborúban sokáig a központi hatalmak oldalán harcolt, és noha később a németek bebörtönözték, valamint ő maga is meg kívánt szabadulni a németektől, a háború alatt és után is tudható volt, hogy úgy véli: Lengyelország jövőjére nézve Oroszország jelenti a nagyobb fenyegetést.

Berlin

Németország mind kül-, mind belpolitikailag igen sajátos képet mutatott: a háború befejeztével és a köztársaság kikiáltásával egyrészt megnyílt az út egy új, demokratikus berendezkedésű állam kialakítása felé. Az új német kormányzat elismerte a vereséget (ám Németország bűnösségét nem), számolt azzal, hogy jóvátételt kell majd fizetnie a győzteseknek, de igyekezett is minimalizálni azokat. Hajlandónak mutatkozott a kisebbségek jogait biztosítani, de el kívánta kerülni a nagyobb határmódosításokat. Noha a korábban a hatalomtól évtizedekig távol tartott munkáspártok kormányzó erővé váltak, ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy a korábbi, kisebb részben liberális, nagyobbrészt konzervatív, de többségében mindenképpen nacionalista körök tartósan veszítettek volna a befolyásukból.

A német kormányzaton mindezzel együtt nagy volt a nyomás: meg kellett felelnie mind a belső, mind a külső elvárásoknak, és egyszerre kellett stabilnak, erősnek és kormányzóképesnek, illetve demokratikusnak és együttműködőnek lennie (vagy legalábbis annak tűnnie). Külpolitikai téren mindenekelőtt el kellett nyernie a győztesek bizalmát, és be kellett bizonyítania, hogy az új rendszer szakított a császárság korát jellemző militarista, imperialista mentalitással, és ennélfogva értelmetlen lenne indokolatlanul nagy büntetést kiszabni rá. Ennek főként az angolszász hatalmak irányában volt racionalitása, ugyanis azt világosan látni lehetett, hogy Franciaország megbékítésére jóformán semmi esély nem volt.

Bár mind a francia, mind a lengyel katonai és politikai elit nyomást gyakorolt, hogy a német katonaság és közigazgatás vonuljon ki Felső-Sziléziából, a berlini

23 Felső-Szilézia megszerzése csak az 1880-as évektől kezdve jelent meg a lengyel nemzeti törekvések között. Struve, 2016. 211–212.; Szokolay, 2009. 255–256.

24 Bár Paderewski hivatalosan függetlenként tevékenykedett, (kül)politikája terén érezhetően a nemzeti demokratákhoz állt közelebb. Hagen, 2001. 7.; Harrington, 1974. 27.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 639 2022. 12. 01. 14:26:42

kormány ellenállt, arra hivatkozva, hogy erről a fegyverszüneti megállapodásban nem esett szó. Hogy biztosítsák a terület feletti irányítást, és hogy elejét vegyék az esetleges lengyel területszerző akcióknak és megmozdulásoknak, a régióban állomásoztatták a 117. gyaloghadosztályt Karl Höfer tábornok parancsnoksága alatt.[25]

A Szövetséges és Társult Hatalmak[26]

Amikor nem sokkal a tűzszünet aláírása után, 1919. január 12-én a győztes hatalmak vezetői összeültek Párizsban, hogy meghatározzák a háború utáni Európa határait, még nem is sejthették, hogy mennyire elhúzódó, összetett tárgyalási folyamatok veszik majd kezdetüket, melynek során a tegnap barátai a ma riválisaivá válnak, és olyan területekről és olyan népek sorsáról kell majd dönteniük, amelyekről egészen addig nem is hallottak.

Abban a vonatkozásban, hogy a háború után létre kell majd hozni egy lengyel nemzetállamot,[27] egyetértés volt a felek között, ám merőben más indokok vezették az egyes szereplőket. A franciák, akik delegációját Georges Clemenceau miniszterelnök vezette a békekonferencián, eltökéltek voltak, hogy mind gazdasági, mind katonai téren meggyengítik Németországot, hogy lehetőség szerint soha többé ne jelentsen fenyegetést Franciaországra. Ennek érdekében hajlandók voltak egy erős Lengyelországot létrehozni Németország keleti határainál. Az elképzelésbe könnyen beilleszthető volt a lengyel nacionalisták azon igénye is, hogy az egyértelműen etnikailag lengyel területek mellett Németország második legjelentősebb ipari vidéke, Felső-Szilézia is kerüljön az újjászülető Lengyelországhoz.[28]

Nagy-Britannia esetében már nem volt egyértelmű, hogyan is fog dönteni. Noha Wilson elnök, és egyáltalán az amerikai delegáció képviselői hangoztatták, hogy a nemzetközi kapcsolatok terén túl kell lépni a korábbi birodalmi mentalitáson, a brit delegáció, melyet David Lloyd George miniszterelnök vezetett, továbbra is a meghatározó hatalmak közötti *erőegyensúlyt* kívánta fenntartani. Ennek folytán egyrészt egyetértett azzal, hogy Németországot gazdaságilag és katonailag meg kell gyöngíteni, másrészt viszont nem kívánta, hogy Németország korábbi domináns európai szerepét Franciaország, a „régi nagy rivális" vegye át.[29]

Wilson elnök kollégáinál nagyobb idealizmussal vetette bele magát a békekonferenciába, és erős humanizmusából adódóan oly módon kívánta rendezni az államok és nemzetek közötti nézetkülönbségeket, hogy még egyszer hasonló mértékű háborúra – de egyáltalán háborúra – ne kerüljön többé sor. A külső, független bíró szerepét azonban ő sem tudta mindig megtartani, és rendre rákényszerült arra,

25 Harrington, 1974. 30.

26 Mivel az Egyesült Államok hivatalosan sohasem lett az antant tagja, a diplomáciai megfogalmazás szerint csak mint „társult" állam vett részt mind a harcokban, mind a tárgyalásokon.

27 Érdemes megemlítenünk, hogy mire Párizsban a győztesek egyáltalán elkezdtek a létrehozandó lengyel állam kérdésével foglalkozni, a független Lengyelországot már kikiáltották, és a későbbiek során is a békekonferencia döntéseivel inkább csak nyugtázta a de facto létrejött helyzetet, mintsem sem ténylegesen formálta volna az eseményeket. Macmillan, 2005. 90–91.

28 Harrington, 1974. 27.; Rodriguez, 2016. 91.

29 Kamusella, 2016. 16.; Macmillan, 2005. 253.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 640 2022. 12. 01. 14:26:42

hogy pacifista idealizmusát a nagypolitika rideg pragmatizmusára cserélje. Különösen igaz volt ez azon esetekben, amikor nyilvánvalóan nem lehetett valamennyi érintettet kielégíteni, és végül bárki mellett is tette le a voksát, a többieket magára haragította. Az amerikai külpolitika emellett olyan rendezést kívánt tető alá hozni a kontinensen, hogy mind a győztesek, mind a vesztesek képesek legyenek törleszteni adósságaikat, illetve jóvátételt fizetni.[30]

Pénz beszél...

A politikusok és diplomaták magasztos, ám a valóságtól nemritkán teljesen elrugaszkodó és kultúrrasszizmustól sem mentes állításai mellett azonban az egyik legfontosabb – ha nem a legjelentősebb – érv a terület megszerzéséhez a gazdasági volt. Szilézia évszázadokra visszamenőleg híres volt iparáról, a 19. századi ipari forradalom pedig még inkább kidomborította a térség ipari jellegét. A 20. század elején Felső-Sziléziát már mint Európa legfontosabb indusztriális központjainak egyikét tartották számon. A legnagyobb gyárak, üzemek és finomítók Felső-Szilézia keleti részében, az úgynevezett „ipari háromszögben" terültek el.[31] Az ipari potenciál mellett a nyersanyagbázis[32] volt az a tényező, amely a térséget kiemelten fontossá tette mind a német, mind a lengyel politikusok szemében. A 20. század elején még a szén számított a legfontosabb fűtőanyagnak, és tekintettel arra, hogy a világháború a kontinensen drámai tüzelőanyaghiányt okozott,[33] az amúgy is jelentős felső-sziléziai széntermelés jelentősége rendkívül megnőtt.[34]

Mindemellett említést kell tenni arról is, hogy valamennyi érintett fél – a szociáldemokratáktól a liberálisokon és konzervatívokon át a nacionalistákig – időről időre előhozakodott a bolsevizmustól való félelem „Jolly Joker kártyájával", amivel bármikor hatásosan tudtak érvelni saját igazuk mellett. Eszerint ha a veszteseket „indokolatlanul nagy" büntetéssel sújtják, félő, hogy a lakosságuk elkeseredettségében forradalmat robbant ki és a bolsevikokat juttatja hatalomra. De ha a győztesek sem kapják meg azt, ami „jogosan őket megilleti", akkor is lehet attól tartani, hogy a társadalmuk radikalizálódik, és szélsőbaloldali kormány kerül hatalomra. Jelen cikk nem kíván vállalkozni arra, hogy választ adjon arra, vajon akár Németországban, akár Lengyelországban volt-e reális esélye ennek. Az viszont tény, hogy a béketárgyalások során valamennyi fél élt a bolsevizmussal való riogatás lehetőségével, és hogy mi számított *túl nagy* büntetésnek vagy *túl kevés* jutalomnak, annak már csak az érintettek képzelete szabott határokat.[35]

30 Harrington, 1974. 27.; Macmillan, 2005. 232–233.

31 Az „ipari háromszög" nyugaton Gleiwitz (Gliwice), északon Beuthen (Bytom), keleten Myslowitz (Mysłowice) között található. Harrington, 1974. 25.; Kamusella, 2016. 16.; Thomas, 2017. 340.

32 A német gazdaság által használt szén 23, az ólom 34, a cink 81 százalékát ezen területen bányászták.

33 A harci cselekmények közepette gyakorinak számított, hogy a visszavonuló katonák elárasztották a bányákat, hogy az előrenyomuló ellenség így azokat ne tudja majd hasznosítani.

34 Macmillan, 2005. 93., 277.

35 Gerwarth–Horne, 2018. 58–59.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 641 2022. 12. 01. 14:26:42

A diplomácia útvesztőjében

A győztes hatalmak vezetőiből álló Legfelsőbb Tanács 1919. január 29-én fogadta először a lengyelek küldöttségét. Piłsudski és Paderewski – aki ekkor már Lengyelország miniszterelnöke volt – távollétében Dmowskinak nyílt lehetősége elsőként képviselni hazája érdekeit a Tanács előtt. Amellett, hogy *hivatalosan (!)* nem tartott igényt litván és ukrán területekre,[36] nagyon határozottan kampányolt több kelet-németországi régió, így Felső-Szilézia megszerzéséért is. Noha ezek a területek vagy évszázadok óta, vagy soha nem tartoztak lengyel fennhatóság alá, igényeit azzal igyekezett alátámasztani, hogy ezeken a területeken nagyszámú lengyel népesség él, amely nemzeti érzelme révén mindig is Lengyelországhoz tartozónak érezte magát.[37]

Noha Dmowski erősen elferdített valósága és túlzó igényei nem különösebben hatották meg a Tanács tagjait – Wilson elnök például Dmowski hosszú monológjai alatt a falon lévő szőnyegeket nézegette –, összességében figyelembe vették a lengyel fél javaslatát. Ez persze nem jelentette azt, hogy ne kívánták volna meghallgatni saját szakértőik véleményét is. Így született meg februárban a Lengyel Ügyek Bizottsága: az a szerv, amelynek célja, hogy támogassa a döntéshozókat a Lengyelországgal kapcsolatos események és hírek értelmezésében, és amelynek feladatát képezte, hogy tegyen javaslatot Lengyelország jövendő igazságos határainak meghúzására.[38]

A Bizottság brit és amerikai tagjai igyekeztek a lengyel határokat etnikai alapon megállapítani, ami egyáltalán nem volt könnyű feladat, mivel az évszázadok során Kelet- és Közép-Európában a helyi népek rendkívül összekeveredtek. A Bizottság emellett megpróbálta számításba venni a földrajzi, a gazdasági és a logisztikai tényezőket is: ennélfogva a fontosabb vasútvonalakat nem szándékozott országhatárokkal kettévágni. A franciák általánosságban egyetértettek a gazdasági szempontok figyelembevételével, ám ha vita alakult ki a Bizottságban, következetesen mindig a lengyel fél javára szavaztak, mondván, hogy egy életképes Lengyelországnak képesnek kell lennie magát megvédeni mind a nyugatról, mind a keletről jövő fenyegetésekkel szemben. A franciák e tekintetben számíthattak az olaszok támogatására.

A Tanács március 19-én vitatta meg a Bizottság határtervezetét, és bár törekedtek arra, hogy minél kevesebb német kerüljön lengyel uralom alá, így is 2,132 millió német találta volna magát a határ másik oldalán.[39] A tervezet igencsak vegyes reakciókat váltott ki a Tanács tagjaiból: bár nagy vonalakban elfogadták a benne foglalt javaslatokat, Lloyd George komoly aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy Németországra esetleg túl nagy büntetést készülnek kiszabni. Ha ugyanis

36 Ez a tárgyalások során sem Dmowskit, sem Paderewskit nem akadályozta meg abban, hogy síkra szálljanak többek között Kelet-Galícia megszerzéséért.

37 Macmillan, 2005. 271–272.; Rodriguez, 2016. 91.

38 A Bizottság elnöke Jules Cambon francia diplomata, tagjai pedig a francia Henri Le Rond tábornok, a brit Sir William Tyrrell, az olasz Pietro Paolo Torretta márki, a japán Otchiai és az amerikai Isaiah Bowman voltak. Harrington, 1974. 29.; Macmillan, 2005. 271–273.

39 Macmillan, 2005. 274.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 642 2022. 12. 01. 14:26:42

a német társadalom széles rétegei igazságtalannak érzik a békét, az csak megágyaz majd egy jövendő újabb háborúnak, bár itt nemcsak a nacionalizmus és az irredentizmus fellángolásának veszélyét emelte ki,[40] hanem sokkal inkább annak lehetőségét, hogy Németországban is a bolsevikok kerülnek hatalomra, akik közösen az oroszokkal világhódításra indulnak majd. Ennek fényében, érvelése szerint, nem szabad a német gazdaságot teljesen megroppantani, és a határokat is úgy kell módosítani, hogy minél kevesebb német kényszerüljön lengyel uralom alá. Wilson, akit szintén aggasztott a német társadalom esetleges bolsevizálódásának veszélye, egyetértett Lloyd George okfejtésével, míg Clemenceau elutasította azt.[41]

A Tanács tagjai végül visszaküldték a határtervezetet a Bizottságnak újragondolásra. Amint az várható volt, a döntés indulatokat váltott ki a lengyelekben: sokan hazájuk nyílt megsértésének vették, hogy esetleg a reméltnél kevesebb területet kaphatnak majd. Dmowski kifejtette, hogy véleménye szerint Lloyd George a kapitalista zsidók ügynöke, akik eltökélten Lengyelország ellen fáradoznak.[42] A Tanács a tervezetet már március 22-én változatlan formában visszakapta, és sokáig úgy tűnt, hogy ez kerül be a békeszerződésbe.[43]

A német küldöttséget viszonylag későn, május 9-én fogadták először a Tanács előtt. A delegációval, melyet Ulrich von Brockdorff-Rantzau külügyminiszter vezetett, a béketervezet kézhezvétele után közölték, hogy két hét áll majd rendelkezésükre, hogy észrevételeiket és ellenérveiket a Tanács elé terjesszék majd.[44] Tekintettel a béketervezet összetettségére, a németek május 20-án haladékot kértek, így végül 29-én nyújtották át észrevételeiket a Tanácsnak.[45]

Aggályukat fejezték a keleti határmódosításokkal kapcsolatban, és ezek között is kiemelten foglalkoztak Felső-Sziléziával. Igazságtalannak érezték mind földrajzilag, mind gazdaságilag a terület elcsatolását, ráadásul nem értettek egyet azzal sem, hogy a terület lakosságának nagy része „vitathatatlanul" lengyel lenne.[46] Bár a Lengyel Ügyek Bizottsága Felső-Sziléziát olyan korábbi statisztikák alapján ítélte Lengyelországnak, melyek szerint a lakosság nagyjából 65 százaléka lengyel volt,[47] a németek ellenérvelése szerint az ottani szlávok nem teljesen lengyelek, ráadásul soha sem mutattak érdeklődést egy önálló Lengyelország iránt. Kitértek arra, hogy a terület már sok évszázada nem tartozik Lengyelországhoz, és hogy gazdagságát és fejlettségét a németeknek köszönheti. Ráadásul a területen található szén- és ércbányák elvesztése – ha figyelembe vesszük azt is, hogy ekkoriban a Saar-vidék megtartása is erősen kérdéses volt – hatalmas csapás lenne a német gazdaságnak. Érvelésük szerint, ha

40 Harrington, 1974. 31.
41 Gerwarth–Horne, 2018. 60.; Macmillan, 2005. 252–253.
42 Macmillan, 2005. 275.
43 Harrington, 1974. 31.
44 Macmillan, 2005. 554.
45 Harrington, 1974. 32.; Rodriguez, 2016. 91.
46 Rodriguez, 2016. 91.
47 A tárgyalások során a népszámlálási adatok a lengyel delegáció érvelését támasztották alá, ugyanis az évtizedek során a német hivatalnokok a sziléziaiakat – szlávok lévén – következetesen lengyelként tüntették fel. Szintén sokatmondó e tekintetben, hogy a németek a sziléziaiak saját szláv nyelvét a *Wasserpolnisch* kifejezéssel illették. Bjork, 2016. 110.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 643 2022. 12. 01. 14:26:42

ezeket elveszik Németországtól, nem lesznek képesek teljesíteni a jóvátételi kötelezettségeiket, miközben Varsó elegendő szénmezőt kaparintott meg.[48]

A németek is kijátszották a „bolsevik veszedelem kártyáját" a tárgyalások során. Ezt az érvet ironikus módon éppen azok a katonai körök hangoztatták a legmarkánsabban, amelyek 1917 elején kulcsszerepet játszottak abban, hogy Vlagyimir Iljics Uljanovot (Lenin) külföldi száműzetéséből visszacsempésszék Oroszországba, hogy forradalmi zűrzavart keltsen. Szégyentelenségükben a *Soldateska* képviselői odáig mentek, hogy Németországot a keletről érkező bolsevik fenyegetés elleni védőbástyaként tüntették fel.[49]

Az idő előrehaladtával és a Felső-Sziléziáról szerzett információk gyarapodásával a béketeremtőkben felvetődött a gondolat, hogy ha tényleg nyelvi viszonyait tekintve sokszínű, gazdaságilag pedig rendkívül fontos régióról van szó, érdemes lehet megkérdezni a lakosokat. A referendum ötlete leginkább a brit diplomácia köreiben volt népszerű, és Arthur Balfour külügyminiszter is határozottan kiállt emellett, mert ha egy heterogén terület hovatartozásáról egyoldalúan döntenek, azzal csak kikövezik az utat az állandó ellenségeskedéshez.[50] A német kormányzat, mely szintén felismerte, hogy a régiót biztosan elveszíti diplomáciai úton, népszavazás útján viszont esetleg megnyeri, nem állt a kezdeményezés útjába.[51]

A népszavazás intézménye nem volt ismeretlen a Németországtól elcsatolni kívánt, vitatott területek ügyében, mivel korábban már több helyen is felvetődött: a kelet-poroszországi Allensteinban (Olsztyn) és Marienwerderben (Kwidzyń) a Lengyelországhoz tartozás ügyében, Észak-Schleswigben a vegyes: német és dán lakosság miatt, illetve a franciák által olyannyira áhított Saar-vidéken.[52]

A népszavazás kérdése végül június 3-án került a Tanács elé. Lloyd George, bár nem ellenezte, hogy a terület Lengyelországhoz kerüljön, aggódott amiatt, hogy azzal csak további indokot adnának a német nacionalistáknak az ellenségeskedésekhez és az irredenta törekvésekhez, így inkább a népszavazás mellett döntött (noha meg volt győződve róla, hogy a lakosság többsége a Lengyelországhoz tartozásra fog majd szavazni).[53] Wilson és Clemenceau ellenezték a népszavazást, arra hivatkoztak, hogy a területet már januárban odaígérték a lengyeleknek. Lloyd George viszont azzal érvelt, hogy még semmilyen szerződést nem írtak alá, így még bármikor visszakozhatnak.[54]

Clemenceau emlékeztette a többieket: a helyi közigazgatás szinte teljes egészében német kézben van, és amíg ez így van, igazságos és szabad népszavazásra nincs esély. Ennek elkerülése érdekében Lloyd George felvetette, hogy a vá-

48 Harrington, 1974. 33.; Macmillan, 2005. 277–278.; Rodriguez, 2016. 91–92.
49 Gerwarth–Horne, 2018. 61.
50 Macmillan, 2005. 278.
51 Harrington, 1974. 34.
52 Rodriguez, 2016. 91.
53 Lloyd George és a brit delegáció többi tagja átértékelte a helyzetet, mert miután napvilágot látott a béketervezet, Németország-szerte nemzeti felháborodást váltottak ki a területi követelések, és tömegdemonstrációkra került sor. Május 10-én, a legnagyobb felső-sziléziai megmozduláson, Oppenben a becslések szerint 20 ezer ember tüntetett a régió elcsatolása ellen. Karch, 2020. 114.
54 Harrington, 1974. 35.; Rodriguez, 2016. 92.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 644 2022. 12. 01. 14:26:42

lasztások tisztaságát és rendjét is a szövetségesek által kiküldött katonaság felügyelje. Az ötlet pozitív visszhangra talált, és Wilson és Clemenceau is beleegyezett.[55]

Amikor június 5-én a Tanács elé idézett Paderewskivel közölték, hogy Felső-Szilézia hovatartozásának kérdését népszavazáson fogják eldönteni, a lengyel miniszterelnök teljesen ledöbbent, mivel már hónapok óta abban a tudatban volt, hogy a régiót Lengyelországnak ígérték. Arról igyekezett meggyőzni a Tanács tagjait, hogy a népszavazás nem oldaná meg a kérdést, mivel a nyugati, vidékiesebb területek inkább Németországra, míg a keleti, iparosodottabb körzetek inkább Lengyelországra adnák le a voksukat. A lengyel miniszterelnök azzal fenyegetőzött, hogy lemond, amennyiben változtatnak azon, amiben már megállapodtak, illetve kijelentette: számítsanak arra, hogy a lengyel nép el fogja veszíteni a nyugati szövetségesekbe vetett hitét. Erre az egyébként jó kedélyű Lloyd George felindultan közölte: Lengyelország függetlenségéért és szabadságáért nem lengyel, hanem angol, francia és amerikai katonák adták az életüket. Paderewski kénytelen volt bocsánatot kérni, bár ettől kezdve minden erőfeszítése hiábavalónak bizonyult. A Tanács a referendum megtartása mellett döntött, amit immár a június 28-i versailles-i szerződés keretében írásba is foglaltak.[56]

Itt érdemes kitérni arra, hogy a béketárgyalások során a Legfelsőbb Tanács – amelyet később Négyek Tanácsára neveztek át – messze nem volt annyira lengyelbarát, mint az sok külső szemlélő számára tűnhetett. Ahogy teltek a hónapok, egyre jobban aggasztotta tagjait, hogy Piłsudski csapatai olyan – főleg litván, fehérorosz és ukrán – területeket is elfoglalnak, ahol a lengyel népesség még relatív többséget sem képezett. Bár felvetődött, végül nem lépett fel a Tanács kemény kézzel a lengyel vezetéssel szemben, ugyanis Paderewskit és kormányát még így is a kisebbik rossznak tekintették, ugyanis tartottak attól, ha megbukik, a bolsevikok veszik át a hatalmat az országban.[57]

Politikai kampányok az önrendelkezés jegyében

Hiába számít a népszavazás intézménye a mai napig az egyik legdemokratikusabb véleménynyilvánítási formának, az események bizonyítják, hogy annak során is akadtak visszásságok. A legelső szépséghibát rögtön a versailles-i szerződés tartalmazta. A szerződés 88. cikkelye kimondta: Felső-Szilézia jövendő határainak meghúzására a Szövetséges és Társult Hatalmak *tesznek majd javaslatot,* tehát végső soron dönthetnének akár a népszavazás eredményével ellentétesen is. Ezen az a kitétel sem változtatott sokat, hogy a döntéshozók figyelembe fogják venni a népszavazás eredményét, a földrajzi tényezőket és a helyi gazdasági lehetőségeket.[58]

Hosszadalmas viták alakultak ki arról, hogy kik vehetnek részt a referendumon. A lengyelek amellett érveltek, hogy csak azok szavazhassanak, akik éppen

55 Harrington, 1974. 36–37.; Macmillan, 2005. 279.
56 Harrington, 1974. 37–38.; Macmillan, 2005. 279.; Rodriguez, 2016. 87., 92.
57 Macmillan, 2005. 272.
58 Rodriguez, 2016. 93.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 645 2022. 12. 01. 14:26:42

a területen élnek, míg a németek azt szorgalmazták, hogy azok is, akik a térségben születtek. Végül az utóbbi mellett döntöttek, azzal a kikötéssel, hogy a nem Felső-Sziléziában születettek közül csak azok jogosultak a szavazásra, akik legalább 1904 óta ott éltek. Ezenkívül megszabták a szavazati joggal rendelkezők körét: a 20 év felettiek szavazhattak – viszont a korszakban nem elterjedt módon –, nemre való tekintet nélkül.

A népszavazás szempontjából különösnek mondható, hogy az nem érintette Felső-Szilézia teljes közigazgatási területét. A versailles-i szerződésben több járást (Kreis) Németországnak ítéltek, mivel a statisztikák alapján ott szinte kizárólag csak németek éltek.[59] Hasonló volt a helyzet az egyik déli járás esetében, melyet Csehszlovákia kapott meg. A népszavazás során érintett terület 4150 négyzetmérföldet és 2,28 millió lakost számlált.[60]

Mivel a népszavazást 1921. március 20-ra tűzték ki, mindkét félnek bőven állt idő a rendelkezésére, hogy a lakosság körében kampányoljon. A kampány a lakosság széles tömegeit megmozgatta korra, nemre, társadalmi osztályra és politikai nézetre való tekintet nélkül. Miközben a lengyel kampány során a politikai szereplők közötti együttműködés világnézettől függetlenül viszonylag gyorsan kialakult, a németeknek hosszabb időbe telt egy táborba összehozni a balközéptől a szélsőjobbig terjedő irányzatokat.[61] Végül aztán a jobbközép Katolikus Néppárt mögé sorakoztak fel a pártok, magának a kampánynak a lebonyolításáért pedig a Népszavazási Népbiztosság felelt. A baloldali Németország Független Szociáldemokrata Pártja (Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, USPD), illetve a szélsőbaloldali Németország Kommunista Pártja (Kommunistische Partei Deutschlands, KPD) viszont nem kívánt a kampányban részt venni, mivel az egészet nacionalista projektnek tartotta, amely nem szolgálja a lakosság valódi érdekeit.[62]

A kampányok – amint az sejthető volt – bőségesen felsorakoztattak valós és a valóságtól teljesen elrugaszkodott, mérsékelt és a végletekig szélsőséges érveket és ellenérveket. A lengyelek rákényszerültek, hogy nyomtatott kampányanyagaikat ne csak lengyelül, hanem németül is terjesszék. Ezzel nem is annyira a német ajkú lakosságot kívánták megszólítani, hanem éppen a saját lengyel ajkú célcsoportjaikat, amelyek a bismarcki Kulturkampf következtében 1872 óta németül tanultak olvasni, és többnyire nem értették a lengyel írott szövegeket.

Mindkét fél rendszeresen hangoztatott kulturális, vallási, osztály- és gazdasági érveket, ám érezhetően eltérő hangsúlyokkal. A lengyelek a plakátokon kemé-

59 Grottkau (Grodków), Falkenberg (Niemodlin) és Neisse (Nysa) járások teljesen, Neustadt (Prudnik) pedig részben. Harrington, 1974. 41.

60 Rodriguez, 2016. 92–93.

61 Az 1918 novemberében alapított, Szabad Egyesület Felső-Szilézia Védelméért (Freie Vereinigung zum Schutz Oberschlesiens) nevű szervezet, amely a hasonló jellegű egyesületek összeolvadása után 1919-től a Hazához Hű Felső-sziléziaiak Szövetsége (Verband Heimattreuer Oberschlesier) nevet viselte, radikálisan lengyelellenes és nacionalista programja révén a helyi gyártulajdonosok és kereskedők hangját képviselte, miközben a szintén 1918 novemberében létrejött Breslaui Népi Tanács ennél lényegesen mérsékeltebb politikát folytatott. Végül a két csoport ernyőszervezeteként 1919 nyarán létrejött a Sziléziai Bizottság, amely a berlini kormányzat kampányát kívánta kívülről segíteni. Tooley, 1988. 62–63.

62 Karch, 2020. 128.; Rodriguez, 2016. 93–94.; Tooley, 1988. 63.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 646 2022. 12. 01. 14:26:42

nyen dolgozó, szorgalmas, becsületes emberekként ábrázolták magukat, míg a németeket, az „évszázados elnyomóikat" vegyesen ábrázolták kizsákmányoló kapitalistaként, agresszív militaristaként, katolikusellenes protestánsként vagy népidegen zsidóként.[63] Emellett igyekeztek a lakosokat gazdasági szempontok alapján meggyőzni arról, hogy nekik Lengyelországon belül jobb soruk lesz, mivel Németországgal ellentétben a lengyeleknek nem kell majd háborús jóvátételt fizetniük, ráadásul a német jóléti államra jellemző súlyos adók sem fogják őket terhelni.[64]

A lengyelek nagyobb súlyt helyeztek arra, hogy az emberek vallási érzületére is hassanak, emlékeztetve őket, hogy a protestáns porosz kormányzat sohasem szívelte a helyi lakosság körében többségben lévő katolicizmust, ráadásul most ateista-szocialista vezetés került hatalomra Berlinben, így a helyi egyházi érdekek minden bizonnyal sérülni fognak. Ezzel szemben mutatták fel Lengyelországot, ahol katolikus hittársaik várják őket. A lengyel kampány nem említette, hogy a varsói kormány olyan határokért küzd, melyek között a lakosság majdnem egyharmadát ortodoxok, zsidók és protestánsok tennék ki.[65]

A németek ezzel szemben sok szempontból kénytelenek voltak korlátozni magukat: nem mintha nem nyúltak volna ők is a lengyelekhez hasonlóan a kultúrrasszizmus eszközéhez, ám fontosabb volt, hogy mind a felső-sziléziai lakosságnak, mind a győztes hatalmaknak azt közvetítsék magukról, hogy a régi antidemokratikus, militarista, soviniszta vezetést lecserélték, és most éppen egy teljesen új mentalitású Németország van születőben. Ennek fényében mind a balközép Németország Szociáldemokrata Pártja (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD), mind a jobbközép Német Centrumpárt (Deutsche Zentrumpartei, Zentrum) a kampány során többször is érezhetően önmérsékletet gyakorolt. Ebbe a képbe jól beleillett a tény, hogy az átmeneti és területileg korlátozott politikai erőszak ellenére Németországon belül viszonylagos béke honolt,[66] miközben az újjászületett Lengyelország, ahol továbbra is kötelező volt a sorkatonai szolgálat, egymás után indított háborúkat szomszédjai ellen.[67]

A propagandaüzenetek is teljesen más hangot ütöttek meg német részről: nem az etnikai dimenziót helyezték előtérbe, hanem az állampolgári hűséget, így a kérdés nem is az volt, hogy az érintettek lengyelek vagy németek akarnak-e lenni, hanem hogy lengyel vagy német állampolgárok. Ez némileg könnyített a választókra nehezedő nyomáson, mivel felkínálta a lehetőséget, hogy továbbra is lengyelek vagy sziléziaiak maradhassanak Németországon belül. A lengyelekkel ellentétben nem a kulturális-vallási, hanem a szociális különbségek kidomborítására fektették a hangsúlyt, rámutatva, hogy Németországon belül magasabb életszínvonal várja

63 Bjork, 2016. 113–115.; Rodriguez, 2016. 94–95.

64 Karch, 2020. 129.

65 Uo. 134.

66 A leghíresebbek közé tartozott a szélsőbaloldal részéről az 1919-es berlini Spartacus-felkelés, illetve az 1920-ban a Ruhr-vidéken kitört lázadás, a szélsőjobboldal részéről pedig az 1920-as Kapp-puccs. Wilson, 2016. 56.

67 Varsó 1919 és 1921 között területszerző háborúkat vívott Csehszlovákiával, Litvániával, Ukrajnával, illetve Szovjet-Oroszországgal. Böhler, 2015. 66.; Karch, 2010. 132–133.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 647 2022. 12. 01. 14:26:42

őket. A kultúrrasszizmus ennek ellenére a német propagandában is jelen volt: a lengyel határokon belülre került kelet-európai népek civilizálatlanságával riogatták a felső-sziléziaiakat.[68]

A kampánynak részét képezte, hogy a helyi lakosság szimpátiájának elnyerése érdekében a porosz törvényhozás 1919. október 14-én, a lengyel parlament (szejm) 1920 júliusában olyan törvényeket alkotott, melyekben széles körű autonómiát biztosítottak Felső-Szilézia számára oktatási, kulturális, nyelvi és egyházpolitikai kérdésekben.[69] A német kormányzat még annak lehetőségét is felvetette, hogy a meglévő föderális keretekbe illeszkedve Felső-Sziléziából önálló szövetségi tagállamot hozzanak létre.[70]

Végül érdemes szót ejtenünk a helyi lakosság csupán egy százalékát kitevő zsidóságról. A főként a városokban letelepedett, a német társadalomba jóformán teljesen asszimilálódott zsidók között is zajlott a propagandamunka. A legintenzívebben a legerősebb német zsidó szervezet, a liberális beállítottságú Zsidóhitű Német Állampolgárok Központi Szövetsége (Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens, CV) kampányolt.[71] Egyre többször esett szó a Kelet-Európában folyó pogromsorozatokról, melyeket számos alkalommal éppen a lengyelek robbantottak ki.[72] Noha Piłsudski elítélte az antiszemita megmozdulásokat, nem tudott hatékonyan fellépni ellenük. Dmowski viszont több alkalommal nyíltan beszélt arról, hogy a németekkel együtt a zsidókat is el akarja üldözni Lengyelország területéről,[73] így nem tűnt valószínűnek, hogy egy nemzeti demokrata párti többségű Lengyelországban aktívan fel fognak majd lépni az antiszemita gyűlölködéssel szemben. A másik oldalról, Németországról, ahol bár a háború előtt, alatt és után is létezett antiszemitizmus,[74] azonban azt feltételezték, hogy a hatalmon lévő szociáldemokrata, liberális és konzervatív pártok nem fognak teret engedni a na-

68 Karch, 2020. 130., 133.; Rodriguez, 2016. 97–99.

69 Karch, 2020. 120.

70 Tooley, 1988. 77.

71 A német zsidóság megoszlott saját németországi/európai jövője megítélése vonatkozásában. Míg a Zsidóhitű Német Állampolgárok Központi Szövetsége tagjai azt vallották, hogy a zsidóság a német társadalom szerves részét képezi, és ennélfogva az asszimilációt részesítették előnyben, illetve a teljes jogegyenlőségre törekedtek, addig a cionisták (Zionistische Vereinigung für Deutschland, ZVfD) – akárcsak Európa számos más részén – nem hittek abban, hogy a jogegyenlőség valaha is elérhető, ezért egy saját állam megalapítását vagy legalábbis egy saját autonóm terület kialakítását propagálták. Hagen, 2001. 1., 10.

72 Az egyik leghíresebb és legnagyobb visszhangot keltő eset az 1918. novemberi lembergi (lengyelül: Lwów; ukránul: Lviv) mészárlás volt, de hasonló esetekre került sor Krakkóban, Pinszkben, Lidában, Vilnában (litvánul: Vilnius), illetve számos más elfoglalt településen.

73 Szokolay, 2009. 259.

74 Németországban az antiszemita fellángolás inkább csak az 1920-as évek közepétől, a politikai élet jobbratolódásával következett be.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 648 2022. 12. 01. 14:26:42

gyobb szabású gyűlölködésnek.[75] Ennek fényében nem is meglepő, hogy a népszavazáson a zsidók többsége Németország mellett döntött.

A bányászsztrájktól a felkelésekig

A tűzszünetet 1918 novemberében írták alá, a fegyverek a frontokon elhallgattak, és megkezdődtek a diplomáciai tárgyalások a felek között. Ez azonban messzemenően nem jelentette azt, hogy ezzel az erőszak is abbamaradt volna, és az élet visszatért volna a megszokott, háború előtti kerékvágásába. A háborús vereség és az államhatalom megingása hatására Felső-Sziléziában is megsokszorozódtak a bűnelkövetések, melyek nemegyszer gyilkossággal végződtek. Noha ezek aligha voltak a német és lengyel etnikumok közötti gyűlölködés következményei, a politikai szereplők igyekeztek annak beállítani őket, hogy a másik csoportot befeketítsék, és ezt a képet a korabeli sajtó is hajlamos volt felerősíteni.[76]

Az *első felső-sziléziai felkelésre* 1919. augusztus 17. és szeptember 1. között került sor, és eleinte nem is nemzeti motivációjú cselekményként, hanem széles körű sztrájkként kezdődött, ugyanis a bányászok tiltakoztak a magas élelmiszerárak ellen. A bányászsztrájk szinte mindenhol legkésőbb 48 órán belül lecsillapodott, a megmozdulás azonban ekkorra már átcsapott egy lengyel nemzeti fegyveres felkelésbe.[77] A bevetett német, többnyire Freikorps[78] csoportokból álló Grenzschutz (a határok végleges meghúzásáig a keleti határvidék védelmére létrejött) alakulatok létszáma ugyan lényegesen kisebb volt, felszerelésben és kiképzésben felülmúlták a lengyel felkelőket, és rövid úton leverték a megmozdulásokat.[79] Mivel a Freikorps alakulatok túlbuzgóságról tettek tanúbizonyságot, a német kormányzat már augusztus 24-én kénytelen volt visszaparancsolni őket. A szabadcsapatok által elkö-

75 Hagen, 2001. 7–10.; Karch, 2020. 195–196.

76 Wilson, 2016. 54–55.

77 Bár az önálló lengyel hadsereg megszervezése már 1918 októberében (tehát még a háború vége előtt) megkezdődött, a folyamat lassan haladt, mivel a lengyel fegyveresek heterogén háttérrel és előélettel rendelkeztek. Egyszerre voltak jelen a korábban a német, az osztrák–magyar, a cári orosz reguláris hadseregben szolgált, valamint a franciák által a Kék Hadsereg keretében kiképzett és felszerelt katonák; a korábbi, a központi hatalmak oldalán harcoló légiósokból létrehozott Lengyel Fegyveres Szervezet (Polska Organizacja Wojskowa, POW) tagjai; a tengerentúlról érkezett önkéntesek; továbbá a frissen behívott újoncok. Egy ilyen vegyes összetételű, képzettségű és felszereltségű haderőt összhangba hozni, mint az kiderült, évekbe telt. Eichenberg, 2018. 222–223.

78 Freikorps [szabadcsapatok] néven illetjük azokat a háború után alakult, főként jobboldali nacionalistákból álló, egy-egy karizmatikusabb parancsnok köré tömörülő csoportokat, amelyek a háború befejezésének ellenére is tovább kívántak harcolni a német birodalmi célokért. A német kormányzattal csak félhivatalosan voltak hajlandók együttműködni, főként akkor, amikor a kormányzati célok a sajátjaikkal azonosak voltak. Tevékenységük főként a német és a baltikumi területekre terjedt ki, és egyszerre harcoltak az ellenségesnek titulált nemzetiségek és a hazaárulónak bélyegzett liberális és baloldali politikai szereplők ellen. Böhler, 2015. 69.; Gerwarth–Horne, 2018. 62. Lásd még: Barth, 2006; Sauer, 2010.

79 A lengyel felkelők megöltek 9 civilt és 70 német fegyverest, míg a német rendvédelmi alakulatok körülbelül 210 lengyel felkelővel végeztek, illetve legalább 58 olyan személlyel, akikről nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy civilek vagy felkelők voltak.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 649 2022. 12. 01. 14:26:42

vetett atrocitásokat azonban a kormányzat csak korlátozni tudta, teljesen megfékezni nem.[80]

A felkelés, már csak a harcoló felek összetétele miatt is, paramilitáris jelleget öltött, aminek jellegzetes velejárói a civil lakossággal szembeni atrocitások. A lengyelek nagyjából 200 német túszt áttereltek a lengyel határon, és néhányukat egészen októberig fogva tartották, majd szabadon engedésükért cserébe amnesztiát kértek a német kormánytól a felkelésben részt vevők számára.[81]

Az események kapcsán érdemes megemlíteni, hogy noha a lengyel nacionalista vezetés és a német kommunista felső körök hivatalosan elhatárolódtak egymástól, alsó szinten, a sztrájkokban való részvétel során gyakran megvalósult az együttműködés 1917–1919-ben. Ennek az volt az oka, hogy ugyanazon csoportok: a kapitalisták, a földbirtokosok, a közigazgatási vezetők és a militaristák ellen léptek fel. Ám míg a kommunisták ezt osztályalapon tették, a lengyel nacionalistáknál az etnikai hovatartozás is meghatározó volt.[82] 1918–1919 folyamán, a romló közállapotok időszakában nehéz volt megállapítani, hogy a sztrájkokért a szélsőbaloldal vagy a lengyel nacionalisták a felelősek, mivelhogy a munkások és a bányászok többsége lengyel nemzetiségű volt.[83]

A németek 1920. február 1-jén adták át a terület irányítását a Henri Le Rond tábornok által vezetett Szövetségközi Bizottságnak (La Commission Inter-Alliée de Haute-Silésie),[84] Felső-Szilézia így a Népszövetség ideiglenes protektorátusává vált. A lakosság erre az időre külön, a Bizottság által bevezetett útlevelet is kapott. A rend fenntartását a német katonai és Grenzschutz-alakulatoktól a Bizottság alá rendelt körülbelül 20 ezer fős szövetséges katonaság vette át (15 ezer főt a franciák, 5 ezret pedig az olaszok adtak).[85] Mivel a Bizottság nem rendelkezett elegendő személyi és anyagi forrással, a német közigazgatási és rendőri állomány egy jó része a Bizottság alá rendelve továbbra is a helyén marad.[86]

A *második felső-sziléziai felkelésre* 1920. augusztus 19. és 31. között került sor, és mind intenzitásában, mind a lakosságra kifejtett hatásaiban lényegesen kisebb volt az egy évvel korábbihoz képest.[87] Kirobbanásának oka, hogy a német kormányzat az éppen tomboló lengyel–szovjet háborúban semleges álláspontra helyezkedett, és megtiltotta, hogy bármelyik félnek anyagi vagy személyi segítséget nyújtsanak. A szövetségesek ettől függetlenül szállítottak utánpótlást a varsói kor-

80 Wilson, 2016. 57–59.
81 Tooley, 1988. 63–64.
82 Karch, 2020. 106–109.; Wilson, 2016. 55–56.
83 Tooley, 1988. 59.
84 A Szövetségközi Bizottság további tagjai voltak a brit Harold Percival ezredes, az olasz Alberto de Marinis tábornok. Az Egyesült Államok a terület megszállásában nem vett részt.
85 Mivel a franciák adták a katonák túlnyomó részét – a 15 zászlóaljból 12-t –, a francia 46. gyaloghadosztály parancsnoka, Jules Gratier tábornok kapta meg a szövetséges megszálló erők feletti parancsnokságot is. A britek hónapokig nem küldtek saját csapatokat a területre, mivel úgy ítélték meg, hogy azokra szükségük van az ír függetlenségi harcok, illetve az angliai ipari központokban kirobbant szocialista munkáslázadások leveréséhez. Thomas, 2017. 342.; Tooley, 1988. 65–66.
86 Karch, 2020. 121.; Wilson 2016. 62.
87 A felkelők körülbelül 100 némettel végeztek, míg a rendvédelmi szervek 19 felkelőt öltek meg.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 650 2022. 12. 01. 14:26:42

mányzatnak német területeken keresztül, mire tiltakozásul augusztus 17-én Felső-Szilézia számos pontján a német lakosok tüntetéseket szerveztek, melyek többször nyíltan lengyelellenes lincshangulatba fordultak át.

Noha a tüntetések másnapra lecsitultak, Wojciech Korfanty, a Lengyel Népszavazási Bizottság (Polski Komisariat Plebiscytowy) vezetője úgy ítélte meg, hogy a szövetséges rendfenntartó erők képtelenek megvédeni a lengyel lakosságot a németektől, ezért 19-ére fegyverbe szólította a lengyel lakosokat. A felfegyverzett bányászokból és a Lengyel Fegyveres Szervezet tagjaiból álló, nagyjából 50 ezer felkelő birtokába vette az ipari háromszöget, illetve a régió déli részét. A létszámában és felszerelésében lényegesen gyengébb német rendőri szervek[88] nem tudtak érdemi ellenállást kifejteni, a francia csapatok pedig nem léptek fel a felkelőkkel szemben. Komolynak vehető ellenállásra csak az olasz kontingens részéről került sor, ám ők is veszteségek nélkül zárták az eseményeket.[89] A helyzet csak szeptember elejére rendeződött, amikor is a felek megegyeztek abban, hogy a terület ismét a szövetséges megszálló erők ellenőrzése alá kerül.[90]

A szavazóurnáktól a tárgyalóasztalig

A Szövetségközi Bizottság igyekezett elkerülni annak esélyét, hogy közvetlenül a népszavazás előtt bármelyik fél egy újabb felkelést robbantson ki, illetve hogy az eszkalálódjon. Ennek érdekében 1921. március 8-tól olyan rendeleteket adtak ki, amelyekben korlátozták a gyűlések és felvonulások számát, a plakátok és egyéb kampányeszközök használatát, illetve a bor- és likőrárusítást. A britek mindemellett kétezer katonát – négy zászlóaljat – küldtek a jelen lévő francia és olasz megszálló erők kiegészítésére.[91]

Az 1921. március 20-i szavazás csaknem teljes körű részvétellel zajlott, tekintve hogy a jogosultak 97,5 százaléka az urnákhoz járult. A Németország-pártiak 59,6 százalékot értek el 707 488 szavazattal, míg a Lengyelország-pártiak 40,4 százalékot 479 369 szavazattal.[92] A régió északi és nyugati részein, illetve a nagyobb városokban németpárti, míg déli részein, illetve a kevésbé urbanizálódott területeken lengyelpárti többség született, azonban éppen a kulcsfontosságú ipari régióban nagyjából egyenlően oszlottak meg a szavazatok.[93]

88 1920 márciusában a Szövetségközi Bizottság a német Biztonsági Rendőrség (Sicherheitspolizei – Sipo) fegyvereinek többségét begyűjtötte (körülbelül négyezer puskát, 180 géppuskát és 600 ezer lőszert), mivel úgy ítélték meg, hogy a rendőri szervek túlságosan is hajlamosak voltak az erőszakos fellépésekre. A következő átszervezésre júniusban került sor, amikor a szövetségesek a körülbelül négyezer fős Sipo állományának több mint felét leszerelték (azokat, akik nem felső-sziléziai lakosok voltak). A megmaradt 1800 főből létrehozták a Népszavazási Rendőrséget, melyet további 1200 fővel – főként lengyelekkel – bővítettek ki. Tooley, 1988. 67–69.

89 Wilson, 2016. 62–63.

90 Tooley, 1988. 73–76.

91 Thomas, 2017. 344.; Tooley, 1988. 87.

92 Karch, 2020. 137.

93 Macmillan, 2005. 279.; Rodriguez, 2016. 100.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 651 2022. 12. 01. 14:26:42

VT_2022-4_KÖNYV.indb 652 2022. 12. 01. 14:26:43

A népszavazás előtt és alatt is számos kritika érkezett a lengyelek részéről amiatt, hogy olyanok is szavaztak nagy számban, akik bár a régióban születtek, de az érintett időszakban nem ott éltek. A német állami szervek ugyanis a szavazást megelőzően ingyen szállítottak oda vonattal embereket – összesen nagyjából 191 ezer főt[94] –, akiknek döntő többsége minden bizonnyal – a német céloknak és várakozásoknak megfelelően – a terület Németországnál maradása mellett döntött. Azonban abban az esetben is a Németország melletti szavazatok vannak többségben, ha – feltételezve, hogy az említettek tényleg valamennyien Németország mellett döntöttek – kivonunk 191 ezer szavazatot a Németországra leadottakból. A németek ezzel szemben azt sérelmezték, hogy a szavazásból kizártak nagyjából 50–100 ezer olyan lakost, akik 1904 után költöztek a régióba, és akik többségéről szintén feltételezni lehetett, hogy Németországra voksolnának.[95]

A lengyel nacionalistákat különösen dühítette, hogy nagyjából 200 ezer, általuk lengyel nemzetiségűnek tartott személy – többségében valószínűleg kettős identitású sziléziaiak – is a németek mellett szavazott. Emiatt hamar elterjedt köztük az a nézet, hogy választási csalás történt. A szavazások viszont titkosak voltak, és a lebonyolításukat felügyelő Szövetségi Bizottság sem tapasztalt kiugró szabálysértéseket. Az pedig, hogy a választásra jogosultak 97,5 százaléka élt a jogával, azt bizonyítja, hogy sem a lengyel, sem a német paramilitáris csoportok nem érték el a céljukat, hogy megfélemlítsék és távol tartsák a másik felet a szavazástól.[96]

A népszavazás eredményének kihirdetése után rögtön elszabadultak az indulatok. A keleti járásokban nagy számban kezdtek bántalmazni olyanokat, akikről tudták vagy feltételezték, hogy Németország mellett szavaztak. Ennek következtében a lakosság jelentős része érezte úgy, hogy saját biztonsága érdekében tanácsosabb elhagynia a keleti területeket.[97]

Két nappal a népszavazás után, március 22-én Korfanty előállt határjavaslatával. A „Korfanty-vonalként" ismertté vált tervezet Felső-Szilézia területének 60, lakosságának 70 százalékát Lengyelországnak adta volna. Ez az elképzelés még a franciáknak is túl szélsőséges volt, így a saját javaslatukban a jövendő határt ettől valamivel keletebbre tolták volna, bár az ipari területek így is lengyel kézbe kerültek volna. A britek és az olaszok ezzel szemben Lengyelországnak csupán kisebb, főként vidéki területeket adtak volna át, míg a régió többsége és az ipari háromszög szinte teljes egésze Németországnál maradt volna.[98]

Korfanty, tartva attól, hogy a diplomáciai küzdelmek során a britek és az olaszok kerekednek majd felül, május 1-jén általános sztrájkra szólította fel a lakosságot, majd május 3-án, a lengyel hadsereggel a háta mögött, kirobbantotta a *harmadik felső-sziléziai felkelést*. A szövetséges erők itt már nem játszottak érdemi szerepet: a brit kontingens néhány nappal korábban kivonult Felső-Sziléziából, az ola-

94 A szavazók egy jelentős részét a Hazához Hű Felső-sziléziaiak Szövetsége szállíttatta a népszavazásra. Tooley, 1988. 62–63.
95 Karch, 2020. 138.; Tooley, 1988. 88.
96 Tooley, 1988. 88–89.
97 Egyedül Kattowitzból már március 22-re hétezer ember menekült el. Wilson, 2016. 65.
98 Karch, 2020. 140–141.; Thomas, 2017. 345.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 653 2022. 12. 01. 14:26:43

szok ellenállását a lengyelek rövid idő alatt elsöpörték, a franciák pedig, ahogy az várható volt, kitértek a konfrontáció elől.[99] A majd két hónapig elhúzódó erőszakos események mind kiterjedésükben, mind brutalitásukban messze felülmúlták a korábbi két év történéseit.[100] A küzdelmek itt már kvázi háború jelleget öltöttek, mivel a rendvédelmi, határőr és paramilitáris egységek mellé mindkét oldal részéről egyre nyíltabban felsorakoztak reguláris katonai alakulatok is.

A lengyelek, akik nagyjából 50 ezer fegyveressel rendelkeztek, nyugat felé, a Korfanty-vonalhoz törtek előre. A németek, akik nem akartak várni a Szövetségközi Bizottság ellenintézkedéseiig, 35 ezer fegyveressel ellentámadást szerveztek. A küzdelmek oroszlánrészét a nagyjából 30 ezer főt számláló Felső-sziléziai Önvédelem (Selbstschutz Oberschlesiens, SSOS) vállalta magára, és a harcok során a lengyel felkelők fölé kerekedett.

Az előző évi eseményekkel ellentétben, amikor is az akkori német kabinet diplomáciai okokból ódzkodott attól, hogy az engedélyezett rendőri egységeken felül paramilitáris erőket is bevessenek a lengyel erők ellen, az új kormányfő, Joseph Wirth már más álláspontot képviselt.[101] Noha hivatalosan továbbra is elhatárolódtak a szabadcsapatoktól,[102] egy május 18-i megbeszélésen Wirth felhatalmazta Höfer tábornokot, hogy a felkelés leverésére Freikorps csapatokat is bevessen.[103] Wirth ezzel valójában csak nyugtázta a már zajló folyamatokat, mivel tudható volt, ezek a csapatok már napok óta harcban álltak a lengyel felkelőkkel.[104]

A döntő összecsapásra május 21-én, a Szent Anna-hegynél került sor, ahol a németek visszaszorították a lengyeleket. Június 26-án beállt a tűzszünet a felek között, kisebb összecsapások azonban továbbra is voltak a térségben. Az erőszakos cselekmények nemritkán politikai dimenziót is öltöttek, a felkelés alkalmat adott ugyanis a német jobboldali félkatonai alakulatoknak, hogy a helyi *német* baloldali politikusokkal is leszámoljanak.[105]

1918. november 11., a német forradalom kirobbanása és a Második Lengyel Köztársaság kikiáltása, illetve 1922. július 9. között, amikor az utolsó szövetsé-

99 A britek a felkelés kirobbanása után egy újjászervezett harcköteléket, az úgynevezett Brit Felső-sziléziai Haderőt (British Upper Silesia Force, UpSi) William Heneker vezérőrnagy parancsnoksága alatt ismét Felső-Sziléziába küldték, ám az már csak május 29. és június 6. között érkezett meg a területre, amikorra a legvéresebb összecsapások már befejeződtek. Az UpSi főleg ír zászlóaljakból állt, amelyeket szándékosan távol akartak tartani az Írországban dúló harcoktól. Thomas, 2017. 345–346.; Tooley, 1988. 94–95.

100 Az összecsapások során a lengyel felkelők veszteségei: 776 halott és 48 eltűnt, míg a német fegyveresek körülbelül 300 embert veszítettek. A szövetségesek közül 20 olasz, illetve 3-3 francia és brit katona halt meg a fegyveres küzdelmekben. A harmadik felkelés a civilek elleni kegyetlenkedések tekintetében is kitűnik a korábbiak közül: az utcai harcokban és az önkényes erőszakoskodások során 286 német és 299 lengyel civil veszítette életét.

101 1920 végétől „különleges rendőri egységek" néven félkatonai alakulatokat állomásoztattak a szomszédos Alsó-Sziléziában. Tooley, 1988. 72–73., 79–81.

102 A német kormány május 24-i rendeletében törvényen kívülinek minősítette a Felső-Sziléziában tevékenykedő „önkéntes" alakulatokat. Thomas, 2017. 351.

103 A felkelés során bevetett leghírhedtebb paramilitáris alakulat a bajorországi Freikorps Oberland volt, de a harcokban részt vettek olyan szabadcsapatok is, mint az Organisation Escherich, a Rossbach-féle önkéntes csoport, illetve több különálló diákzászlóalj is.

104 Tooley, 1988. 95–96.

105 Karch, 2020. 142–143.; Wilson, 2016. 66–68.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 654 2022. 12. 01. 14:26:43

ges csapat is elhagyta a területet, és a megszállás hivatalosan véget ért, 2859 személy halt erőszakos halált a terület megszerzéséért vívott harcokban.[106] Az eseményeket mindvégig a paramilitáris erőszak jellemezte: a fegyverrel harcolók és a civilek közötti határok teljesen elmosódtak, ennek folytán végig magas volt a civil áldozatok száma, akiket vagy véletlenül öltek meg a harcok során, vagy amiatt, mert vélt vagy valós indokok alapján őket is harcolónak tekintették. A paramilitáris hadviselés velejárója volt, hogy a harcoló felek között nagy számban tűntek fel nők, idősek és gyerekek is, illetve általánossá vált, hogy az egyik fél harcosai a másik fél családtagjain álltak bosszút.[107]

Boldogtalan béke

A harcok eszkalálódása diplomáciai téren egyáltalán nem hozott változást a hatalmak álláspontjában: a franciák változatlanul a varsói kormány mellett álltak, a britek és az olaszok pedig meghagyták volna a területet Németországnak. Mivel megegyezni több hónap elteltével sem sikerült, úgy határoztak, hogy a döntés jogát átadják a Népszövetségnek. A Népszövetség 1921 szeptemberében bízta meg a négy független állam – Belgium,[108] Brazília, Kína és Spanyolország – képviselőiből álló Négyek Bizottságát, hogy hozzon végső döntést az ügyben. A Bizottság október 12-én terjesztette elő a határtervezetét, melynek értelmében Németországnál marad a terület 71 és a lakosság 53 százaléka (7794 négyzetkilométer, 1 116 500 fő), miközben az ipari területek többsége és a szénmezők 90 százaléka Lengyelországhoz kerül.[109] A javaslat egyik felet sem elégítette ki: a nacionalisták Lengyelországban és Németországban is népük ellen elkövetett sérelemnek tartották a terület felosztását, amit csak revízióval lehet orvosolni.

1922. május 15-én aláírták a genfi egyezményt, amely részletesen megszabta a jövendő német–lengyel határokat Felső-Sziléziában. A Lengyelországhoz került lakosság 44 százaléka, míg a Németországhoz került lakosság 23 százaléka a másik állam mellett tette le a voksát a népszavazáson, ez pedig nagy fokú népességmozgást vetített előre, ami csakhamar be is következett. A terület felosztása után körülbelül 150 ezer Lengyelországhoz került lakos vándorolt nyugatra – köztük az ottani zsidó lakosság több mint fele –, míg 60-70 ezren hagyták el Németországot, hogy az új lengyel államban élhessenek.[110]

106 Wilson, 2016. 70–72.
107 Böhler, 2015. 62–63.; Eichenberg, 2018. 220–222.
108 Felvetődhet a kérdés, hogy miként tekinthették Belgiumot „független" döntéshozónak, miközben a háború egésze alatt Belgium majdnem teljes területe német katonai megszállás alatt állt.
109 Karch, 2020. 143.; Macmillan, 2005. 279.
110 Karch, 2020. 144., 196.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 655 2022. 12. 01. 14:26:43

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Barth
2006 Barth, Boris: Die Freikorpskämpfe in Posen und Oberschlesien 1919–1921. Ein Beitrag zum deutsch–polnischen Konflikt nach dem Ersten Weltkrieg. In: *Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. Geburstag*. Hrsg. v. Neutatz, Dietmar – Zimmermann, Volker. München, 2006. 317–333.

Bjork
2016 Bjork, James: Monoglot Norms, Bilingual Lives: Readership and Linguistic Loyalty in Upper Silesia. In: *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and (Be)longing in Upper Silesia.* Eds.: Bjork, James – Kamusella, Tomasz – Wilson, Tim – Novikov, Anna. London–New York, 2016. 106–127.

Böhler
2015 Böhler, Jochen: Enduring Violence: The Postwar Struggles in East-Central Europe, 1917–1921. In: *Journal of Contemporary History,* 50. (2015) 1. sz. [Special Issue: The Limits of Demobilization.] 58–77. DOI: https://doi.org/10.1177/0022009414552145.

Cambell
1970 Campbell, F. Gregory: The Struggle for Upper Silesia, 1919–1922. In: *Journal of Modern History,* 42. (1970) 3. sz. 361–385.

Eichenberg
2018 Eichenberg, Julia: Katonákból civilekké, civilekből katonákká. Lengyelország és Írország az első világháború után. In: *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Szerk.: Gerwarth, Robert – Horne, John. Bp., 2018. 219–236.

Gerwarth–Horne
2018 Gerwarth, Robert – Horne, John: A bolsevizmus mint fantazma. Félelem a forradalomtól és ellenforradalmi erőszak, 1917–1923. In: *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Szerk.: Gerwarth, Robert – Horne, John. Bp., 2018. 57–70.

Győrfi
2013 Győrfi Lajos: Piłsudski megítélése a lengyel történészek körében 1989 után. In: *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában.* Szerk.: Szalai László. Bp., 2013. 191–210.

Haffner
2010 Haffner, Sebastian: *Poroszország egy porosz szemével*. Bp., 2010.

Hagen
2001 Hagen, William W.: Murder in the East: German–Jewish Liberal Reactions to Anti-Jewish Violence in Poland and Other East European Lands, 1918–1920. In: *Central European History,* 34. (2001) 1–30. DOI: https://doi.org/10.1163/156916101750149112.

Hajdu–Pollmann
2014 Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Bp., 2014.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 656 2022. 12. 01. 14:26:43

Harrington
1974 Harrington, Joseph F., Jr.: Upper Silesia and the Paris Peace Conference. In: *The Polish Review,* 19. (1974) 2. sz. 25–45.

Hitze
2020 Hitze, Guido: Oberschlesien als internationaler Streitfall. In: *Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften,* 13. (2020) 47–63. DOI: 10.24425/historie.2020.133249.

Kamusella
2016 Kamusella, Tomasz: Upper Silesia in Modern Central Europe: On the Significance of the Non-national/A-national in the Age of Nations. In: *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and (Be)longing in Upper Silesia.* Eds.: Bjork, James – Kamusella, Tomasz – Wilson, Tim – Novikov, Anna. London–New York, 2016. 8–52.

Karch
2020 Karch, Brendan: *Nation and Loyalty in a German–Polish Borderland: Upper Silesia, 1848–1960*. Cambridge, 2020.

Macmillan
2005 Macmillan, Margaret: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Bp., 2005.

Németh
2009 Németh István: *A Német Császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok*. Bp., 2009.

Rodriguez
2016 Rodriguez, Allison: 'Scoundrels' and Desperate Mothers: Gendering German and Polish Propaganda in the Upper Silesian Plebiscite, 1919–1921. In: *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and (Be)longing in Upper Silesia.* Eds.: Bjork, James – Kamusella, Tomasz – Wilson, Tim – Novikov, Anna. London–New York, 2016. 87–105.

Sauer
2010 Sauer, Bernhard: „Auf nach Oberschlesien!" Die Kämpfe der deutschen Freikorps 1921 in Oberschlesien und den anderen ehemaligen deutschen Ostprovinzen. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft,* 58. (2010) 4. sz. 297–320.

Struve
2016 Struve, Kai: Ascribing Identity: Public Memory of the Plebiscite and Uprisings. In: *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and (Be)longing in Upper Silesia.* Eds.: Bjork, James – Kamusella, Tomasz – Wilson, Tim – Novikov, Anna. London–New York, 2016. 210–229.

Szokolay
2009 Szokolay Katalin: A lengyelek és az itt élő többi nép. In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után.* Szerk.: Juhász József – Krausz Tamás. Bp., 2009. 254–267.

Thomas
2017 Thomas, Alun: The British Upper Silesia Force ['UPSI' Force]: May 1921–July 1922. In: *Journal of the Society for Army Historical Research,* 95. (2017) 381. sz. 338–364.

Tooley
1988 Tooley, T. Hunt: German Political Violence and the Border Plebiscite in Upper Silesia, 1919–1921. In: *Central European History,* 21. (1988) 1. sz. 56–98. DOI: https://doi.org/10.1017/S0008938900012668.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 657 2022. 12. 01. 14:26:43

1997 Tooley, T. Hunt: *National Identity and Weimar Germany: Upper Silesia and the Eastern Border, 1918–1922*. Lincoln, 1997.

Wilson
2010 Wilson, Timothy: *Frontiers of Violence. Conflict and Identity in Ulster and Upper Silesia 1918–1922*. Oxford, 2010.
2016 Wilson, Tim: Fatal Violence in Upper Silesia, 1918–1922. In: *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and (Be)longing in Upper Silesia*. Eds.: Bjork, James – Kamusella, Tomasz – Wilson, Tim – Novikov, Anna. London–New York, 2016. 53–86.

BARNABÁS JUHÁSZ

WHERE SHOULD THE GERMAN–POLISH BORDER BE DRAWN?

NATIONAL SELF-DETERMINATION, TERRITORIAL CLAIMS AND THE STRUGGLE FOR THE COALFIELDS IN UPPER SILESIA AFTER THE GREAT WAR

Although many believed the November 1918 armistices brought the desired peace back to the everyday life, the soon coming events proved quite the opposite. Despite all the efforts of contemporary great statesmen of both the victors and the losers, Eastern and Central Europe still had to experience a new wave of regional conflicts. By the collapse of the dominant empires and the weakening of state power many formerly suppressed nations and minorities had the historical opportunity to redraw the map of Europe at their own pleasure. One of the crucial territories was Upper Silesia, laying on the eastern border Germany–whose post-war future was far from being certain but still wanted to maintain its Central European influence–and on the southwestern border of the newly resurrected Poland, which struggled to regain its former power lost more than a century before. For its ethnically mixed population both states' nationalist factions claimed Upper Silesia inseparably belonged to them and in the middle of the post-war economic crisis none of them wanted to risk losing a region with developed industry and various natural resources.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 658 2022. 12. 01. 14:26:43

ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR – PRANTNER ZOLTÁN*

Vitatott pontok az utolsó egyiptomi khedive magyar származású feleségének életében

A 19. század második felében és a 20. század első másfél évtizedében az osztrák–magyar kolónia kiemelkedő szerepet játszott az egyiptomi politikában. Köztük számos olyan személyiség volt, aki az egyiptomi khedivei udvarral szoros kapcsolatban állt, és életútjával, tevékenységével hatással volt az ország politikájának alakulására is. Megítélésünk szerint mind közül a legtekintélyesebb és legkiemelkedőbb személyiség – a méltatlanul elfeledett – Szendrői Török May (1877–1968), az Amerikában született magyar grófkisasszony volt, aki Puskás Tivadar,[1] a telefonhírmondó feltalálójának nevelt lányaként az egyiptomi khedive, II. Abbász Hilmi[2] titkos felesége (1900–1910), majd a muszlim vallás felvételét követően hivatalosan is királyné lett (1910–1913).[3] A színésznői babérokra törő, elismert zongoraművész író- és festőnő is volt, aki „a fiatal Abbász iránt érzett érzelmei miatt Egyiptomot választotta lakhelyéül (...). Kapcsolata az uralkodóval ezen túlmenően bepillantást enged Egyiptom európaizálódó felső köreinek életébe, ahol az egynejűség elterjedése miatt a khedive többnejűsége és kicsapongó életvitele gyakran botrányokat is okozott."[4]

Meglepően kevés kutató foglalkozott mindeddig az alkirályné élettörténetével. Ők is csupán röviden írtak róla, viszonylag kevés forrásanyagot felhasználva. Ezen munkák közül kiemelendő Komár Krisztián doktori disszertációja,[5] Márián Dorina és Márián Zoltán cikke,[6] valamint Szamír Rifaat egyiptomi újságíró írása.[7]

A jelen írásunk középpontjában álló hölgyről, Dzsávidánról elmondható, hogy hosszú életet élt, 55 évet német nyelvterületen, 36-ot pedig a világ különböző tájékán, öt országban töltött el. Életével kapcsolatban számos pont mindeddig tisz-

* Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar az egyiptomi Academy of Scientific Research & Technology kutatója, jelenlegi kutatóhelye az Eötvös Loránd Tudományegyetem; Prantner Zoltán a Kodolányi János Egyetem Jó-léti Társadalom Intézetében a Nemzetközi Tanulmányok Tanszék egyetemi docense (1139 Budapest, Frangepán u. 50–56., prantner.zoltan@kodolanyi.hu).

1 Ditrói Puskás Tivadar (1844–1893) mérnök, a telefonhírmondó feltalálója.

2 II. Abbász Hilmi pasa (1874–1944) az utolsó egyiptomi khedive. Apja korai halála után került trónra és 1892-től 1914-ig uralkodott. Az angol megszállást ellenezte, ami jelentősen növelte népszerűségét az egyiptomi lakosság körében. Meggyőződése miatt azonban számos alkalommal konfliktusba került a gyarmatosítókkal, akik végül megfosztották a trónjától.

3 Abdel-Ati Al-Naggar – Prantner, 2021. 5–6.

4 Komár, 2012. 91.

5 Lásd: Komár, 2012. 101–104.

6 Márián, 2004. 26–29.

7 Szamír Rifaat: Queen for a Day. In: *Ahram Weekly,* 1994. október 6. 13.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 659 2022. 12. 01. 14:26:43

tázatlan maradt annak ellenére is, hogy bizonyos periódusokban – azon belül is főleg az egyiptomi khedive házastársaként – egyértelműen a közvélemény érdeklődésének középpontjában állt. Vita tárgyát képezi többek között, hogy mi a pontos neve, mikor született, ki a vér szerinti apja, illetve hány alkalommal kötött házasságot, és kivel. Munkánkban arra vállalkozunk, hogy bemutassuk Dzsávidán hivatalos elnevezéseit, pontos születési dátumát, illetve a mindeddig homályban maradt származását (jogi és biológiai apját). Mindehhez az olvasóközönség számára ez idáig ismeretlen korabeli levéltári és sajtóforrásokat használtunk fel.

Az egyiptomi alkirály feleségének elnevezései

A Nílus magyar származású alkirálynéjának nevét sokféleképpen írták a sajtóban, a tudományos cikkekben, valamint az interneten a különböző arab, magyar és idegen nyelvű honlapokon. Előfordul Szendrői Török Marianna, Szendrői Török May, Dzsávidán Hánum vagy Zubeida Hanum alakban is. Nyugaton a Szendrői Török Marianne név számít a legismertebbnek és legelterjedtebbnek, amit azonban ő soha nem viselt. A félreértés oka ebben az esetben egyfelől fordítási hiba lehet, másfelől a főnemesi családokban követett névadási szokásokban keresendő. Számos keresztneve egy kivételével megegyezett ugyanis a nővéréével, akivel emiatt gyakran a különböző szerzők tévesen azonosították.

Angolszász nyelvterületen elterjedt emellett még a napjainkban is népszerű Mary Török elnevezés, német nyelvterületen pedig korábban May Török de Szendrő grófnő néven jegyezték. Visszaemlékezések alapján egyértelműen megállapítható, hogy szűk családi körben May-nek hívták, majd az iszlám vallás felvételét követően kapta a Dzsávidán Hánum („Örök Asszony") nevet házassága révén. Pozíciójából, azaz a khedive feleségeként sok helyen utaltak a személyére khedivaként is. Legvégül a halotti anyakönyvén Török Dzsávidán olvasható, míg a sírkövén[8] latin betűkkel a Dzsanan Dzsávidán felirat olvasható *(1. kép)*.[9]

8 Amikor Dzsávidán Hánum hercegnőt 1968. augusztus 8-án, három nappal halála után eltemették a grazi St. Leonhard temetőben, csak egy kis csoport gyászoló követte koporsóját. Dísztelen sírkövén csak a neve olvasható, nem tüntették fel sem születésének, sem pedig elhalálozásának pontos helyét, illetve időpontját. Utolsó lakóhelye, a Wittekweg 7. szám alatti grazi ház falán emléktáblát helyeztek el, amelyen ez áll: „Dzsávidán Hánum (1877–1968) művész tiszteletére – Az USA-ban született magyar nemességből, egyiptomi herceghez ment feleségül. Megszabadította magát a kötöttségektől és a kiosztott szerepektől, írt és zenélt, komponált és festett, világpolgár volt Grazban." A táblát a Graz 2003 – Európa Kulturális Fővárosa projekt egyik kísérőeseményének keretén belül helyezték el az épületen. Lásd: https://woment.mur.at/index_WOMENT.html (letöltés: 2022. február 8.).

9 A szerzők saját fotója.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 660 2022. 12. 01. 14:26:43

1. kép.
Dzsávidán Hánum grazi sírhelye

Születésének vitatott időpontja

Dzsávidán világra jöttének időpontjáról eltérő adatokat közölnek az elérhető anyagok és források – leggyakrabban 1874-et és 1877-et tüntetik fel.[10] A kérdés eldöntésére szerencsére számos forrás áll rendelkezésre. A Philadelphia Birth Register szerint édesanyja, Sophie Vetter von der Lilie fekvőbetegként tartózkodott a philadelphiai kórházban, ahol egy lánygyermeknek adott életet 1877. június 15-én *(2. kép)*.[11] Maga is utóbbi dátumot adta meg születésének idejeként *Hárem*[12] című önéletrajzában. Mindezek mellett az 1877-es adat szerepel Dzsávidán berlini lak-

10 A félreértés forrása minden bizonnyal *Az Ujság* 1910. február 9-én megjelent, *A khedive magyar felesége* című cikkére vezethető vissza, mely szerint „Török-Puskás May grófnő 1874. január 8-án született s így elmúlt harminczhat éves". Ez a téves információ azután széles körben elterjedt, és alapját képezte a pontos születési dátummal kapcsolatos polémiának. Lásd: A khedive magyar felesége. In: *Az Ujság,* 1910. február 9. 13.

11 Birth Registers, 1860–1903, for the City of Philadelphia 1860–1903. Film: 1289348, Image Group Number: 4146263, Mikrofilm: 1547178. Lásd: https://www.familysearch.org/search/catalog/151270?availability=-Family%20History%20Library.

12 Dzsávidán *Hárem* című kötete, amelyben életútjáról és az egyiptomi udvarban szerzett tapasztalatairól írt, több kiadásban is megjelent. Eredetileg német nyelven tették közzé, később lefordították angolra és arabra, majd kiadták Berlinben, Londonban, Kairóban, valamint Bejrútban is. A könyv érdekessége, hogy annak elején Dzsávidán megnevezte tanárát, aki bevezette a muszlim hit alapjaiba, valamint az arab és a török nyelvbe. Megismerhetjük belőle személyes meggyőződését a hárem intézményéről, amit a hatalmi struktúrából vezet le, és rámutat arra, hogy az ellentétes Mohamed próféta tanításaival. Hangsúlyozza, hogy a nők számára a hárem „a hatalom és a terror helye". Sok szenvedést okoz a nőknek, továbbá megnehezíti az igazi szerelmet és a boldog házasságot. Djavidan, 1931.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 661 2022. 12. 01. 14:26:43

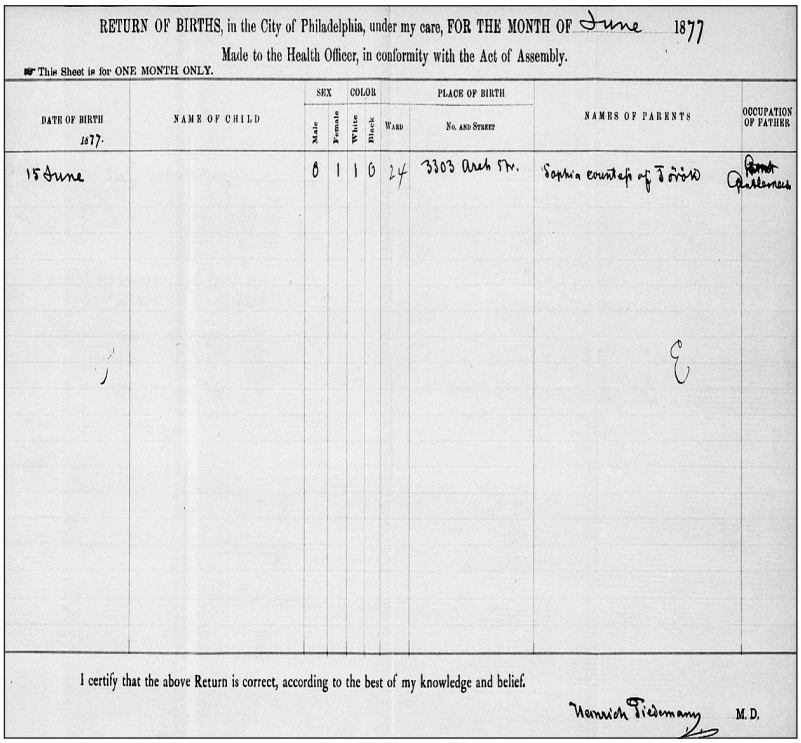

RETURN OF BIRTHS, in the City of Philadelphia, under my care, FOR THE MONTH OF June 1877

Made to the Health Officer, in conformity with the Act of Assembly.

☞ This Sheet is for ONE MONTH ONLY.

DATH OF BIRTH 1877.	NAME OF CHILD	SEX		COLOR		PLACE OF BIRTH		NAMES OF PARENTS	OCCUPATION OF FATHER
		Male	Female	White	Black	Ward	No. and Street		
15 June		0	1	1	0	24	3303 Arch St.	Sophia countess of Török	Farmer Gentleman

I certify that the above Return is correct, according to the best of my knowledge and belief.

Heinrich Fiedmann M. D.

2. kép. Dzsavidán születési dátuma és édesanyjának a neve a philadelphiai anyakönyvben

címbejelentőjében is, amit 1920. június 23-i dátummal állítottak ki.[13] Mindezekkel összhangban ugyanezt a dátumot és születési helyet találhatjuk Dzsavidán halotti anyakönyvi kivonatának harmadik pontjában is.[14] Utóbbi dokumentumhoz csatoltak egy másik, megerősítő nyilatkozatot is 1942. június 15-i keltezéssel, amit eskü alatt tett Marianne Klingspor bárónő (Dzsavidán nővére). E dokumentumban is olvasható Dzsavidán születési dátuma *(3. kép)*. A nyilatkozat kitér arra is, hogy a szülők nem kereszteltették meg a gyermeket, és azt állítja, hogy az Egyesült Államok azon területén akkoriban még nem volt állami anyakönyvezés.[15] Nyilatkozatának utolsó mondata ugyanakkor Török May származásáról, vagyis vér szerinti szüleiről nem felel meg a valóságnak. Ennek bővebb kifejtésére a következőkben még kitérünk. Mindezek alapján álláspontunk szerint Dzsavidán az amerikai egyesült államokbeli Philadelphiában született 1877. június 15-én.

13 Lásd: Djavidan – Queen for a Day: Videocollage von Heinz Trenczak & Arthur Summereder. A műsor 14. perc 25. másodpercénél látható a berlini lakcímbejelentő.

14 Magistrat Graz Zentrale Meldebehörde (Regisztrációs Hatóság) Referat 3 – Meldewesen und Wahlen (Section 3 – Registration and Elections).

15 Marianne Klingspor bárónő német nyelvű nyilatkozatának magyar nyelvű fordítása: „Marianne Freiin von Klingspor, Brünn, Kapuzinerplatz 2–4. alatti lakos, aki jelenleg ideiglenesen a Bécs I. Seilerstatte 5. szám alatt lakik, esküvel megerősítem, hogy Dzsavidán Hánum hercegnő, az egyiptomi khedive, II. Abbász Hilmi pasa volt felesége a biológiai húgom. Szendrői gróf Török József és felesége, Sophie Vetter von der Lilie grófnő házasságából származik, és 1877. június 15-én született Philadelphiában, Amerikában.” Birth Registers, 1860–1903, for the City of Philadelphia 1860–1903.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 662 2022. 12. 01. 14:26:43

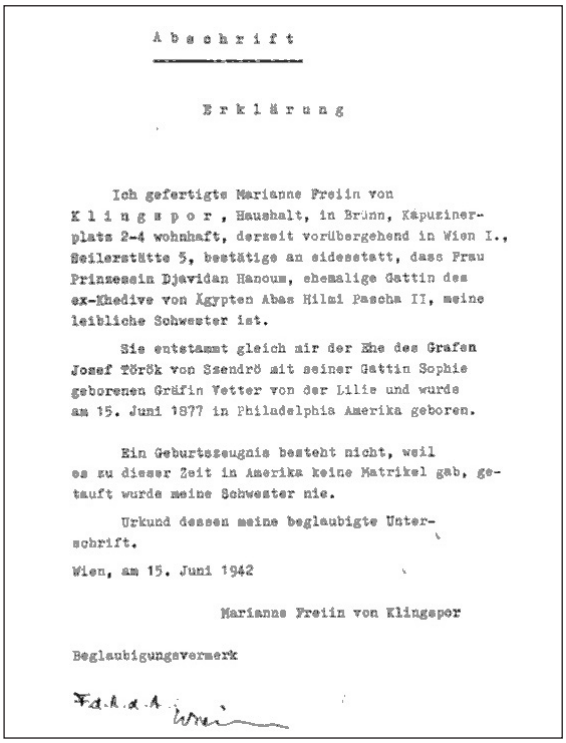

Abschrift

Erklärung

Ich gefertigte Marianne Freiin von Klingspor, Haushalt, in Brünn, Kapuzinerplatz 2-4 wohnhaft, derzeit vorübergehend in Wien I., Seilerstätte 5, bestätige an eidesstatt, dass Frau Prinzessin Djavidan Hanoum, ehemalige Gattin des ex-Khedive von Ägypten Abas Hilmi Pascha II, meine leibliche Schwester ist.

Sie entstammt gleich mir der Ehe des Grafen Josef Török von Szendrö mit seiner Gattin Sophie geborenen Gräfin Vetter von der Lilie und wurde am 15. Juni 1877 in Philadelphia Amerika geboren.

Ein Geburtszeugnis besteht nicht, weil es zu dieser Zeit in Amerika keine Matrikel gab, getauft wurde meine Schwester nie.

Urkund dessen meine beglaubigte Unterschrift.

Wien, am 15. Juni 1942

Marianne Freiin von Klingspor

Beglaubigungsvermerk

3. kép.
Marianne Klingspor nyilatkozata

A vér szerinti apa kérdése

A *Hárem* című, 1930-ban kiadott könyve szerzői előszavában Dzsávidán rejtélyesen úgy fogalmaz, hogy „talán néhány olvasó tudni akarja, ki volt Dzsávidán Hánum korábban, hogy jobban kritizálhassa őt. Talán, hogy megítélhesse és gyakorolhassa a véleményét, vagy hogy jobban megérthesse őt."[16] A felvetődő kérdéseket gyarapítja az ugyancsak itt olvasható mondat, mely szerint „Szendrői Török József gróf házasságában Sophie Vetter von der Lilie grófnő gyermekeként született egy csecsemő – egy sorsdöntő utazási baleset következtében – Philadelphiában".[17] Azt, hogy nem elírásról vagy balszerencsés megfogalmazásról van szó, mutatja az idézett mondat szó szerinti felbukkanása a könyv 1931-es angol és német, valamint az 1980-as (kairói) és a 2004-es (damaszkuszi) arab nyelvű kiadásában.

A források alapján megállapítható, hogy szendrői gróf Török József[18] és felesége, Sophie Vetter von der Lilie grófnő[19] 1870. augusztus 28-án római katolikus

16 Djavidan Hanum, 1931. 9.

17 Uo.

18 Szendrői gróf Török József Kristóf (1847–1909) titkos tanácsos, volt Ung megyei főispán. Sophie-val való házasságából született 1873-ban az ifjabb József (aki 1898-ban halt meg) és 1874-ben Marianna.

19 Countess Sophie Vetter von der Lilie, magyarul Zsófia grófnő (1851–1912). Sophie nyughelye Budapesten van, a Fiumei úti temetőben, ahol Puskás Tivadar is nyugszik. Sophie sírja a főbejárattól (Fő útról) nézve a két árkádsor közül a bal oldaliban található, annak is a Gerle Sándor sétánynak nevezett északi

VT_2022-4_KÖNYV.indb 663 2022. 12. 01. 14:26:43

szertartás szerint kelt egybe Mürztalban, a Neu-Hohenwang-kastélyban.[20] A házasok kapcsolata azonban rövid idő alatt megromlott, döntően a férj kicsapongó életvitele következtében. 1873-ban végül szétváltak, 1881 júniusában pedig hivatalosan is kimondták a válásukat, azt követően, hogy Sophie áttért a református vallásra. A pár mindkét tagja később újraházasodott.[21]

Az előzőekben említettük, hogy Dzsávidán 1877-ben született, azaz több mint három évvel azt követően, hogy édesanyja elhagyta törvényes férjét. Ez egyfelől minden valószínűség szerint kizárja, hogy a legtöbb hivatalos dokumentumban apaként feltüntetett gróf Török József valóban a vér szerinti szülője legyen.[22] Másfelől magyarázatot adhat a születési dátummal kapcsolatos vitára is. A szakirodalomban felbukkanó 1874-es időponttal ugyanis a szerzők tudatosan azt kívánták sugallni, hogy Dzsávidán még azelőtt fogant meg, hogy „szülei" szétváltak volna. Ez utóbbi egyértelműen tetten érhető *Az Ujság* cikkéből, amely szerint Sophie „leánya, May, az első házassága ideje alatt, bár kevéssel [sic!] a válás kimondása előtt született s így törvény szerint joggal megilleti a Török grófi név".[23] A szerzőnek a tévhit népszerűsítésében segítségére volt, hogy May személyét gyakran összetévesztették a nővérével, szendrői gróf Török Mariannával, aki történetesen 1874. január 8-án látta meg a napvilágot. Azt pedig, hogy valóban két külön személyről beszélünk a testvérek esetében, egyértelműen bizonyítják Török Marianna szűk családi kapcsolatai.[24]

A kérdés tisztázásához, pontosabban gróf Török József biológiai apaságának cáfolatához további értékes információkkal járul hozzá az Amerikai Állampolgársági és Bevándorlási Ügyek Hivatalának (United States Citizenship and Immigration Services – USCIS) adatbázisa. A statisztikai kimutatás és a levéltári anyagok

oldalán (Budapest, Kerepesi úti temető, II. bal oldali árkádsor, Á.B. 35). A felirat a sírkövön: Burg-feistritzi gróf Vetter von der Lilie Zsófia / Aporkai Cserna Károlyné. A végső nyughelyet a családi címer díszíti.

20 A Hohenwang-erődítmény egy dombon épült Langenwang községben, még a 12. század első felében. A későbbi évszázadok során regionális közigazgatási központként, valamint katonai műveletek támaszpontjaként működött, amíg 1774-ben a földrengés romba nem döntötte. Pusztulása után épült fel a Neu-Hohenwang-kastély a közeli völgyben. 1780-ban költözött be a Schärffenberg család, azt követően, hogy az eredeti Hohenwang-kastély súlyos károkat szenvedett.

21 Sophie Vetter von der Lilie Londonban kötött polgári házasságot Puskás Tivadarral 1882 márciusában, majd annak 1893-ban bekövetkezett halála után hozzáment Cserna Károly festőművészhez 1896-ban.

22 A jogszabályok egyértelmű rendelkezései alapján a Sophie-val kötött házasságának hivatalos felbontása előtt született gyermekek mindegyikének gróf Török József számított a törvény szerinti szülőjének, a vér szerinti apa személyétől függetlenül. Emellett vélhetően a magyar arisztokrata előkelő származása miatt sem engedhette meg magának, hogy a válás kimondása előtt a feleségének egy ismeretlen hátterű férfitól külföldön született gyermeke miatt még nagyobb szégyenbe kerüljön a főúri körökben. Mindez további megerősítést nyerhetett számára, ha tudomása volt a románcról a főnemesi felmenőkkel rendelkező felesége és a jóval alacsonyabb társadalmi rangú Puskás Tivadar között, aki egy elszegényedett székely nemesi családból származott.

23 A khedive magyar felesége. In: Az *Ujság,* 1910. február 9. 13.

24 Szendrői gróf Török Mariann báró Klingspor-Müller Arthur császári és királyi tüzérkapitány felesége és öt közös gyermekük (Arthur, Anna, Gerhard, Olaf és Ruth) anyja volt. Szendrői gróf Török József gyászjelentésében szerepel szendrői gróf Török Marianna neve és családi kapcsolatai, May és fiatalabb testvérei ugyanakkor nem. Országos Széchényi Könyvtár, Gyászjelentés, 1909.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 664 2022. 12. 01. 14:26:43

alapján ugyanis May édesanyja, Sophie 1876. július 14-én szállt fel a *Neckar* nevű hajóra a németországi Brémában, amivel New Yorkba utazott, ahová július 21-én érkezett meg.[25] Ha összevetjük az utazás és May születésének időpontját, akkor megállapíthatjuk, hogy a két időpont (1876. július 21. és 1877. június 15.) között 329 nap telt el. Utóbbi egyértelművé teszi, hogy May fogantatása már amerikai földön történt. Gróf Török József ugyanakkor – az eddig ismert adatok szerint – élete során egyáltalán nem járt az Amerikai Egyesült Államokban, amely országot a vizsgált periódusban (az akkor még hivatalosan a feleségének számító) Sophie nem hagyta el.

A Puskás-szál

Dzsávidán biológiai apjának beazonosításához értékes támpontot jelent Pap János 1960-ban megjelent műve Puskás Tivadarról. A szerző munkájában megemlíti, hogy személyesen találkozott Dzsávidán középső húgával, mielőtt 1956 szeptemberében végleg el nem hagyta Magyarországot. A beszélgetés során többek között szóba került az apaság kevéssé tisztázott kérdése is. May Lajos Gyuláné, született Török Mária Margit Teodóra – Magyarországon Puskás Margit (családi becenevén Maggie) – akkor úgy nyilatkozott, hogy édesanyja a gróf Török Józseffel történt szétválását követően Párizsba költözött, ahol véletlenszerűen ismerkedett meg Puskás Tivadarral, a későbbi feltalálóval.[26] Kérdéses, hogy ez, a családi emlékezetben fennmaradt történet mennyire tekinthető pontosnak. Vonatkozó források hiányában a közöltek kérdéseket vetnek fel: miként és hol tudtak „véletlenül" megismerkedni a hatalmas francia fővárosban, valamint nem ad választ arra a még ennél is lényegesebb, alapvető kérdésre sem, hogy pontosan mikor és milyen kitérőket követően költözött oda, illetve élt ott Sophie egyedül, kísérő nélkül. Álláspontunk szerint a pár tagjai már párizsi tartózkodásuk előtt kapcsolatban állhattak egymással, így a találkozó inkább tekinthető közös életük kezdetének, mint pusztán megismerkedésüknek.[27]

A párizsi találkozóhoz támpont lehet ugyanakkor, hogy Puskás Tivadar 1876-ban Franciaországban tartózkodott nagy-britanniai és belgiumi útjait követően, ahol a legújabb távírógépekről és a fővároson belüli távíróhálózat kiépítéséről foly-

25 USCIS (Amerikai Állampolgársági és Bevándorlási Ügyek Hivatalának) archívuma. New York, U.S., Arriving Passenger and Crew Lists (including Castle Garden and Ellis Island), 1820–1957 for Sophie Lountes. Year: 1876; Arrival: New York; Microfilm Serial: M237, 1820–1897; Line: I; List Number: 674. Ship or Roll Number: Neckar.

26 Bővebb részletekért lásd: Pap, 1960. 218.

27 Fenti álláspontal összhangban Puskás Attila könyvében Puskás Tivadar és Sophie Vetter von der Lilie megismerkedését 1870–1872 közé datálja, amikor a későbbi feltaláló a Waring Brothers & Eckersly vasútépítő cég alkalmazottjaként Kolozsváron tartózkodott, ahol a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó-vasútvonal kiépítésén dolgozott. Sajnos a szerző az általa közöltek alátámasztására nem jelölte meg az információk forrását. Kétséggel kell kezelni emiatt azokat, mint ahogyan azt az állítást is, miszerint Puskás már ekkor beleszeretett volna az akkor még gyakorlatilag friss házas Sophie-ba. Lásd: Puskás–Csáky–Rajnai, 2012. 36.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 665 2022. 12. 01. 14:26:43

tatott tárgyalásokat a helyi önkormányzatokkal.[28] További érdekes adalék lehet a kérdés tisztázására a USCIS archívumában őrzött korabeli utaslista, amelyen Puskás Tivadar Mr. Teodore de Puskas néven amerikai állampolgárként szerepel.[29]

Az iratokból egyértelműen kiderül, hogy Puskás Tivadar Európában tárgyalt Thomas Edison megbízásából. A megbeszéléseket követően a *France* nevű hajóval Le Havre-ból Nagy-Britannia (Plymouth) érintésével utazott vissza New Yorkba, ahová 1876. július 19-én futott be, alig két nappal Sophie érkezése előtt.

Önmagában az a tény, hogy Sophie és Tivadar ugyanakkor tartózkodtak Franciaországban, majd pedig az Amerikai Egyesült Államokban, még nem tekinthető egyértelmű bizonyítéknak Dzsávidán származására nézve. Elgondolkodtatónak tartjuk ugyanakkor, hogy a pár az USA-ban együtt tartózkodott, May pedig közel tizenegy hónappal azt követően született, hogy édesanyja amerikai földre lépett. Nem találtunk emellett utalást a forrásokban arra, hogy Sophie viszonyt folytatott volna Tivadaron kívül bárkivel is az Egyesült Államokban a megérkezése és a May születése közötti időszakban.

További érdekes támpontnak tartjuk, hogy May-t születését követően nem anyakönyvezték. Világra jöttének idején ugyanis édesanyja hivatalosan még szendrői gróf Török József felesége volt, ezáltal az európai jog és a római katolikus egyház őt tekintette a törvényes apának. Puskás Tivadar emiatt hivatalosan nem vehette a nevére a házasságon kívül született gyermeket. A hivatalos bejegyzés elmaradása ugyanakkor nem jelentette azt, hogy May már fiatalon ne használta volna a Puskás családnevet. Ezt tanúsítja az amerikai útlevél kiállítására benyújtott kérelme is *(4. kép)*.[30]

Az 1895. november 12-én kiállított dokumentumon egyértelműen kivehető, hogy May Puskás vezetéknévvel és amerikai állampolgárként nyújtotta be igényét az úti okmányra Budapesten. Ráadásul az okiraton May aláírása mellett egy tanú is igazolta az azon feltüntetett adatok valóságtartalmát.[31] Fiatalabb testvérei közül Mária Margit Teodóra (született 1881-ben) és József (született 1885 körül) a szendrői Török mellé hivatalosan is felvették a Puskás nevet édesapjuk 1893-ban bekövetkezett halálát követően. Közülük a legfiatalabb, Mária Teodóra Zsuzsanna (született 1887-ben) a Tivadar nemesi felmenőire utaló Ditró vezetéknevet használta *(5. kép)*. Esetükben nem zárható ki, hogy a Puskás név felvételében szerepet játszott az az örökösödési szerződés, melyet szüleik kötöttek egymással gyermekeik jövőjének biztosítására. Tény ugyanakkor, hogy a Puskás-hagyaték körüli peres eljárásban készült dokumentumon May-t és lánytestvéreit az elhunyt feltaláló családnevével tüntették fel.

28 A fent ismertetett nyilatkozat arra sem tér ki, hogy az anya, Sophie, miért éppen Párizsba távozott törvényes férje mellől. Szintén nem ejt szót az általa hátrahagyott két gyermekéről, Józsefről és Mariannról sem.

29 USCIS archívuma. Mr. Teodore De Puskas in the New York, U.S., Arriving Passenger and Crew Lists (including castle Garden and Ellis Island), 1820–1957. Year: 1876; Arrival: New York; Microfilm Serial: M237, 1820–1897; Line: 9; List Number: 668. 1876. július 19. Lásd még a New York-i kikötő által kiadott listát: ou. Ship or Roll Number: France.

30 National Archives and Records Administration (NARA), Washington D.C., Roll: 10, Volume: 015: Argentina to Bolivia. U.S., Passport Applications, 1795–1925 for May Puskas.

31 Az aláírás alapján nem sikerült egyértelműen beazonosítani a tanú személyét az okiraton.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 666 2022. 12. 01. 14:26:43

[Edition of 1889.]

NATIVE.

Fee for Passport, - - - $1.00
Fee for filling out application in duplicate, - - .50
Fee for administering oath in duplicate, - - .50

No. 626. Issued, Budapest 18.95 nov 12.

I, May Puskás, a native and loyal citizen of the United States, hereby apply to the Legation of the United States at Vienna for a passport for myself, accompanied by my wife ....., and minor children as follows: ....., born at ....., on the ..... day of ....., 18....., and .....

I solemnly swear that I was born at Philadelphia, in the State of Pennsylvania, on or about the 15 day of June, 1877, that my father ~~is a~~ was a citizen of the United States; that I am domiciled in the United States my permanent residence being at Philadelphia, in the State of Pennsylvania where I follow the occupation of ——; that I left the United States on the 1st day of July, 18 88 and am now temporarily sojourning at Budapesth; that I am the bearer of Passport No....., issued by —— on the —— day of ——, 18....; that I intend to return to the United States within six months with the purpose of residing and performing the duties of citizenship therein; and that I desire the passport for the purpose of travelling.

OATH OF ALLEGIANCE.

Further, I do solemnly swear that I will support and defend the Constitution of the United States against all enemies, foreign and domestic; that I will bear true faith and allegiance to the same; and that I take this obligation freely without any mental reservation or purpose of evasion: So help me God.

May Puskás

Legation of the United States at Budapest

Sworn to before me, this 12th day of November, 1895

Louis Gerster
V.A. Consul

DESCRIPTION OF APPLICANT

Age: 18 years.
Stature: 5 feet, 4 inches.
Forehead: square
Eyes: black
Nose: medium
Mouth: small
Chin: round
Hair: black
Complexion: white
Face: oval

IDENTIFICATION.

Budapesth, 18.95 nov 12

I hereby certify that I know the above-named May Puskás personally, and know her to be a native-born citizen of the United States, and that the facts stated in her affidavit are true to the best of my knowledge and belief.

Dr. Gustav Rehár

[ADDRESS OF WITNESS.] Budapest 6 Dorothea gasse

Note.—This form is to be filled out in duplicate, one copy being retained on the files of the Legation and the other forwarded with the quarterly returns to the Department of State. It may be so filled out by the applicant, in which case no fee therefor is chargeable.

4. kép. Puskás May amerikai útlevelének kérelme

Dzsávidán maga soha életében nem nevezte meg biológiai apját. Ebben számos ok mellett szerepe lehetett annak is, hogy a szendrői Török név feljogosította a grófnő cím viselésére is, ami tényleges származásától függetlenül lehetőséget adott számára a bejutásra Európa előkelő köreibe, és jelentősen megkönnyítette érvényesülését a társadalom felsőbb köreiben. A valóságot ugyanakkor nem sikerült maradéktalanul elleplezni, és a biológiai apa kilétének kérdése több alkalommal felszínre bukkant, többek között a Puskás-hagyaték felosztásával kapcsolatos perek során,[32] illetve Puskás Jenő és a magyar Postamúzeum közti levelezésekben. Az 1961. már-

32 Lásd: Budapest Főváros Levéltára. HU–BFL–VII.2.c–1894–I.0420. A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai. Polgári peres iratok. Néhai Puskás Tivadar által felperestől megrendelt és átvett áruk ára iránt indított per.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 667 2022. 12. 01. 14:26:43

cius 4-én kelt levél utolsó bekezdésében Puskás Jenő Puskás Tivadar legidősebb lányának nevezi meg.[33]

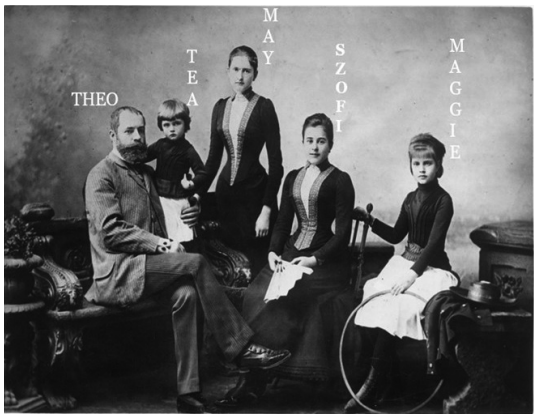

5. kép. Családi kép, 1889. november 8.

Megállapíthatjuk, hogy egyértelműen bizonyítható Dzsavidán születési helye és időpontja, vagyis hogy Philadelphiában látta meg a napvilágot 1877. június 15-én. Felvázoltuk a köztudatban, a forrásokban és a szakirodalomban a személyével kapcsolatban felbukkant különféle elnevezéseket, amelyekkel kapcsolatban sikeresen cáfoltuk a téves megállapításokat. Ugyanakkor jelen tanulmány legnagyobb kihívása May biológiai apjának megállapítása volt. A fentiekben kifejtett érvek és az azok igazolására bemutatott dokumentumok alapján álláspontunk, hogy egyértelmű okiratok hiányában is megállapítható a vérségi kötelék, azaz az apa és lánya viszony a magyar feltaláló, Puskás Tivadar és az egyiptomi alkirály magyar származású felesége, Török May között.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

Archives of United States Citizenship and Immigration Services

Birth Registers for the City of Philadelphia

Budapest Főváros Levéltára

Magistrat Graz Zentrale Meldebehörde

National Archives and Records Administration

Országos Széchényi Könyvtár

Postamúzeum

2. Kiadott források és szakirodalom

Abdel-Ati Al-Naggar – Prantner
2021 *Az arab világ történeti és kulturális kislexikona*. Szerk.: Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Prantner Zoltán. Bp., 2021.

Djavidan
1931 Djavidan Hanum: *Harem Life*. London, 1931.

33 A levél eredetije a Postamúzeum gyűjteményében található, ahol jelen tanulmány leadásának időpontjában is leltározás alatt volt a Puskás-hagyaték.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 668 2022. 12. 01. 14:26:43

Komár
2012 Komár Krisztián: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és Egyiptom kapcsolatai 1882–1914*. Szeged, 2012.

Márián
2004 Márián Dorina – Márián Zoltán: Magyar grófnő volt a Nílus királynője. In: *História,* 26. (2004) 4 sz. 26–29.

Pap
1960 Pap János: *Puskás Tivadar. Egy nagy magyar feltaláló életregénye*. Bp., 1960.

Puskás et al.
2012 Puskás Attila – Csáky Ernő – Dr. Rajnai Zoltán: *Puskás Tivadar, a magyar feltaláló*. Bp., 2012.

ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR – ZOLTÁN PRANTNER

DISPUTED POINTS IN THE LIFE OF THE HUNGARIAN SPOUSE OF THE LAST EGYPTIAN KHEDIVE

Few people in Hungary know that the last Ottoman viceroy (khedive) of Egypt, Abbas Hilmi II, had a Hungarian wife, countess May Török of Szendrő, known as Djavidan Hanum. Their love marriage became a source of much hearsay, and thus gave rise to several misconceptions with regard to May. The surviving information about her name, date of birth and origins is controversial. The chief goal of the present paper is accordingly to refute the widespread misconceptions on the basis of the early sources. Before all, it proves that the biological father of the "Vicereine of the Nile" was not Count József Török of Szendrő, whose name she bore, but the famous inventor Tivadar Puskás.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 669 2022. 12. 01. 14:26:43

A brit oroszlán, az orosz sas és a keleti kérdés[1]

Nagyon fontos könyv megírására vállalkozott Schrek Katalin, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének adjunktusa. A tágabban értelmezett történeti keleti kérdés tanulmányozásában hagyományosan nagyobb hangsúly kerül a 19. század második felére, a krími háború (1853–1856) utáni történésekre, mivel az akkori események közvetlen előzményét és részben kiváltó okát képezték a „nagy háború" (1914–1918) kirobbanásának. A szerző viszont a 19. század első fele keleti kérdésének legmeghatározóbb diplomáciai kapcsolatrendszerét, a brit–orosz viszonyt tette vizsgálata tárgyává. E két nagyhatalom viszonya nemcsak a keleti kérdés kezelésében volt meghatározó, hanem a korabeli európai nagyhatalmi politika alakulása szempontjából is döntő jelentőséggel bírt. Nem véletlen, hogy az Ormos Mária – Majoros István szerzőpáros az európai nagyhatalmi politika 1814 és 1945 közötti történetét feldolgozó összefoglalásában az 1814 és 1856 közötti időszakkal foglalkozó fejezetnek az *Angol–orosz vetélkedés* címet adta. Mint rámutattak: „A korszak Oroszország vezető szerepével indult, s Anglia győzelmével ért véget."[2] E nagyobb korszak egy kisebb, mégis nagyon lényeges szakaszát (1821–1841) vizsgálta meg a debreceni történész.

Ezen a ponton máris felvethető az a kérdés, hogy a szerző vajon miért épp ezt a szűkebb korszakot választotta vizsgálódása tárgyául. Hiszen – ahogyan az Ormos–Majoros szerzőpáros esetében is láttuk – a krími háború logikus lezárását jelenthette annak a korszaknak, amelyben a brit–orosz rivalizálás dominálta az európai nagyhatalmi politikát, s amely után Oroszország már nem játszotta/játszhatta ugyanazt a szerepet, mint 1856 előtt. Miért nem futtatta ki Schrek Katalin 1856-ig vagy legalább 1853-ig a történetét? Ez a kérdés annál inkább is érdekes, mivel – ahogyan az a Bevezetésből kiderül – a könyv alapját a szerző doktori értekezése jelentette, amelyben az 1821 és 1838 közötti korszakot elemezte. Könyvében viszont tovább lépett, s egészen 1841-ig, a tengerszorosokról megkötött öthatalmi egyezményig terjesztette ki elemzése hatókörét. Felvethető, hogy miért állt meg itt, miért nem „lépkedett" tovább a krími háború irányába. A könyvben ezt azzal indokolta, hogy az 1841-ig való kiterjesztéssel „mind tartalmilag, mind pedig kronológiailag egységesebbé" vált a téma tárgyalása (16. o.). De a teljes „egység" vajon nem akkor valósult volna meg, ha 1856-ig eljutott volna?

1 Schrek Katalin: *A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Koncepciók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841).* Pécs, PTE BTK TTI Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport – DE BTK Történelmi Intézet – SYZ Hungary Bt., 2020. 279 p. (MOSZT Könyvek, 18.)

2 Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945.* Bp., 1998. 21.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 671 2022. 12. 01. 14:26:44

Abban, hogy ez nem történt meg, azt hiszem, több, praktikus és szakmai jellegű tényező játszhatott szerepet. Egy ilyen hosszabbítás nagyon megnövelte volna a könyv terjedelmét, hiszen a krími háborúnak önmagában könyvtárnyi irodalma van, s ez még akkor is így van, ha érdeklődésünket a brit–orosz kapcsolatokra korlátozzuk. Nem is beszélve egy hosszabb könyv kidásának nagyobb költségeiről. Úgy gondolom azonban, hogy az 1841-es végpont alapvetően a könyv szerkezeti felépítésével van összefüggésben. Bár az eredeti diszszertáció végpontja 1838 volt, mégis úgy látom, hogy a könyv szerkezeti csúcspontja az 1830 előtti időszakra esik. Nem egyszerűen arról van szó, hogy e korszak tárgyalására 127 oldalt szánt a szerző, míg az 1831 és 1841 közötti időszakra ennek majdnem csak a fele, 69 oldal jutott, hanem arról is, hogy az olvasónak egyértelműen az a benyomása, hogy az első, alapvetően a „görögkérdés" által meghatározott periódust mintha jobban ismerné és jobban is kedvelné Schrek Katalin. Ezekben a fejezetekben figyelme minden részletre kiterjed, finom árnyalatokat ábrázol, és valósággal lubickol a történeti anyag feldolgozásában. Tudatosan felépített drámai vonalvezetés után jutunk el e rész – s talán az egész könyv – dramaturgiai csúcspontjához, a pétervári protokoll létrejöttéhez, majd a görög függetlenségi küzdelembe beavatkozó nagyhatalmak együttműködéséhez. Ezt követően enyhül a feszültség, majd a katarzis is eljön az 1830-as londoni konferencia formájában. Talán azért is itt van a csúcspont, mert ekkor valósult meg leginkább egymásra utalt módon a két vizsgált nagyhatalom együttműködése.

Ezt követően nemcsak az Egyesült Királyság és Oroszország viszonya vált feszültebbé, hanem a könyv ritmusa is rapszodikusabbá válik. Az 1830 és 1841 közötti időszak tárgyalásának kevésbé van meg az az egységes vonalvezetése, ami a korábbi fejezeteket jellemezte. Inkább csak egymás mellé helyezett és egymástól elkülönülő, epizódszerű jelenetek sorakoznak egymás után. Elkülönülő önálló egység a ruszofób publicisztika kibontakozása Nagy-Britanniában vagy a Vixen-konfliktus ügye. Ráadásul, ebben a részben geopolitikai szempontból is olyan régiókra esik nagyobb hangsúly, amelyek tárgyalásakor a szerző nem mozog olyan ismerős terepen (Közel-Kelet, Közép-Ázsia), mint a „görög ügy" vonatkozásában. Ez abban is megmutatkozik, hogy ezek a fejezetek sokkal rövidebbek, és az a bensőséges viszony sem érzékelhető annyira, mint a könyv első felében. Ilyen körülmények között a krími háború felé történő „tovább lépdelés" a könyv második felének ezeket a tendenciáit erősíthette volna.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a második részben Schrek Katalin ne végzett volna alapos munkát. Itt is imponáló a feldolgozott eredeti források és a szakirodalom mennyisége. Arról nem is beszélve, hogy ebben a részben olyan területekről is szó esik (például Közép-Ázsiáról), amelyekről a keleti kérdéssel összefüggésben kevesebbet szoktak beszélni, amelyekről itthon kevesebbet tudunk, s amelyek majdan a brit–orosz érdek-összeütközések legfontosabb színtereivé válnak.

Az említett gondolati aránytalanságtól eltekintve, a könyv szerkezete logikus és jól átgondolt. A szerző alapvetően kronológiai rendben halad, de neki is szembe kellett néznie a párhuzamosságok problematikájával. Arról van szó, hogy ugyanazt a kérdést többször, többféle szempontból vizsgálva is körül kellett járnia. Ez nem egyszerűen azt jelenti, hogy például a „görög ügy" valamelyik fejleményét a brit és az orosz diplomácia szemszögéből is meg kell vizsgálnia, hanem azt is, hogy egyes eseményekre az időrendi sorrendből kilépve, annak fő tárgyalása előtt vagy annak után is utalnia kell. Ezt ráadásul úgy kell megtennie, hogy a kérdés kontextusa már az előzetes megemlítés idején is világos legyen, ugyanakkor ne lője le azokat a poénokat, amelyeket a probléma alapvető elemzésekor akar elmondani. Magyarán, arra kell törekednie, hogy elkerülje az ismétléseket. Úgy látom, hogy ezt a kér-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 672 2022. 12. 01. 14:26:44

dést alapvetően jól kezelte Schrek Katalin. Előadása nem kapkodó, az olvasónak nincs az a benyomása, hogy ide-oda ugrálna, s ezzel megtörné az elbeszélés lendületét. A könyv abból a szempontból is nagyon jól felépített munka, hogy a diplomáciai történések időrendi sorrendben történő tárgyalása előtt nemcsak historiográfiai áttekintést, hanem elméleti bevezetést is ad a szerző. Ennek tárgya a válságkezelési mechanizmusok osztályozása, illetve annak felmérése, hogy a két nagyhatalom a viszonyukban meghatározó szerepet játszó geopolitikai régiókban ezek közül melyiket, mikor, miért és hogyan alkalmazta.

Ez az elméleti bevezető arra is felhívja a figyelmet, hogy Schrek Katalin könyve esetében nem egyszerű, szokványos diplomáciai eseménytörténetről van szó. Érdeklődésének homlokterében a válságkezelési mechanizmusok állnak. Nagyon jó érzékkel ábrázolja azt, hogy az egyes geopolitikai régiókban, hasonló krízisszituációkban, mennyire eltérő válságkezelési módszereket alkalmazott a két nagyhatalom. Vagyis nem voltak olyan egységes elméleti sémák, amiket mindig, mindenhol, minden körülmények között alkalmaztak. Ez a megközelítés azért is izgalmas, mert a különböző válságkezelési módszerek ma is a nagyhatalmi politika szerves részét képezik. A szerző persze a mai döntéshozókkal szemben könnyebb helyzetben van, hiszen ő a 19. századi válságok végkimenetelének ismeretében mondhat véleményt arról, hogy a brit és az orosz diplomaták által alkalmazott válságkezelési mechanizmusok mennyire állták ki a valóság próbáját. Schrek Katalin jelentős erőfeszítéseket tesz a könyvben annak elkerülése érdekében, hogy a később élt történész helyzeti előnyét kihasználva ítélje meg a 19. századi diplomaták döntéseit. Sikerrel törekedett arra, hogy a korban rendelkezésre álló információk alapján mérlegelje azokat.

Ez a mozzanat azt a kérdést veti fel, hogy ennek során a szerzőnek a pártatlanságát is sikerült-e megőriznie. Alapvetően igen, mégis úgy érzem, hogy Schrek Katalin némileg nagyobb empátiával viszonyul az orosz fél lépéseihez. Bizonyos kérdések – például a britanniai ruszofób irodalom vagy a Vixen-ügy – tárgyalásakor tesz olyan megjegyzéseket, hogy a szentpétervári diplomácia rugalmasabb, mérsékeltebb vagy megértőbb álláspontot képviselt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a britekre az ezzel ellentétes attitűd volt a jellemző. Ez a megítélés nyilván összefüggésben van azzal, hogy a szerző véleménye szerint a Nesselrode vezette orosz külügyminisztérium „angol viszonylatban és a keleti kérdés vonatkozásában alkalmazott teóriája... a *mérsékletesség* elvére épült" (241. o.). A magam részéről ezt az empátiát nem tartom tragédiának, hiszen ettől egyetlen történetíró sem mentesítheti magát.

Schrek Katalin kifinomult érveléssel támasztja alá alapvető konklúzióját, hogy „A regionális ügyekben érintett nagyhatalmak ezért *a kollektív (vagy konszenzus alapú) keleti politika* hiányában önálló érdekérvényesítési stratégiák és válságrendezési eszközök révén kezelték a keleti kérdés ügyeit. A metódus legmarkánsabban Nagy-Britannia és Oroszország tekintetében figyelhető meg" (241. o.). Ezzel alapvetően egyet lehet érteni.

Végül nézzünk néhány apróbb, a könyv lényegi mondanivalóján nem változtató megjegyzést. A historiográfiai áttekintést kissé felsorolásszerűnek érzem, amin azt értem, hogy történetírói iskolák, irányzatok nem nagyon rajzolódnak ki belőle. Számomra az is kérdéses, hogy a keleti kérdés vonatkozásában lehet-e egységes angolszász történetírásról beszélni. A brit és az egyesült államokbeli tudományosság és egyetemi szféra tradíciói között valóban nagyon sok átfedés és átjárás van, de a két ország történetírói hagyományai nagyon sok tekintetben el is térnek egymástól. Én az Egyesült Királyság vagy Nagy-Britannia „leangolozásával" sem vagyok kibékülve. Tisztában vagyok azzal, hogy ez nemcsak Magyarországon jellemző, mégis úgy gondolom, hogy a szakmai és a történeti pontosság érdekében ezt mellőzni illene. A kötet anyagát négy térkép tenné szemléletesebbé. Azért csak tenné, mert ezt a funkciót nem tudják teljesen betölteni. Az egyik probléma, hogy nem na-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 673 2022. 12. 01. 14:26:44

gyon van szerves kapcsolat a könyv szövege és a térképanyag között. Az egyik térkép például a navarinói ütközet flottamozdulatait ábrázolja, anélkül, hogy a csata katonai lefolyásáról a szövegből bármilyen lényeges információhoz jutnánk. Erre és a többi térképre is jellemző, hogy a képek nagyon elmosódottak, ráadásul a feliratokat és a szövegeket olyan apró betűkkel szedték, hogy sokszor olvashatatlanok. Ez különösen az Oroszország kaukázusi hódításait ábrázoló térkép esetében szembetűnő. Arról a közép-ázsiai régióról pedig, amely a hazai olvasóközönség számára a legismeretlenebb, nem található térkép a könyvben. A térképek rossz kivitelezéséért persze a szerző nem tehető felelőssé.

Összességében Schrek Katalin kiváló könyvet írt egy olyan témáról, amelyről Magyarországon magyar nyelven még mindig elég kevés komoly szakmunka áll rendelkezésre. Első pillantásra talán nem nyilvánvaló, de a 19. század első fele brit–orosz kapcsolatai hosszabb távon Magyarország történetét is meghatározták, hiszen végső soron ezek is szerepet játszottak az első világháború kirobbanásában. Már csak ezért is érdemes róluk többet tudni, s ezért is jó, hogy a történeti ruszisztikának jelentős műhelyei működnek Magyarországon. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében – ha kisebb-nagyobb megszakításokkal is, de – szintén létezik egy ilyen kutatási irány. Hosszú ideig a Debrecenben tanító Niederhauser Emil, majd Menyhárt Lajos, később Bodnár Erzsébet képviselte az intézetben az orosz történelem kutatását. Schrek Katalin az utóbbi tehetséges tanítványaként méltó folytatója ennek a hagyománynak.

*Lévai Csaba**

* A szerző a Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet habilitált docense (4032 Debrecen, Egyetem tér 1., levai.csaba@arts.unideb.hu).

VT_2022-4_KÖNYV.indb 674 2022. 12. 01. 14:26:44

A kiszámíthatatlan Közel-Kelet létrejötte[1]

A Közel-Kelet – amely egykoron hatalmas civilizációk bölcsője volt, napjainkban a végtelen sivatagok, pálmafás oázisok, a hullámzó tenger vagy éppen a misztikus műemlékek képével forr össze – jelenleg a világ egyik konfliktuszónája. Alig található olyan állam a térségben, amelyet valamilyen fegyveres összecsapás ne fenyegetne, vagy ne nézne szembe súlyos biztonságpolitikai kihívással. A teljesség igénye nélkül elég csak utalni a jelenleg is polgárháború sújtotta Líbiára vagy Szíriára, a gyakran erőszakba torkolló kül- és belpolitikai instabilitásra Irakban, a sorozatos tömegdemonstrációkra a vallási felekezetek által megosztott és államcsőd szélére került Libanonban, a szudáni államcsínyre és az azt követő véres tüntetésekre, a heves összecsapásokra Dél-Szudánban 2021 júniusa és októbere között (ezek sok ember életét oltották ki és több mint 80 ezer lakost űztek el otthonából), az ismétlődő terrorakciókra a Sínai-félszigeten, a jemeni polgárháborúra (alig van olyan Öböl-állam, amely ne avatkozott volna be fegyveresen a harcokba), a palesztin–izraeli konfliktusra, vagy akár a kurdkérdésre (ez utóbbi – ha eltérő formában és mértékben is – több államot egyszerre érint a régióban). Magától értetődő a kérdés: melyek és mire vezethetők vissza a kiváltó okok; mennyiben tekinthetőek a mindennapjaink konfliktusai újszerűnek és egyedinek, vagy éppen akut problémaforrások visszatérő megnyilvánulásainak, amelyek gyökerei évtizedekre vagy akár évszázadokra nyúlnak vissza.

A válaszok egyszerre kézenfekvőek és komplexek. Széles körű az egyetértés, hogy az aktuális konfliktusok kiindulópontja az Oszmán Birodalom felbomlása. Hiába voltak ugyanis megkérdőjelezhetők „Európa beteg emberének" hatalmi-politikai érdekérvényesítő képességei, a 20. század elején még így is egységes államalakulatot jelentett a térségben, egy társadalmi konszenzussal legitimnek tekintett vezető fennhatósága alatt. Ennek az első világháború, az azt követő békerendezés és a birodalom felbomlása vetett véget, ami többek között több évszázados hatalmi struktúrákat szüntetett meg, illetve radikálisan átalakított. Az addigi egységes térséget előbb politikai, majd társadalmi tekintetben is feldarabolta, az addigi identitásokat háttérbe szorította, és teret engedett a nacionalizmus előretörésének és a nyugatosítási törekvéseknek. A nyugatosítás szellemében és érdekében olyan reformokat próbáltak meghonosítani, melyek hosszú időn át nemcsak idegenek, hanem értelmezhetetlenek is voltak a helyi muszlim – vallásos – lakosság tömegei számára. Ezeket a folyamatokat mutatja be és elemzi részletekbe menően a most ismertetendő hiánypótló kötet egy olyan, mindössze egy évtizedes periódusra fókuszálva, amely szó szerint teljesen átformálta a térség addig homogén arculatát és többé-kevésbé azonos értékrendszerét. A téma-

1 Ferwagner Péter Ákos: *A modern Közel-Kelet születése, 1914–1924*. Szeged, JATEPress, 2021. 781 p.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 675 2022. 12. 01. 14:26:44

választás mellett a kétségtelenül lenyűgöző forrásbázis még különlegesebbé teszi ezt a monográfiát, így az a nemzetközi szakirodalomban is rendkívül kivételesnek tekinthető.

A kötet szervesen illeszkedik a szerző szakmai portfóliójába. Ferwagner Péter Ákos a Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékén végzett több évtizedes oktatói tevékenysége mellett intenzív kutatásokat folytatott, és azok eredményeként több mint másfél száz publikációjában mutatta be az arab országok modern kori történetének egy-egy sajátos korszakát, illetve eseménysorozatát. Eddigi munkássága során különösen nagy hangsúlyt kapott a Maghreb-térség átfogó elemzése mellett a Közel-Kelet francia gyarmati uralom alatt álló régióiban, azaz a mai Libanon és Szíria területén lezajlott folyamatok bemutatása.

Ferwagner már a bevezetésben találóan rámutat azokra a problémákra, amelyek a térséggel kapcsolatos elmélyültebb elemzéseket nehezítik. Ugyanis már az is vita tárgyát képezi, hogy tulajdonképpen mely időpont vagy esemény tekinthető a vizsgált folyamat kiindulópontjának. Nem tisztázott egyértelműen az sem, hogy a térség mikor, hogyan és milyen jelentéstartalommal kapta a mai elnevezését. Legvégül a szerző utal arra az ellentmondásra is, ami az európai gyarmattartók önző érdekei és nagyhatalmi játszmái, valamint a népek általuk hivatalosan deklarált önrendelkezési jogának érvényesülése között feszült. Mindezekre kategorikus, leegyszerűsítő válaszok helyett árnyalt képet kaphat az olvasó az első fejezetben. Itt bepillantást nyerhetünk abba, hogy a franciák megjelenése miként tette a térséget a nagyhatalmi vetélkedés színterévé már a 18–19. században. A szerző azonban nem pusztán a politikai események száraz bemutatására törekszik, hanem betekintést nyújt azokba a változásokba is, amelyeket főképpen a Nyugat egyértelmű katonai-gazdasági fölénye és az abból fakadó modernizációs igény provokált ki. Az érdemi reformok megvalósításának lehetőségeit azonban jelentősen korlátozta az Oszmán Birodalom látványos hanyatlása, majd pedig az első világháború kirobbanása.

Ferwagner a „keleti kérdés" előtérbe kerülése kapcsán – a leegyszerűsítő kliséken túllépve – nagy teret szentel annak, hogy sokrétűen megvilágítsa, milyen okok vezettek az Oszmán Birodalom hadba lépéséhez, illetve a döntés milyen következménnyel járt. Objektív szemlélet jellemzi a még napjainkban is rendkívül kényes témának számító örménykérdés bemutatását is: a tragikus eseménysorozat alakulásában az oszmánok egyértelmű felelőssége mellett a többi nagyhatalom szerepére is felhívja a szerző a figyelmet. Utóbbiak bűnrészességét a genocídiumban tovább növelte, hogy annak ellenére, hogy pontosan tisztában voltak a népirtás részleteivel, semmit sem tettek megakadályozására. A Kaukázus előterében vívott összecsapások majdnem végzetes következménnyel jártak az Oszmán Birodalomra, amelynek elkerülhetetlen összeomlását a Dardanelláknál és Mezopotámiában kivívott katonai sikerek is csak elodázni tudták. A felbomlás későbbi bekövetkeztében kétségtelenül meghatározó szerepet játszott a térség arab lakossága, melynek támogatásáért az oszmánok és az antanthatalmak versenyt futottak egymással. Ferwagner ezzel kapcsolatban nemcsak a sajátos érdekeket mutatja be, hanem a háttérben folytatott nagyhatalmi játszmákat és az azzal szorosan összefonódó propagandát. A könyv sorait olvasva szépen kibontakozik a kép, miként ismerte fel a brit diplomácia a kínálkozó lehetőségeket, és milyen széles körű erőfeszítéseket tett kiaknázására. Találóan rámutat ugyanakkor arra is, hogy a későbbi félreértések forrása abban gyökerezik, hogy a britek által felkínált arab függetlenség ígérete nélkülözte a konkrétumokat. Ehhez társult a mezopotámiai és a perzsa nacionalizmus megerősödése, a cionista mozgalom növekvő befolyása, valamint Palesztina stratégiai jelentőségének felértékelődése, különösen az oroszok háborúból való kilépését követően. Mindez a nagyhatalmak ambícióival, háttéralkuival és felosztási terveivel együtt eredmé-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 676 2022. 12. 01. 14:26:44

nyezhette azt a helyzetet, aminek következményei még napjainkban is éreztetik kedvezőtlen hatásaikat.

Az oszmánok levantei uralmának összeomlása és az antant bulgáriai győzelme az ifjútörök kormányt a harc feladására kényszerítette. A fegyverszüneti tárgyalások megkezdésekor az egyes szereplők újrafogalmazták igényeiket, és az addigi szövetséges antanthatalmak már egymással kezdtek rivalizálásba a lehető legnagyobb befolyás megszerzésére. A szerző behatóan elemzi azokat a nagyszabású európai – főleg brit – diplomáciai manővereket, amelyek – a párhuzamosan zajló magyar eseményekhez hasonlatosan – figyelmen kívül hagyták a vesztes fél erőfeszítéseit a győztesek jóindulatának elnyerésére. Kitér azokra a feloldhatatlan ellentmondásokra is, amelyek a háborús évek alatt titokban megkötött szerződések és a nyilvánosan meghirdetett ígéretek között feszültek, továbbá az arab nacionalizmus megerősödésére. Ezek együttesen gyakorlatilag lehetetlenné tették a kaotikus viszonyok rendezését a térségben, azon belül is elsősorban a szíriai és libanoni területeken. A szerző részletes leírást ad a lakosságot sújtó katasztrofális következményekről (a levantei hatalmukat féltő franciák és a Feiszal emír vezette szövetséges arab erők viszonyának elmérgesedése, a vallási megosztottság elmélyülése, fegyveres zavargások kirobbanása és véres leszámolások, éhínség, járványok, elszegényedés). A győztesek által megalkotott mandátumrendszer, aminek előzményeit behatóan ismerteti a szerző, sem jelentett megfelelő alternatívát a társadalmi-gazdasági problémák maradéktalan orvoslására. A kétségtelenül pozitívnak tekinthető változásoknál súlyosabbak voltak azok a negatív következmények, amelyeket például az addig szerves egységet alkotó, a bibliai történetek színhelyét adó Termékeny Félhold feldarabolása okozott.

Joggal merül fel a kérdés, hogy minek volt köszönhető a franciák szíriai és libanoni térnyerése, mivel Párizs még a világháború alatt sem tanúsított különösebb érdeklődést a térség után. A kérdést Ferwagner külön fejezetben válaszolja meg, és annak legfőbb okát a britek visszaszorulásában jelöli meg. A szigetország katonai jelenlétének csökkenésével párhuzamosan ugyanis aktivizálódtak London ellenfelei, és egyszerre több fronton fenyegették a sajátos keleti brit érdekeket. A szerző a veszélyforrások bemutatásakor kitér többek között a vahhábiták arábiai előretörésére, a problematikus viszonyra a jemeni uralkodóval, az Egyiptomban kirobbant nacionalista felkelésre, az iraki lázadásra, a zsidó–arab zavargásokra Palesztinában, a török nacionalizmus radikalizálódására, az afgán háborúra, a pániszlamizmus újjáéledésére, valamint a bolsevik Szovjet-Oroszország kísérletére, hogy kapcsolatokat keressen az antikolonialista mozgalmakkal. A problémákon – hol tárgyalásos úton, hol fegyveres erő alkalmazásával – a briteknek sikerült úrrá lenniük, és a világháború utáni rendezéssel átmenetileg nyugvópontra került a keleti kérdés. A megkötött megállapodások, a brit uralom változatos jelenléte (formái például: gyarmat, kondomínium, protektorátus vagy mandátum), valamint a túlértékelt brit pártfogás azonban nem tudtak megfelelő alternatívát nyújtani a felmerült társadalmi problémák hosszú távú megoldására.

Ferwagner a kötet utolsó fejezetében a geopolitika törvényszerűségeit vizsgálja a nagyhatalmak befolyási övezeteit elválasztó vitatott határterületeken, ahol a hatalmi vákuum kialakulását kihasználva rivális és instabil politikai közösségek jelentek meg. A legnagyobb kihívást a brit stratégák számára Szovjet-Oroszország hosszan elnyúló déli határainak biztosítása jelentette: komolyan latolgatták egy „cordon sanitaire" megvalósítását a kommunizmus ázsiai térnyerésének feltartóztatására. Az ütközőállamok kialakítására irányuló erőfeszítések azonban lesújtó eredménnyel zárultak. A kötetben sorra nyomon követhetjük az olyan meghatározó eseményeket és fejleményeket, mint a bolsevikellenes erők sikertelen támogatása az orosz polgárháborúban, a kommunisták térnyerése Közép-Ázsiában és

VT_2022-4_KÖNYV.indb 677 2022. 12. 01. 14:26:44

a Kaukázusban, utóbbi nyomán a perzsa orientációban bekövetkezett változás, a belső török területek megszállására tett antantjavaslatok és konkrét lépések. A szerző kitér az örménykérdés vagy a kurd autonómia rendezésére tett hiábavaló kísérletekre is, valamint a görög hadsereg kis-ázsiai megjelenése miatt kirobbant török nacionalista fegyveres ellenállásra Musztafa Kemál vezetésével, amihez a török területek felosztására alkotott sèvres-i békediktátum elfogadtatása csak újabb lendületet adott. A kemalista erők győzelmei a görög–török háborúban, valamint a monarchia intézményének megszilárdulása Perzsiában fordulatnak bizonyultak, és végül lehetőséget adtak a britek által megálmodott „egészségügyi övezet" kialakítására, Szovjet-Oroszország hermetikus elszigetelésére déli irányból. Ehhez pedig nem kellett egyebet tenni, mint elfogadható módon revideálni a korábbi sèvres-i békeszerződés passzusait, amire a svájci Lausanne-ban került sor.

A kötetről összefoglalóan megállapítható, hogy a szerző részletekbe menően bemutatja azt a hosszú éveken át tartó folyamatot, amelynek a végén a Közel-Kelet elnyerte ma ismert arculatát. Kiválóan rávilágít a térséggel kapcsolatos nagyhatalmi diplomáciai manőverekre és döntésekre, melyek a legtöbb esetben az érintett régió lakosainak tudta vagy legalábbis részvétele nélkül születtek. Különösen tanulságos újra és újra szembesülni azzal az ellentmondással, amibe az egyes nagyhatalmak kerültek a titokban tett, majd kellemetlen teherré vált vállalásaik miatt, valamint azzal is, hogy a népek önrendelkezési jogának meghirdetésével próbálták belülről bomlasztani az Oszmán Birodalmat, aminek letűnését követően a nemzetté válás útján megindult népeket beillesztették saját birodalmi struktúrájukba. A szabadjára engedett szellemet azonban már nem lehetett visszatuszkolni a palackba. Az önös érdekek motiválta hatalmi játszmák, a hatalmi struktúrákban bekövetkezett radikális változások és a helyi sajátosságok eredményezték azt a balszerencsés örökséget, amellyel még a 21. században is szembesülhetünk.

*Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Prantner Zoltán**

* Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar az egyiptomi Academy of Scientific Research & Technology kutatója, jelenlegi kutatóhelye az Eötvös Loránd Tudományegyetem; Prantner Zoltán a Kodolányi János Egyetem Jó-léti Társadalom Intézetében a Nemzetközi Tanulmányok Tanszék egyetemi docense (1139 Budapest, Frangepán u. 50–56., prantner.zoltan@kodolanyi.hu).

VT_2022-4_KÖNYV.indb 678 2022. 12. 01. 14:26:44

Trianon és Japán[1]

A Trianon 100 kutatócsoport 2016 óta végez Ablonczy Balázs vezetésével korábban nem vagy kevésbé vizsgált területeken szociológiai, művészettörténeti, földrajzi stb. szempontokat is figyelembe vevő, interdiszciplináris megközelítésű alapkutatásokat a trianoni békeszerződés megszületésének körülményeiről és széles körű következményeiről. A *Trianon-dokumentumok és -tanulmányok* sorozatban olasz, csehszlovák, amerikai, román és délszláv forrásokat adtak ki, és a sorozat 9. köteteként jelent meg a japán diplomáciai forrásokat közlő kiadvány Umemura Yuko és Wintermantel Péter szerkesztésében. A kötet bevezetője a témaválasztás indoklásával kezdődik: „Ennek a könyvnek már a címe is gyanút kelt, hiszen milyen szerepet is játszhatott volna a japán diplomácia a trianoni békeszerződés vonatkozásában?" – fogalmazta meg az „átlagolvasóban" felmerülhető kérdést Wintermantel Péter, hogy aztán alaposan megválaszolja.

Japán az első világháborút lezáró versailles-i béketárgyalásokon a győztes nagyhatalmak között foglalt helyet. Mivel az európai ügyekhez nem fűzték érdekek, a tárgyalásokon inkább passzív magatartást tanúsított, a korabeli és a későbbi közvélekedésben is „csendestársként" könyvelték el. Ugyanakkor a japán küldöttek, ha nem is aktívan, de részt vettek a konferenciákon, találkozókon, szakértői megbeszéléseken, bizottságokban, és minderről jelentéseket készítettek és küldtek haza Tokióba. Ami pedig még fontosabb: a határmegállapító bizottságokba vezényelt japán főtisztek közvetlenül is közreműködtek a békeszerződésben csak nagyjából előírt új határvonal pontos helyszíni meghatározásában és kitűzésében. Jelentéseik különösen értékes információkat szolgáltatnak ezeknek a bizottságoknak a konkrét működéséről, sőt képet adnak a japán főtiszteknek a Magyarországgal szembeni igazságtalan döntéseket elítélő személyes véleményéről. És mivel Japán nem volt közvetlenül érdekelt az európai politikai ügyek rendezésének egyes kérdéseiben, és nem tagolódott be az európai szövetségi rendszerek érdekalapon működő szövevényes hálójába, a japánok elfogulatlan és pártatlan szemlélők maradhattak a tárgyalások és egyezkedések folyamatában. Ez a nézőpont teszi kifejezetten érdekessé a kötetben közzétett japán diplomáciai táviratokat és kéziratos jelentéseket.

A kötet szerkesztői évtizedek óta a japán–magyar kapcsolatok kutatói, más-más területeken. Tudományos előéletükből adódóan nagyszerűen kiegészítették egymás munkáját a kötet forrásanyagának válogatásában, fordításában és magyarázataiban.

---

1 *Trianon és a japán diplomácia. Magyar vonatkozású japán diplomáciai dokumentumok, 1914–1923*. Szerk.: Umemura Yuko – Wintermantel Péter. Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 210 p. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 9.)

VT_2022-4_KÖNYV.indb 679 2022. 12. 01. 14:26:44

Umemura Yuko immár két évtizede értő kutatója a magyar–japán kapcsolatok történetének. Kutatásai kezdetben Imaoka Dzsúicsiró munkásságára fókuszáltak,[2] majd a Magyarországon Japánról megjelent munkák felderítésére és összegyűjtésére,[3] illetve a Japánban a magyarokról írott munkák felkutatására.[4] Az utóbbi években a magyar–japán érintkezésnek egy nehezen megfogható területének áttekintésére vállalkozott: az egymásról kialakított kép bemutatására.[5]

Mind a magyarság képét Japánban, mind Japán képét Magyarországon jelentősen befolyásolták a történelmi fordulópontokhoz, közöttük hangsúlyosan a trianoni békediktátumhoz kapcsolódó események, érzetek (ezt a témával foglalkozó más kutatók is tapasztalhatták a korabeli szövegek vizsgálatakor). Ennek nyomán kezdte Umemura Yuko kutatni a trianoni békeszerződés határmegállapító bizottságaiba delegált japán tisztek szerepét, mivel az ő tevékenységük, különösen a magyarbarátnak tekintett megnyilvánulásaik hangsúlyosan jelentek meg a korabeli magyar sajtóban, és így alakították a két világháború közötti Japán-képet Magyarországon.

Wintermantel Péter szintén jó két évtizede kutatja a magyar–japán kapcsolatokat. A Japán és Magyarország közti viszony történetét 1914-től egészen az 1989–1990-es világpolitikai fordulatig feldolgozó, 2017-ben megjelent monográfiája alapműnek számít.[6] Tudományos tevékenységében történészi és japanológusi képzettsége és felkészültsége mellett meghatározó szerepet játszik az aktív diplomata pályafutása során a nemzetközi kapcsolatok világának „belső" működéséről szerzett tapasztalat és ismeret.

A forráskiadást megelőző kutatás során az merült fel elsőként, hogy lehetnek-e új magyar történeti források Japánban. Az eredmény igazolta a szerzők várakozásait, a tokiói levéltárakban és a mára online elérhető japán történelmi források adatbázisában (Japan Center for Asian Historical Records)[7] nagyon sok releváns forrást találtak, amelyek közül gondos válogatás után kerültek be a kötetbe a megfelelő anyagok.

A szerzők fontosnak látták, hogy a dokumentumok közlése előtt ismertessék az olvasóval Japán 19. század végi és 20. század eleji fejlődését, nagyhatalommá válását (Wintermantel Péter bevezető tanulmányában). Jóllehet ez az eseménysor szűkebb értelemben nem tartozik a témához, de felettébb indokolt Japán nemzetközi helyzetének, érdekeinek és szerepvállalásának bemutatása és értelmezése az első világháborúhoz vezető években és a világháború idején. A felvázolt körülmények meghatározták Japán részvételét és álláspontját a világháború eseményeiben, majd az azt lezáró béketárgyalások folyamán. Japán a békekonferencián egyértelműen saját érdekeit képviselte (a megszerzett kínai és mikronéziai német területek megtartása, valamint azok gazdasági jogainak átadása, továbbá a faji egyenlőségi klauzula felvétele a Népszövetség alapokmányába), és a japán célokat nem érintő kérdésekben passzív maradt, illetve egyetértett a szövetséges nagyhatalmakkal. A béke-

2 Umemura Yuko: *A Japán-tengertől a Duna-partig. Imaoka Dzsúicsiró életpályája a magyar–japán kapcsolatok tükrében*. Bp., 2006.

3 Japán magyar szemmel – a Magyarországon megjelent japanológiai művek tükrében. In: *Ukijo-e. Az elillanó világ képei*. Szerk.: Gáspár Annamária – Cseh Éva – Umemura Yuko. Bp., 2010. 14–80.

4 Umemura Yuko: Imaoka Dzsúicsiró munkássága.; Az 1938-as kultúregyezmény megkötése és a Japán–Magyar Kultúrintézet működése.; A magyarság képe Japánban a két háború között.; Az 1956-os forradalom képe Japánban. In: *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből*. Szerk.: Farkas Ildikó – Szerdahelyi István – Umemura Yuko – Wintermantel Péter. Bp., 2009. 216–225., 247–260., 261–274., 294–306.

5 Umemura Yuko: *Japánok és magyarok egymásról*. Bp., 2017.

6 Wintermantel Péter: *Nippon-babona. A magyar–japán kapcsolatok története*. Bp., 2017.

7 www.jacar.go.jp.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 680 2022. 12. 01. 14:26:44

konferencián a japán felet a nyugati nagyhatalmak látszólagos protokolláris egyenrangúsággal kezelték, mintegy „csendestársként", amely ugyan a győztesek között foglalhat helyet, de nem kellően jártas az európai ügyekben, valamint még megfelelő tapasztalata sincs a nemzetközi diplomáciában, különösen ilyen nagy horderejű döntések tekintetében. Ezt a felemás viszonyulást Japán is érzékelte, hasonlóképpen felemás sikert ért el céljai vonatkozásában. A Japán által elfoglalt Santung-félszigetet gazdasági jogok megtartásáért cserébe fel kellett adnia, az elfoglalt mikronéziai gyarmatokat csak mandátumterületként kapta meg (99 évre). Egyik legfontosabb célja elérésében pedig, hogy a faji egyenlőséget vegyék be a békeszerződés fontos pontjai közé, teljes mértékben kudarcot vallott, mivel a nagyhatalmak számára az elfogadhatatlan volt. Mindez tisztán jelezte, hogy minden látszat ellenére a nyugati hatalmak mégsem tekintik Japánt egyenrangú félnek. Az időközben megkezdődő, 1921–1922-es washingtoni konferencia szerződései elismerték ugyan Japán térnyerését a kelet-ázsiai térségben, de korlátozták a japán expanziót, ami a japán vezető rétegek és a közvélemény körében is elégedetlenséget váltott ki a versailles-i és a washingtoni békerendszerben létrejött globális világrendet illetően. Mindennek a következő évtizedben nagy jelentősége lett a japán bel- és külpolitika alakulásában.

A kutatás legfontosabb forrásanyagául a határmegállapító bizottságokba vezényelt japán tisztek Tokióba hazaküldött diplomáciai táviratai és jelentései szolgáltak. A békeszerződésben csak nagy vonalakban meghatározott határok kijelölésére bizottságokat hoztak létre, amelyekbe japán tiszteket is delegáltak. Ők a békekonferencián inkább passzivitást mutató japán küldöttekkel szemben tevékenyen részt vettek az új határvonal pontos helyszíni meghatározásában és kitűzésében. Az ő anyagaikból válogattak a szerzők, ami már önmagában is gondos munkát igényelt. Az 1920-as évekből származó dokumentumok olvasása szókincsük, fogalmazásuk és főleg a régi karakterek használata miatt komoly feladatot jelentett (a japán írásrendszert 1945 után korszerűsítették, ami jelentős változásokat hozott a karakterek használatában), amit még tovább nehezített, hogy a dokumentumokat kézzel írták, így az egyedi írásmódokat is meg kellett fejteni.

A japán források feldolgozása számottevő eredményt hozott. A trianoni békekötés folyamata már elég jól ismert a nagyszámú kiadott – és éppen részben a kutatócsoport munkája eredményeképpen feldolgozott – forrásanyag alapján, a kötet mégis érdekes információkkal, az elfogulatlan szemlélők tapasztalataival és benyomásaival gazdagítja a képet. A japán bizottsági tagok – éppen az európai politikai helyzeten való kívülállóságuk miatt – pártatlanul szemlélték a békekötés és a határmegállapítás folyamatát. Ez a nézőpont ritka volt a politikai érdekektől vezérelt európai vélemények mellett, így a japán beszámolók talán a leghitelesebbeknek tekinthetők a korabeli források között. Betekintést kapunk olyan folyamatokba, amelyek nem voltak nyilvánosak, de alapvetően fontos szerepet játszottak a döntések alakulásában. A japán delegáltak gyakorta fogalmaztak igen kritikusan a határkijelölő munkálatokról, a bizottsági tagok közötti feszültségekről, sőt a nemritkán előforduló korrupcióról (31. és 35. számú dokumentum). A japán biztosok jelentéseiből az is kitűnik, hogy tudatában voltak tehetetlenségüknek, miszerint hiába látják az igazságtalanságokat, nem változtathatnak érdemben a nagyhatalmi döntéseken. A bizottságokban összesen 15 japán tiszt dolgozott, és bár többségük természetellenesnek és igazságtalannak tartotta az új határokat, esetleg még ellenvéleményeket is megfogalmaztak, általában nem konfrontálódtak a nagyhatalmak küldötteivel, és elfogadták a bizottságoknak a nagyhatalmak és az utódállamok érdekeit szolgáló döntéseit. Tevékenységük Magyarország számára minimális eredménnyel járt (Wintermantel Péter tanulmányában meg is jelöli, hogy ez 700 km^2 területet

VT_2022-4_KÖNYV.indb 681 2022. 12. 01. 14:26:44

jelentett), de gyakorlatilag az egyetlen olyan hatalmat képviselték, amely megpróbálta valamennyire objektíven kezelni az új határok kérdését.

A japán főtisztek beszámolói között akadnak olyan személyes hangvételű írások, amelyekben az új határ által szétszakított helyi közösségek vagy az új országokba szakadt magyar kisebbség sorsa felett érzett aggodalom, vagy a tehetetlenség érzése érezhető. A japán biztosok többsége az új határt természetellenesnek és igazságtalannak tartotta. Gyakran fejezték ki együttérzésüket a magyarokkal, vagy felháborodásukat a nagyhatalmak képmutatásán, hogy miközben a népek önrendelkezési jogát hangoztatják, a magyar határok kérdésében ezt nem veszik figyelembe. Az a nézet is megfogalmazódott, mivel a trianoni határok meghúzása nem igazságos rendezés, csak új konfliktusokat kelt, és így a fennmaradása is bizonytalannak tekinthető. Külön kiemelendő a magyar–csehszlovák határmegállapító bizottságban működő Andó Rikicsi őrnagy és a román bizottságban tevékenykedő Szanó Micunobu kapitány, akik a leginkább együttéreztek „a békekonferencián megcsonkított Magyarországgal".

Andó interjúkat is adott a magyar sajtónak, így Magyarországgal rokonszenvező nézetei ismertté váltak a magyar közönség előtt is. „Már három esztendő telt el a világháború befejezése óta. Elvi szinten sok szó esett »a népek önrendelkezéséről«, a békeszerződések mégis teljesen természetellenes határvonalakat írtak elő, melyek végrehajtása során ezért számos probléma merült fel. (...) Nemsokára kirajzolódnak az európai földrészen kialakított határvonalak. De ha ránézünk Európa térképére, akkor össze-vissza módon létrejött kis országokat látunk, természetellenes határok között. Ezért erősen kétlem, hogy azok a határvonalak, melyeket a nagyhatalmak biztosai hosszú évek verejtékes nehéz munkájával és jelentős források ráfordításával létrehoztak, az örökkévalóságnak szólnak." (1922. decemberi összefoglaló jelentés, 158.)

„A környékbeli emberek életét szemlélve és ebbe belegondolva számomra teljesen értelmetlen és felfoghatatlan az, ahogyan a határvonal megállapításra került. Ha a helyiek érzelmeire gondolok, nem tudom megállni könnyek nélkül. (...) Rabszolgasorba juttatják a helyi lakosságot az országuk területéből az újkori háború hatására végbemenő elcsatolások. Kisebbségként és idegen népként el kell fogadniuk lelki életükben és a tényleges mindennapi-társadalmi érintkezésben is az elnyomatásukat. Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy a helyiek bizony reggeltől estig abban bíznak, hogy egyszer visszakerülhetnek az anyaországhoz. Mindenki békéről papol, de ha a jövőbe tekintünk, akkor a valóságban csak a jövendő háborúk csíráját vetik el így, micsoda dolog ez?! Akik a tartós világbékéről szónokolnak, azok jöjjenek el egyszer ide a közép-európai határvonalakra, és nézzék meg jól, beszélgessenek el az ottani családokkal, hogy rájuk az idegen népek uralma alatt milyen siralmas élet vár." (Andó Rikicsi őrnagy, a magyar–csehszlovák bizottság biztosa, 1923. március, 181–182.)

A kötet egyik legfontosabb hozadéka, hogy az eddig „városi legendának" minősített esetek valóságtartalma bebizonyosodott. A két világháború közötti Magyarországon ugyanis a közvélemény úgy tartotta, hogy a béketárgyalásokon a japán delegáció tagjai barátsággal viseltettek a magyarok iránt. A kutatás keretében feltárt történeti források minden kétséget kizáróan alátámasztják ezt az elterjedt felfogást, és bemutatják, miben is nyilvánult meg a japán rokonszenv.

A közzétett forrásokból egyértelműen kiolvasható, hogy a határmegállapító bizottságok japán tagjai gyakran nem értettek egyet a bizottságok döntéseivel, és hazaküldött jelentéseikben bírálták a bizottságok eljárásait, a szemmel láthatóan elfogult állásfoglalásokat, a döntésekhez kapcsolódó korrupciót. Jól kivehető a beszámolókból az is, hogy a béke-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 682 2022. 12. 01. 14:26:44

tárgyalások és a határmegállapító bizottságok tevékenysége során tapasztaltak kiábrándítóan hatottak a japán politikai gondolkodásra az addig mintának tekintett „nyugati felvilágosodáson alapuló politizálás" tekintetében. A csalódáshoz bizonyára az is hozzájárult, hogy Nagy-Britannia 1919-ben nem újította meg az 1902-es angol–japán szövetséget (ennek volt köszönhető, hogy az első világháborúban Japán az antant oldalán vett részt), aminek következtében Japán támogató szövetséges nélkül maradt az 1920-as években a konfliktusok rendezésének nemzetközi tárgyalásain (Versailles, Washington). Japán így nem tudta érdekeit maradéktalanul érvényesíteni a nagyhatalmi egyezkedések alkalmain, ami tovább fokozta elégedetlenségét a Nyugat uralta nemzetközi renddel. A kötet dokumentumai így arra is rávilágíthatnak, hogy miként találkozott a japán diplomácia és politikai elit első ízben egy nagy nemzetközi tárgyalássorozaton az addig modellként szolgáló nyugati diplomácia valós, érdekalapú működésével, valójában képmutató jellegével. A dokumentumok ennek bemutatásához és értelmezéséhez is hozzájárulnak, így a japán eszmetörténet számára is jelentőséggel bírhatnak.

A szerzők nem kerülik meg azt sem, hogy a japán biztosok elfogulatlan – és így Magyarországra nézve kedvező – véleményét és tevékenységét a két világháború közötti korszakban a Japán-barát egyesületek és személyek erősen túlértékelve, a japán álláspontnak fontos politikai jelentőséget tulajdonítva mutatták be. A japánoknak a magyar revízióval kapcsolatos, Magyarország szempontjából kedvező véleményét – bárhol is került elő, akár személyes beszélgetésben hangzott el, akár a japán sajtóban jelent meg – a Turáni és a Nippon Társaság is számontartotta, s ezek alapján azt hangoztatták, hogy a háború után Japán volt az egyetlen nagyhatalom, amely minden érdek nélkül Magyarország mellé állt.[8] A megcsonkított ország politikai elszigeteltségében, barátokat keresve, hálásan kapott egy győztes hatalom lehetséges támogatása után. Azt a magyar–japán kapcsolat hívei is tudták, hogy a japán „barátságból" konkrét haszon csak akkor származik Magyarország számára, ha Japán hivatalos politikájában is vállalja a magyar érdekek támogatását, de úgy vélték, hogy a személyes összeköttetések, a társadalmi és kulturális kapcsolatok előbb-utóbb felkeltik a hivatalos körök érdeklődését is.

A japán támogatásba vetett hit nemcsak a Japán-barát körökben volt tapasztalható, hanem szélesebb körben is, ahogyan az Imaoka Dzsúicsiró[9] visszaemlékezéséből kiderül: „Már eddig is sok magyar kérdezte tőlem: Mikor jön Japán bennünket segíteni, hogy Erdélyt visszakapjuk és a cseheket kikergessük? Mikor fog Japán küzdeni Magyarország feltámadásáért? Erre azt feleltem, hogy a Szibériában levő magyar hadifoglyok bánásmódjában, a határkiigazító bizottság ülésén, az Erdélyben elkövetett atrocitásokat felülvizsgáló bizottságban, a magyar–román határincidens alkalmával, vagy bármilyen nemzetközi konferencián, vagy a népszövetségi ülésen, ahol a mások kirobbant rosszakaratával szemben meg

8 Lásd erről a recenzens publikációit a Magyar–Nippon Társaság tevékenységéről vagy a Turáni Társaság Japán-barát megnyilvánulásairól. Farkas Ildikó: Japán megjelenése a két világháború közötti Magyarországon.; A Magyar–Nippon Társaság. In: *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből*. Bp., 2009. 186–216., 226–247.

9 Imaoka Dzsúicsiró 1920 és 1930 között tartózkodott Magyarországon. Kiválóan megtanult magyarul, és előadásaiban és írásaiban ismertette és népszerűsítette Japánt az egész országban. Előadásai és cikkei 1930-ban jelentek meg *Új Nippon* című könyvében. Imaokáról Umemura Yuko írt monográfiát (lásd a 2. jegyzetet).

VT_2022-4_KÖNYV.indb 683 2022. 12. 01. 14:26:44

kellett védeni Magyarországot, Japán sohasem feledkezett el arról, hogy Magyarország barátja, és minden igyekezetével azon volt, hogy pártatlan, igazságos döntést provokáljon."[10]

Ezek a magyarbarátnak érzett japán megnyilvánulások „a két háború közötti japánbarát folklór központi elemei" lettek, „szisztematikus felnagyításuk a trianoni veszteségek orvoslására kész hivatalos japán álláspontként jelenítődik meg" (47.). A „magyar ügy" iránti japán rokonszenv bizonyos személyek magánvéleményeiben és magánbeszélgetésekben nyilvánult meg, de ezek nem jelentettek hivatalos japán politikai álláspontot. A magyar reményeknek ilyen szempontból nem volt alapja, Japán továbbra sem kívánt semmilyen formában beavatkozni a számára érdektelen európai politikai viszonyokba. Az 1930-as évek végén már egészen más politikai és szövetségi viszonyok között került sor a hivatalos baráti kapcsolat kialakítására Japán és Magyarország között.

Nehéz lenne jobb konklúziót találni Wintermantel Péter mondatainál, aki bevezető tanulmányában felhívja a figyelmet a kötet lényegére: „...a japán szerepvállalás kapcsán később eltúlzott, vélt vagy valós politikai elgondolások nem szabad, hogy eltérítsék figyelmünket a mostani vizsgálódásunk céljáról. Arról a tényről, hogy a japán diplomatáknak a tárgyalóasztalok konferenciadiplomáciája során a trianoni szerződés megszületésekor tanúsított megfigyelői szereppel szemben a határmegállapító bizottságokba vezényelt japán főtisztek igenis tevékenyen vettek részt a békeszerződésben csak nagyjából előírt új határvonal pontos helyszíni meghatározásában és kitűzésében. A békekonferenciáról Tokióba hazaküldött diplomáciai táviratok, valamint a Szövetségközi Katonai Ellenőrző Bizottságba és az egyes határszakaszokon működő határmegállapító bizottságokba delegált katonák (...) hivatalos beszámoló jelentései és naplószerű jegyzetei értékes többletinformációkkal egészítik ki és árnyalják helyenként a trianoni békekötés folyamatának amúgy meglehetősen pontosan ismert képét" (49.).

*Farkas Ildikó**

*

10 Imaoka Dzsuicsiró: *Új Nippon*. Bp., 1930. 241–242.

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Japanológiai Tanszékének habilitált docense (1088 Budapest, Reviczky u. 4., farkas.ildiko@kre.hu).

VT_2022-4_KÖNYV.indb 684 2022. 12. 01. 14:26:44

Emlékezetpolitika és populizmus Délkelet-Európában[1]

Történész, bölcsészet- és társadalomtudományi munkánk során az egyik legnehezebb feladat a rendkívül összetett jelenségek leírásához, értékeléséhez szükséges megfelelő fogalmi keretek megtalálása. Történeteink előadása mindig egyszerűsít, általánosít, csak megközelíthetjük, de aligha tudjuk pontosan tükrözni mindenkori témánk összetettségét. A Jody Jensen által szerkesztett kötet az 1989–1990 utáni, a Balkánon egymással szembeszegülő gyűlölködések leírásához és értelmezéséhez kínál fogalmi kereteket. A szerkesztő egy, a Balkán történetével és aktuális problémáival foglalkozó fiatal társadalomtudósokból álló nemzetközi csoport munkáját koordinálta, a kutatók munkájához a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete Polányi Kutatási Központja biztosította és biztosítja az intézményes hátteret. A kötet az 1989–1990-es fordulatok óta eltelt évtizedek délkelet-európai gyűlölködő politikai és társadalmi mozgalmainak bemutatását és értelmezését négy fogalomkör, az azokban leírt jelenségek és kölcsönhatásaik elemzésével végzi el. Azt keresi, hogy a populizmus, az ellenségképzés társadalom-lélektani folyamata, az emlékezés, emlékeztetés és emlékezetpolitika, valamint a nacionalizmus hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Pontosabban 11 tanulmányt olvashatunk a kötetben olyan esetekről, amelyekben a céltudatosan irányított, befolyásolt emlékezetpolitika erőszakba is hajló politikai gyűlöletek táptalajává vált.

A bevezető fejezet (Astrea Pejović és Dimitar Nikolovski munkája) gazdagon illusztrálja a pontos fogalomhasználat nehézségeit. A négy fogalomkör közül a legösszetettebb a populizmus. A szerzőpáros három megközelítési módot kombinál: ideológiai, politikai és társadalmi-kulturális szempontokat érvényesítő populizmusokról ír. Az ideológiai megközelítés szerint a társadalom tagjai általában két csoportra oszthatók: a tiszta-bűntelen népre és a korrupt elitre. A politikai értelmezés a „nép akaratát" megértő és megvalósító vezető retorikáját jelenti, a társadalmi-kulturális közeg pedig a durva, faragatlan, „bunkó" magatartásforma adaptálása. Az ezekkel az ismertetőjegyekkel jellemzett populizmus azonban – és ez a könyv visszatérően kiemelt tétele – nem egyezik meg a nacionalizmussal. Ami a két jelenségkört összeköti, az a hangsúlyozott bipolaritás: a populizmusban ez vertikális (korrupt elit – ártatlan nép), a nacionalizmusban horizontális (a mi nemes, dicső múlttal rendelkező népünk – a bűnös ellenséges népek).

A könyv esettanulmányai olyan történeteket mondanak el, melyekben a nacionalizmus és a populizmus gondolkodásmódja és gyakorlata egymást erősítve teszi lehetővé a politikai manipulációt. Arra keresik a választ, hogy milyen szerepe volt a populista-nacionalista eszközökkel folytatott emlékezetpolitikának a balkáni ellenségeskedések kialakulásában és

1 *Memory Politics and Populism in Southeastern Europe*. Edited by Jody Jensen. London–New York: Routledge – Kőszeg: Institute of Advanced Studies Kőszeg (iASK), 2022. 199 p.

VT_2022-4_KÖNYV.indb 685 2022. 12. 01. 14:26:44

eldurvulásában. Ismereteim szerint jogosan állítja a szerkesztő, hogy igen szerény az ezt az összefüggésrendszert a volt Jugoszlávia és Bulgária területén vizsgáló szakirodalom, a könyv leginkább Stefan Troebst munkásságához kapcsolódik.

A szerkesztő két részre osztotta a vizsgált területet. Az elsőbe tartozik Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Montenegró, Szerbia és kisebb mértékben Szlovénia. Itt a Jugoszlávia felbomlását követő háborúk emlékezete az ellenségkép képződésének a fő forrása. A másik területi egység Macedóniát, Bulgáriát és Görögországot fogja át, ahol a régebbi mítoszok táplálják a gyűlölködő emlékezést.

Igen elgondolkoztató az első esettanulmány, amelyben az 1988–1989-ben egész Jugoszlávián végigsöprő „antibürokratikus forradalmat" értelmezi Roy Archer. Sajátos módon az állami támogatást élvező kampány állami vezetőket is kárhoztatott, egy nagyon általános fogalommal operálva a *nép* kiszolgáltatottságát állította szembe a korrupt bürokratákkal. Kitűnő kutatói megfigyelés, hogy a propagandában ez a fogalom mind osztály-, mind nemzeti (utalással a vajdasági és a koszovói tisztségviselőkre) üzenetet hordozott, de mindkettőt elhomályosítva, nem teljesen egyértelműen tette. Slobodan Milošević szerb nemzeti retorikáját így elfedte a dolgozó népet védő apafigura imázsa. A számos interjúra építő kutatás kimutatta, hogy ez a propagandamódszer nem volt hatékony, a visszaemlékezők többsége nem tudta meghatározni, hogy Jugoszlávia felbomlása előtt vagy után zajlott a kampány, és a politikai propaganda egészét elutasították.

Nyolc további tanulmány foglalkozik az egykori Jugoszlávia felbomlásával kapcsolatos emlékezetpolitikai alapú konfliktusokkal. Ezek közül a legalaposabban dokumentált témakör a horvát usztasák története, amely két tanulmánynak is témája. Lovro Kralj a horvát radikális nemzeti mozgalom 1945 utáni történetét tekinti át. Az 1930-as évek eleje óta tevékenykedő usztasák történetének „csúcspontja" a Jugoszlávia német megszállása után, 1941 áprilisában létrehozott „független" (ténylegesen a németektől függő) horvát államiság négy éve volt. Ezekben az években igen sok szerb, zsidó és cigány esett áldozatul az etnikai tisztogatásnak: a szörnyűségek közül kiemelkedett a jasenovaci tömeggyilkosság-sorozat. A horvát radikális populista-nacionalista emlékezet középpontjában a külön tanulmányban elemzett (szerző: Ana Ljubojević) bleiburgi gyilkosságsorozat áll. A város környékén a kommunista partizánok álltak bosszút az őket korábban üldöző usztasákon.

1945–1980 között a titói politika a németeket kiszolgáló usztasákat tette felelőssé a háború alatti vérengzésekért, szembeállítva az együtt szenvedő testvéri jugoszláv közösséget az usztasa bűnösökkel. Tito halála után egyre nyíltabban esett szó a háború alatti és utáni szerb–horvát konfliktusokról, megkérdőjelezve a jugoszláv testvériség titói mítoszát. 1986-ban élesebbé vált a konfliktus. A később háborúkhoz vezető konfrontáció meghatározó állomásaként megjelent a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memoranduma, amely azt állította, hogy a Független Horvát Állam 1941–1945 közötti fennállásának időszakát kivéve a szerbeket sosem üldözték olyan mértékben, mint akkor. Milošević 1986-ban lett a Szerb Kommunisták Szövetségének elnöke, és hatalma központosításának fontos retorikai eszköze volt a horvátokat az usztasákkal összemosó beszédmód. A jugoszláv testvériség és egység jelszavait harcos szerb nacionalizmus váltotta fel, amely kemény ellenfelére talált 1989-től a Horvát Demokratikus Közösség új vezetőjében, Franjo Tuđmanban. Lovro Kralj számos politikusi megnyilvánulásra és gazdag sajtóanyagra építve elemzi a horvát mozgalom belső tagolódását, azt a folyamatot, ahogyan középbal és középjobb politikusok közös horvát nemzeti platformjuk keresése során háttérbe szorították az usztasa bűnök emlegetését, és inkább a háború alatti horvát áldozatvállalást emelték ki. Nem könnyű emlékezetpolitikai feladat volt az usztasa állam jasenovaci zsidóságmegsemmisítő táborára és a blei-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 686 2022. 12. 01. 14:26:44

burgi usztasa áldozatokra történő emlékezés rituáléinak kialakítása. Ritka az a nyitottság és sokirányú empátia, amellyel az írások elemzik ezt a máig húzódó folyamatot.

A tanulmányok másik része a tárgyi emlékek politikai értelmezésével foglalkozik. Gruia Bădescu írása Belgrád 1999. tavaszi, 78 napig tartó NATO-bombázását követő újjáépítésének egyik kritikus pontját elemzi. A szerb vezérkar korábbi, a mai napig romokban álló épületének jövőjét hasonlítja össze Szarajevó újjáépítésével. A jugoszláv korszak modernista épületeit a kommunista rendszer szimbólumaiként nem kedvelte a belgrádi közvélemény, Aleksandar Vučić (jobboldali politikus, 2014 és 2017 között miniszterelnökként, 2017 óta államfőként a szerbiai politikai élet meghatározó személyisége) az újjáépítés elutasításával egyrészt az antimodernista felfogású alsóbb rétegek, másrészt az épület helyére szállodát tervező arab befektetők szimpátiáját kívánta megnyerni. Szarajevó esetében is a jugoszláv múlt kitörlése állt az előtérben, egyrészt a Habsburg-korszakhoz kötődő, másrészt a legújabb építészeti tendenciákat tükröző épületek kaptak politikai támogatást. Ez is a populista politika egyik formája, érvel a szerző, mivel a jugoszláv múlt elutasítása a politikai mozgósítás közös platformja lehet ebben a más okokból igen megosztott városban.

Két tanulmány foglalkozik az emlékművek körüli politikai konfliktusokkal. Marija Ivanović a mostari, a város 1945. február 18-i felszabadítására emlékeztető temető-emlékmű kapcsán az antifasiszta és az antikommunista populista propaganda egymásnak feszülését mutatja be. Mostar de facto megosztott város: a láthatatlan határvonal a bosnyák (keleti) és a horvát (nyugati) városrész között húzódik. A Horvát Demokrata Közösség (HDZ BiH) vezetői nem látogatták a temetőt, antikommunizmusuk horvát nemzeti programmal ötvöződve populista hangvétellel támadta a multietnikus felszabadító partizánok mítoszát. Ugyanakkor a bosznia-hercegovinai kommunista utódpárt (Bosznia-Hercegovinai Szociáldemokrata Párt, SDP BiH) érvrendszerében a boszniai szerb nemzeti programot antifasiszta retorikával ötvözte.

Igen árnyalt populizmusértelmezést alkalmaz Mišo Kapetanović írása. A Bosznia-Hercegovina északnyugati részén fekvő Korčanicában 1942 elejétől 1943 elejéig egy erdei partizánkórház működött, és az 1979-ben felavatott szobor a fasizmus ellen fegyvert fogó „jugoszláv partizán hősöknek" kívánt emléket állítani. A tanulmány áttekinti a jugoszláv, majd a posztjugoszláv korszakban az emlékműhöz kapcsolódó sokfajta értelmezést, és arra a következtetésre jut, hogy az ezekben tapasztalható leegyszerűsítő, leginkább az alsóbb társadalmi rétegeket megszólító nyelvezet csak akkor minősíthető populizmusnak, ha állami célt szolgál, ez pedig a szerző kutatásai szerint ezen emlékmű esetében nincs így.

A legkisebb volt jugoszláv tagköztársaságban, Montenegróban 1991 óta ugyanaz a párt (Montenegrói Szocialisták Demokratikus Pártja, DPS) van hatalmon, azonban álláspontjai sokat változtak. A párt 1992-ben a Szerbiával való föderáció, 2006-ban a teljes függetlenség propagálója volt. Sokkal drámaibb váltás volt, hogy 1991 októberétől hét hónapon át támogatta Szerbia háborúját Horvátország ellen, így montenegrói repülőgépek bombázták Dubrovnikot. A hivatalosan a *Háború a békéért* nevet kapott akciót azzal indokolták, hogy a fasiszta hagyományokat folytató Horvátország veszélyeztette Montenegró biztonságát. Alig kilenc év múlva azonban Milo Đukanović, a DPS vezetője és államfő hivatalos horvátországi látogatása során bocsánatot kért az agresszióért, sőt még a kárpótlás lehetőségét is felvetette. Jóllehet civil szervezetek napirenden tartották az 1991–1992-es háborút, a hivatalos kormánypolitika igyekezett elfelejtetni azt, pontosabban minden felelősséget a Jugoszláv Néphadseregre és egyes vezetőire hárítottak. A populizmus jó példája volt a szerző szerint mind a bocsánatkérés, mind a Vladimir Barović admirálisnak, a jugoszláv haditengerészet spliti körzeti parancsnokhelyettesének posztumusz adományozott monteneg-

VT_2022-4_KÖNYV.indb 687 2022. 12. 01. 14:26:44

rói állami kitüntetés. Barović ugyanis megtagadta a Dubrovnik tengeri megtámadására vonatkozó parancsot, majd 1991. szeptember 29-én, Vis szigetén öngyilkosságot követett el. Az említett lépések – a kollektív felelősséggel történő szembenézés helyett – felelősséghárító, üres gesztusok maradtak.

A populista emlékezetformálás iskolapéldája lehetne Stjepan Vukčić Kosača „herceg" (1404–1466, titulusából származik Hercegovina neve). Emlékezetét ugyanis három jól kidolgozott, egymástól lényegükben különböző, politikailag jól hasznosított narratívába is beépítették. Az egyik a horvát, amely arra hivatkozik, hogy az élete végén katolizált Stjepan Vukčić birtokai Bosznia-Hercegovina ma főleg horvátok lakta területén helyezkedtek el, így az a szuverén horvát entitás, amit a horvátok igényelnek, Stjepan Vukčić elképzeléseiben gyökeredzik. A bosnyák értelmezés szerint igazi lojalitása és identitása az iszlámhoz kötődött, és az ezt képviselő bosnyák egyház vezetője volt. Ugyanez az egyházi közösség a szerb értelmezés szerint az ortodox keresztény egyházhoz tartozott. A történetet összefoglaló Igor Stipić szerint Stjepan Vukčićet sem egyházi, sem más csoportérdek nem vezette, mindenkor saját személyes gazdasági és politikai érdekeinek megfelelően építette kapcsolatrendszerét.

Három tanulmány foglalkozik az Észak-Macedóniával és Bulgáriával kapcsolatos emlékezetpolitikai kérdésekkel. A Jugoszlávia felbomlása utáni évtized során két fő politikai erő alakult ki Macedóniában: az antifasiszta harc hagyományaira építő középbal kommunista utódpárt (Macedóniai Szociáldemokrata Szövetség, SDSM) és a leginkább az oszmánellenes küzdelmek emlékét őrző jobboldali párt (Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Demokratikus Párt a Macedón Nemzeti Egységért, VMRO–DPMNE). Voltak próbálkozások a két narratíva összehangolására, így például az 1903. augusztus 2-án kirobbantott Illés-napi (illindeni) törökellenes és az 1944. augusztus 2-i antifasiszta megmozdulás egy hagyományba építésére, de gyorsan kudarcot vallottak. 2006–2007-től a kormányzati politika egy nagy, a „macedónok harcának" történetét bemutató múzeum létrehozásával próbálta megerősíteni a macedón kollektív identitást. Ezt a történetet, tanulmányának címét idézve, a 2006–2011 közötti „populista emlékezetpolitikai mobilizációt" Naum Trajanovski foglalta össze.

Dimitar Nikolovski arról ír, hogy az Észak-Macedónia és Bulgária között 2017 nyarán aláírt jószomszédsági szerződés és ehhez kapcsolódóan a miniszterelnökök közös látogatása Sámuel cár (958–1014) szobrainál a két fővárosban bal- és jobboldali erők közös populista hangvételű ellenreakcióját váltotta ki Bulgáriában. Filip Lyapov a bolgár emlékezetpolitikai konfrontációkat tekinti át, középpontba állítva a két világháború közötti antiszemita, németbarát tábornok, Hriszto Lukov 2001 után kialakult, kevesek által, de igen agresszíven képviselt kultuszát (Lukov-menet).

Valamennyi tanulmány tükrözi a szerkesztői elvek következetes érvényesítését: a populizmus, az ellenségképzés társadalom-lélektani folyamata, az emlékezés, emlékeztetés, emlékezetpolitika és a nacionalizmus kapcsolatrendszere az írások elméleti-módszertani kerete. A szerzők a délkelet-európai terepet jól ismerő, pályájuk felívelő szakaszában lévő kutatók, akik a tapasztalt szerkesztő segítségével kézikönyvszerű tanulmánykötetükkel nemcsak a történészszakma, hanem a térséggel foglalkozó politikusok, üzletemberek, újságírók számára is jól hasznosítható művet tettek le az olvasóközönség elé.

*Pók Attila**

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének nyugdíjas tudományos tanácsadója (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., pok.attila@abtk.hu) és a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete senior kutatója (9730 Kőszeg, Chernel utca 14., attila.pok@iask.hu).

VT_2022-4_KÖNYV.indb 688 2022. 12. 01. 14:26:44

ELKH | Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)
ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
a BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Térképek: Nagy Béla
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy